

DE VELE LEVENS VAN HET GRAVENSTEEN

DE PUBLIEKSONTSLUITING VAN HET MONUMENT (1907-2015)

Aantal woorden: 40.127

Gitte Derluyn

Studentennummer: 01711935

Promotor(en): Prof. dr. Berber Bevernage, Prof. dr. Jeroen Deploige

Tweede lezer: Prof. dr. Jan Dumolyn

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de Geschiedenis

Academiejaar: 2021-2022

Verklaring i.v.m. de consulteerbaarheid

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting om de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor(en). Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren. De auteur en de promotor(en) zijn niet verantwoordelijk voor de behandeling en eventuele doseringen die in deze studie geciteerd en beschreven zijn.

Dankwoord

“De renovatie van het Gentse Gravensteen draait stilaan uit op een bijna middeleeuws steekspel.”¹

De jongste jaren is er heel wat commotie rond het Gentse Gravensteen, zoals duidelijk wordt uit bovenstaande quote. Als Gentenaar leek het ontleden van dit opvallende moment een interessante casus als bekroning van mijn Master of Arts in de Geschiedenis. Dit onderzoek was echter niet tot zijn einde geraakt zonder de hulp van enkele personen.

Bedankt aan mijn promotoren professor Berber Bevernage en professor Jeroen Deploige voor de begeleiding en de constructieve feedback. Ook bedankt aan mijn leescommissaris professor Jan Dumolyn.

Bedankt aan alle medewerkers van de archieven, bibliotheken en andere instellingen waar ik vele uren, dagen en weken doorbracht. Bedankt om al mijn vragen te beantwoorden en om die allerlaatste doos toch nog naar boven te brengen. In het bijzonder bedank ik Valérie Meillander (Archief Gent), Inge Roosens (Agentschap Onroerend Erfgoed), Marie Christine Laleman, Sophie Derom, Luc Devriese en Louis Gevaert (Documentatiecentrum voor de Streekgeschiedenis Maurits Ghyseling), Annemie De Porre en Kristin Van Damme (Historische Huizen), Erica ten Hove (Universiteitsarchief), Kathleen Bertrem en Annelies O (VRT).

Bedankt aan mijn mama, Lars en Klaar om orde te geven aan de chaos. Bedankt aan Nele voor het gezelschap in de Rozier en bedankt aan Hazel voor de feedback. In het bijzonder bedankt aan mijn papa voor het nalezen van niet enkel mijn volledige masterproef, maar ook van vele andere papers doorheen mijn bachelor.

Bedankt aan mijn vrienden voor de leuke momenten de afgelopen jaren in en naast de aula, in Gent, België en daarbuiten en de discussies over wat er in een bepaalde, zelf-uitgevonden voetnoot zou moeten staan.

Gent, 16 augustus '22

¹ Cathy Galle, “Ja, er is heisa, maar dat is niet altijd negatief”: protest tegen plannen Gravensteen klinkt steeds luider,” *De Morgen*, 15.02.2021, geraadpleegd 14.08.2022, <https://www.demorgen.be/gs-ba334b51>.

Verklaring i.v.m. de consulteerbaarheid	2
Dankwoord	3
Lijst met gebruikte afkortingen	7
Overzicht van illustraties	8
Inleiding	11
Relevantie	13
Heuristiek, bronnenkritiek en methodologie	13
Het Gravensteen: voorgeschiedenis	15
DEEL I. THEORETISCH KADER	18
1. Wat is erfgoed?	19
1.1. Definitie	19
1.2. Moderne evolutie van erfgoed	20
1.2.1. Evolutie: popularisering en commodificatie van erfgoed - van educatie naar entertainment	22
1.3. Erfgoed in Vlaanderen	24
1.4. Functies en dimensies van erfgoed	25
2. Publieksontsluiting	27
2.1. Wat is publieksontsluiting?	27
2.2. Enkele media van publieksontsluiting	29
2.2.1. Evenementen op erfgoedsites en in monumenten	30
2.2.2. Performances	31
3. Erfgoedpubliek	33
3.1. Invloed van de bezoeker	33
3.2. Evolutie: democratisering van erfgoed, toerisme, vrije tijd en cultuur	33
4. Monumenten	35
4.1. Wat is een historisch monument?	35
4.2. Omgang met monumenten	35
4.3. Beschermen en restaureren van monumenten	36
5. Mediëvalisme	37
5.1. Wat is mediëvalisme?	37
5.2. Mediëvalisme in erfgoed	37
DEEL II. CASUSANALYSE GRAVENSTEEN	39
1. 1907-1948	40
1.1. Gebouw	40
1.2. Publiekswerking	42
1.2.1. Bezoekersgids en museum	43

1.2.2.	Evenementen	46
1.2.3.	Informatie.....	49
A.	Ontstaan van het Gravensteen.....	50
B.	Gravensteen als symbool van Vlaanderen	51
1.3.	Beoogd publiek.....	52
1.4.	Eerste en Tweede Wereldoorlog.....	55
1.5.	Tussenconclusie.....	58
2.	1949-1978.....	61
2.1.	Gebouw	61
2.2.	Publiekswerking.....	63
2.2.1.	Evenementen	63
2.2.2.	Museum, bezoekersgids en bordjes.....	73
2.2.3.	Informatie.....	77
A.	“Ons” Gravensteen.....	78
B.	Ontstaan van het Gravensteen.....	79
2.3.	Beoogd publiek.....	80
2.4.	Tussenconclusie.....	82
3.	1979-1999.....	84
3.1.	Gebouw	84
3.1.1.	Onderzoek en opgravingen	84
3.1.2.	Herstellingen en restauraties	85
3.1.3.	Hedendaagse architectuur	86
3.2.	Publiekswerking.....	89
3.2.1.	Erfgoedevenementen.....	90
3.2.2.	Het Gravensteen als eventzaal	94
3.2.3.	Museum en tentoonstellingen	98
3.2.4.	Gids(en) voor de bezoeker	101
3.3.	Beoogd publiek.....	102
3.3.1.	Identiteit.....	104
3.4.	Tussenconclusie.....	105
4.	2000-2015.....	107
4.1.	Gebouw	107
4.1.1.	Restauraties.....	107
4.1.2.	Nieuw onthaalgebouw	108
4.2.	Publiekswerking.....	109
4.2.1.	Gravensteen tot leven gewekt	110

4.2.2.	Gravensteen in citymarketing	112
4.2.3.	Gravensteen als eventlocatie	115
4.2.4.	Museum en tentoonstellingen	118
4.2.5.	Gids(en) voor de bezoeker	119
4.3.	Beoogd publiek.....	120
4.4.	Tussenconclusie.....	123
Eindconclusie.....		126
Bijlagen		129
Bijlage 1. Beheer, uitbating en eigendom van het Gravensteen.....		129
	Conservator van het Gravensteen.....	129
	Eigendom van het Gravensteen	130
	Beheer van het Gravensteen.....	130
Bibliografie		131
Onuitgegeven bronnen		131
Uitgegeven bronnen.....		144
Gedrukte en online bronnen		144
Literatuur		156

Lijst met gebruikte afkortingen

AOE	Archief Agentschap Onroerend Erfgoed
HH	Archief Historische Huizen
DSMG	Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Dr. Maurits Gyseling

Overzicht van illustraties

Afbeelding 1. Plattegrond van het Gravensteen. Plan van Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie. Laleman, Marie Christine. "CHATEAU ET POUVOIR' Beschouwingen bij symboolarchitectuur in de ontwikkeling van bet middeleeuwse Gent." *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 62, nr. 1 (2008): 5-42. Nummering op de plattegrond zelf toegevoegd.

Afbeelding 2. Gids voor den bezoeker (1906). Voorblad. de Waele, Joseph en Alfons Van Werveke. 's *Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker*. Gent: Drukkerij Ad. Hoste, 1906.

Afbeelding 3. Gids voor den bezoeker (1934). Voorblad. 's *Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker*. Gent: Volksdrukkerij, 1934.

Afbeelding 4. Gids voor den bezoeker (1944). Voorblad. 's *Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker*. Gent: Volksdrukkerij, 1944.

Afbeelding 5. Middeneeuwsch Wapenfeest (s.d.). Poster. *Gent/Gand Middeneeuwsch Wapenfeest/Fête d'Armes au Moyen Âge*. Gentbrugge: Franz Poelvoorde, s.d.

Afbeelding 6. Spaanse kinderen tijdens een bezoek aan het Gravensteen (1936-1939). Foto. *Spaanse burgeroorlog, 1936-1939*. Amsab, Gent, fo000395. Geraadpleegd 12.03.2022. <http://hdl.handle.net/10796/0451D045-8250-467B-B5EA-4B84E03B06CC>.

Afbeelding 7. Gloriant in het Gravensteen (1939). Foto. *Toneelgroep Gezellen van het Gravensteen, 1930-1939*. Amsab, Gent, fo010047. Geraadpleegd 14.08.2022. <http://hdl.handle.net/10796/E553DB14-9F5A-4F02-8BF4-1B03EE1DBEAC>.

Afbeelding 8. Postkaart van het Gravensteen (1939). Postkaart. *Gent – 's Gravensteen (1180)*, 1939. Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Dr. Maurits Gysseling, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen.

Afbeelding 9. Tijn Uilenspiegel (1950). Foto. *Tijn Uilenspiegel*, 1950. Universiteitsarchief Gent, Gent, *Archief Valère Van Overwalle*, 2013_069_141/5.

Afbeelding 10. Ridderslag door de graaf van Vlaanderen (1950). Foto. *Ridderslag door de graaf van Vlaanderen tijdens de Gravensteenfeesten*, 1950. Universiteitsarchief Gent, Gent, *Archief Valère Van Overwalle*, 2013_069_141/5.

Afbeelding 11. de eerste Grote tegemoetkoming van de Kruisboogschutters (1951). Poster. De Nationale Unie der Kruisboogschutters van België. *de eerste Grote tegemoetkoming van de Kruisboogschutters in het uitverkoren aanleg van het Gravenkasteel te Gent*. Brussel: Litho des arts, 1951.

Afbeelding 12. Uitzicht van het museum (1976). Foto. Stad Gent. *Gids van 's Gravensteen te Gent*. Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1976, 3.

Afbeelding 13. Gids voor de bezoeker (1955). Voorblad. 's *Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker*. Gent: Het Licht, 1955.

Afbeelding 14. Gids van 's Gravensteen te Gent (1966). Voorblad. De Schryver, Antoine. *Gids van 's Gravensteen te Gent*. Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1966.

Afbeelding 15. Gids van 's Gravensteen te Gent. Voorblad. Stad Gent. *Gids van 's Gravensteen te Gent*. Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1976.

Afbeelding 16. Nieuwe kassa (1986). Foto. "Een nieuwe kassa voor het Gravensteen." *Streekkrant*, 30.10.1986.

Afbeelding 17. De trap van het Gravensteen (jaren 1980-1990). Foto. D.A.L. "Moderne trap mag weg uit Gravensteen." *De Standaard*, 05.01.1999.

Afbeelding 18. Cartoon SOS Gent (1990). Cartoon. Collumbien, Hugo. "Het schandaal van het Gravensteen." *SOS Gent* 45 (1990): 2.

Afbeelding 19. Binnenkoer van het Gravensteen (2019). Foto van Wannas Nimmegeers. De Troyer, Erik. "Gravensteen krijgt make-over om toeristenstroom de baas te kunnen." HLN.be, 11.09.2019. Geraadpleegd 15.08.2022. <https://www.hln.be/gent/gravensteen-krijgt-make-over-om-toeristenstroom-de-baas-te-kunnen-br~a075ae36/>.

Afbeelding 20. Het opschrift van het poortgebouw (1980). Foto. "De steen van het steen." *De Gentenaar*, 30.04.1980.

Afbeelding 21. Reclame voorstelling 's Graven Steen. Een burcht van eeuwen'. Foto. Stad Gent. *800 jaar Gravensteen*. Gent: Drukkerij Van den Hende, 1980.

Afbeelding 22. Protest tegen de numerus clausus (1980). Foto. *Studentenactie Gent*. Amsab, Gent, fo021595. Geraadpleegd 15.08.2022. <http://hdl.handle.net/10796/9BABEDAA-BC11-4C2D-A2F0-FFE8E6F40B14>.

Afbeelding 23. Mensenrechtenmonument (1996). Foto. *Amnesty International*. Amsab, Gent, fo031289. Geraadpleegd 15.08.2022. <https://opac.amsab.be/Record/fo031289>.

Afbeelding 24. Guillotine van het Gravensteen (1994). Foto. D.A.L. "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum." *De Gentenaar*, 19.02.1994.

Afbeelding 25. Museum voor Gerechtsvoorwerpen (1994). Voorblad. Derom, Sophie. *Museum voor Gerechtsvoorwerpen*. Gent: Dienst Monumentenzorg, 1994.

Afbeelding 26. Herdenkingspenning Gravensteen (1980). Foto. *Medaille van de stad Gent*. Liberas, Gent, MEDAILLE0688. Geraadpleegd 15.08.2022. https://zoeken.liberas.eu/detail.php?nav_id=0-1&id=9552153&index=138&volgnummer=0.

Afbeelding 27. Rechts het glazen onthaalgebouw van het Gravensteen (2019). Foto. Luyten, Sander. "Gravensteen krijgt ingrijpende vernieuwing maar burcht "wordt zeker geen Disneyland." *Het Nieuwsblad*, 12.09.2019. Geraadpleegd 15.08.2022. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20190911_04604221.

Afbeelding 28. Opnames in het Gravensteen (2015). Foto. E.W.C. "Keizer Karel heerst opnieuw in Gent." *De Morgen*, 19.08.2015.

Afbeelding 29. 40 jaar Amnesty International (2001). Poster. Amnesty International Gent. *40 jaar Amnesty International*. Amsab, Gent, af015609. Geraadpleegd 15.08.2022. <https://opac.amsab.be/Record/af015609>.

Afbeelding 30. Wapenmuseum (2002). Foto. Van Keymeulen Karel. "Geen lege burcht meer: Wapencollectie uit Bijlokemuseum krijgt onderkomen in Gravensteen." *De Gentenaar*, 01.2002.

Afbeelding 31. Illustratie folder 'De Troon' (2010). Illustratie. Kunsthof Sint-Pietersabdij. *De Troon. Verjaardagsfeest in Gravensteen*, 2010. DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen.

Afbeelding 32. Herdenkingsmunt Gravensteen (2004). Foto. Dams, Tom. "Gravensteen slaat eigen munt." *Het Nieuwsblad*, 15-16.05.2004.

Inleiding

Het Gravensteen is een middeleeuwse burcht in het hartje van de stad met smalle torentrappen, forse kantelen, tot de verbeelding sprekende vertrekken en een machtig uitzicht. Al eeuwen woont er niemand meer. Toch is het geen leeg of verlaten gebouw: ook vandaag valt er heel wat te beleven!²

Tegenwoordig is het Gravensteen, een middeleeuwse waterburcht in het hartje van Gent, een van de belangrijkste toeristische monumenten van de stad en een sprekend symbool voor haar middeleeuwse verleden. Het is wereldberoemd en lokte in 2019 bijna een half miljoen bezoekers.³ De lange voorgeschiedenis van dit gebouw werd al uitgebreid beschreven, maar haar periode als populair monument blijft onderbelicht. Deze masterproef onderzoekt hoe het Gravensteen werd vormgegeven, ontsloten en gecreëerd als monument doorheen de 20ste en 21ste eeuw.

De presentatie of de verbeelding rond een bepaald verleden en het toegankelijk maken van het stuk erfgoed voor publiek is de ‘publieksontsluiting’ van erfgoed.⁴ In het theoretisch kader wordt hier een verdere uitdieping van gemaakt op basis van de Engelse term ‘heritage interpretation’. De publieksontsluiting gebeurt op drie subniveaus, die de basisstructuur vormen van deze masterproef: de toegankelijkheid van het monument, de publiekswerking en het betrokken publiek.⁵

Een eerste subniveau van de publieksontsluiting die onderzocht wordt in deze masterproef is: de openstelling van een **gebouw** voor het publiek. Concreet betekent dit dat onderzocht wordt hoe het Gravensteen en haar uitbater(s) haar gebouwen en site toegankelijk maken voor het brede publiek. Hoe zit het met restauratie, conservatie en aanpassingen die worden gemaakt en toegevoegd aan het gebouw in functie van de bezoekers?

Een tweede subniveau is de **publiekswerking**.⁶ Deze publiekswerking komt naar buiten door middel van ‘heritage outputs’, namelijk dat wat gecommuniceerd wordt naar de ontvangers toe.⁷ Wat het achterliggend doel is van deze heritage outputs is afhankelijk van de erfgoedinstelling en de nood van het publiek waar de erfgoedinstelling op tracht in te spelen. Dit kan educatie, inspiratie, emoties, entertainment en/of vermaak zijn.⁸ Hoe verhouden deze doelen zich in de publiekswerking van het Gravensteen? Heritage outputs worden enerzijds georganiseerd vanuit de uitbater(s) van het Gravensteen zelf en anderzijds vanuit externe groepen of organisaties. Als eerste wordt de bezoekersinformatie over het monument en haar geschiedenis onderzocht. Welke informatie wordt gegeven aan de bezoeker, welke verhalen uit de geschiedenis van het Gravensteen komen aan bod? Zit hierin een temporele verandering en heeft de verandering van uitbater een invloed hierop? Welke verhalen zijn statisch en welke dynamisch? Vervolgens wordt onderzocht door middel van welk

² “Gravensteen,” Historische Huizen, geraadpleegd 19.02.2022, <https://historischehuizen.stad.Gent/nl/gravensteen>.

³ Bert Staes, “Nog nooit zo druk in het Gravensteen: half miljoen bezoekers in zicht,” *Het Nieuwsblad*, 10.01.2020, geraadpleegd 14.08.2022, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20200110_04800142.

⁴ Sandra Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed: erfgoed en publieksontsluiting* (Brussel: Politeia, 2006), 9 en 22.

⁵ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 9.

⁶ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 9.

⁷ Gerard Corsane, “Issues in heritage, museums and galleries: a brief introduction,” in *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, ed. Gerard Corsane (Londen: Routledge, 2015), 1-3.

⁸ Corsane, “Issues in heritage, museums and galleries,” 2.; Yaniv Poria, Richard Butler en David Airey, “The core of heritage tourism,” *Annals of Tourism Research* 30, nr. 1 (2003): 239.

medium ('interpretive devices') deze informatie wordt overgebracht en hoe dit medium verandert. Is dit een museum, een gids, audioguide of video? Als laatste worden de verschillende evenementen bekeken die doorheen de 20ste en de 21ste eeuw in het Gravensteen georganiseerd worden. Deze evenementen zijn van allerhande aard en worden enerzijds georganiseerd door de uitbaters van het Gravensteen en anderzijds door allerlei verschillende externe groepen. Een belangrijke opmerking bij de evenementen georganiseerd door externe groepen is dat voor de organisatie de toestemming moest gegeven worden door de uitbaters van het Gravensteen en zij dus ook op deze evenementen een invloed uitoefenden. Er wordt onderzocht wat deze evenementen zijn en door wie ze worden georganiseerd? Wat ook de bedenking oproept: wat zegt het organiseren van deze specifieke evenementen over de profilering van het Gravensteen?

Een derde subniveau in de publieksontsluiting is de interactie van het gebouw en de publiekswerking met een (actief of passief) deelnemend **publiek**.⁹ Met publiek wordt hier het publiek bedoeld dat de uitbaters van het Gravensteen voor ogen hadden. Heritage outputs worden namelijk bewust gecreëerd voor en afgestemd op een bepaald publiek.¹⁰ Wie zijn de verschillende doelgroepen van het Gravensteen en hoe speelt het Gravensteen hier op in? Wat is hun relatie met het Gravensteen en hoe verandert deze doorheen de tijd? Welke associaties en gevoelens worden aan het Gravensteen gelinkt door de bezoekers?

De publieksontsluiting van het Gravensteen wordt onderzocht door middel van een uitgebreid bronnenonderzoek. De informatie hieruit wordt vervolgens getoetst aan vier algemene evoluties in de omgang met erfgoed in de 20ste en 21ste eeuw: verschilt de ontsluiting van het Gravensteen van de algemene tendensen of wordt het er net door bepaald? Een eerste tendens is de democratisering van cultuur, erfgoed, vrije tijd, recreatie en toerisme die plaatsvindt doorheen de 20ste en 21ste eeuw. Een tweede is de rol die mediëvalisme, de belangstelling voor de middeleeuwen, speelt in erfgoed en populaire cultuur. Een derde tendens is de (veranderende) omgang met historische gebouwen. Een vierde tendens is het ontstaan van een 'erfgoedindustrie' en de wrijving die hiermee gepaard gaat tussen educatie en entertainment op erfgoed sites. Deze tendensen worden verder uitgediept in het theoretisch kader.

Deze onderzoeksvragen worden doorheen de 20ste en 21ste eeuw chronologisch in vier hoofdstukken onderzocht. Specifiek begint mijn onderzoek bij het openen van het Gravensteen als publiek toegankelijk monument in 1907.¹¹ Het eerste hoofdstuk behandelt de periode vanaf de publiekopening van het Gravensteen, langs haar lancering als toeristische trekpleister in de wereldtentoonstelling van 1913, tot en met de nasleep van de Tweede Wereldoorlog. De periode van de twee wereldoorlogen wordt hierin afzonderlijk besproken. Ik maakte deze opsplitsing omdat in deze periode het Gravensteen haar functie als openbaar monument verliest en dit dus een uitzondering vormt op de opzet van dit onderzoek. Het tweede hoofdstuk behandelt de jaren 1950 tot en met 1970, met hierin het eerste internationale massa-evenement in het Gravensteen in 1959. Dit hoofdstuk eindigt in 1978, vlak voor het grote herdenkingsjaar '800 jaar Gravensteen' in 1980. In het derde hoofdstuk worden de jaren 1980-1990 besproken. Het vierde en laatste hoofdstuk begint samen met het nieuwe millennium en eindigt in 2015.

⁹ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 9.

¹⁰ Corsane, "Issues in heritage, museums and galleries," 4.; Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 105.

¹¹ Guido Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen* (Gent: Dienst Monumentenzorg, 2014), 14.

Relevantie

Meerdere auteurs bespraken al de archeologische geschiedenis van en de betekenis doorheen de eeuwen van het Gravensteen. De uitbating, het gebruik als monument en de publieksontsluiting in de 20ste en 21ste eeuw blijven echter onderbelicht. Hierom onderzoek ik dus niet de geschiedenis van het Gravensteen, maar de geschiedenis van het maken van het Gravensteen tot erfgoed. In de woorden van archeoloog Cornelius Holtorf: “the heritage of heritage”.

Het onderzoeken van de ‘life-history’ van monumenten en landschappen in de 20ste en 21ste eeuw is een sterk opkomend veld, waar vaak nog te weinig aandacht aan wordt besteed. Met life-history wordt bedoeld het onderzoeken van de veranderingen in een site, namelijk de verschillende zaken die inspelen op een site als restauraties, opgravingen, context en gebruik: het maken van de site of plek tot iets “nieuws”.¹² Weinig monumenten kennen zo een vroege publieksontsluiting als het Gravensteen. Het is een van de vroegste voorbeelden, zeker in België, van een historisch monument dat als trekpleister wordt uitgespeeld. Veel literatuur over erfgoedzorg focust zich ook op de laatste twee à drie decennia. Dit maakt van het Gravensteen een uitzonderlijke en interessante casus om te koppelen aan het life-historyonderzoek en om de evoluties en veranderingen in erfgoed en publieksontsluiting op lange termijn te kunnen onderzoeken.

In de literatuur over de ontsluiting van erfgoed focussen veel auteurs op de omgang met betwist en controversieel erfgoed en de onderhandeling over welk verhaal op deze sites moet verteld worden.¹³ Bij het Gravensteen zijn geen expliciete wonden aanwezig, maar daarom wordt er niet minder, zij het indirecter, onderhandeld over de geschiedenis tussen verschillende actoren. Ook focust veel literatuur op de publieksontsluiting van musea en blijven erfgoedsites meer onderbelicht.¹⁴ Met mijn casusanalyse probeer ik een aanzet te maken tot het opvullen van deze lacune.

Andere processen verbonden met publieksontsluiting, namelijk het verzamelen, catalogiseren, conserveren en restaureren van erfgoed behandel ik in deze masterproef niet of slechts sporadisch.

Heuristiek, bronnenkritiek en methodologie

Het onderzoek in deze masterproef is gebaseerd op een uitgebreide bronnenverzameling van zowel geschreven als audiovisuele bronnen. Het verzamelen van deze bronnen was een werk van lange adem. In totaal raadpleegde ik in de verschillende archieven ruwweg een 250-tal dozen en doorzocht de online catalogi van vijf archieven. Naast het opzoekwerk in onderstaande archieven ging ik nog op zoek naar krantenartikelen door middel van de Google Nieuws, Gopress en BelgicaPress. De archieven die ik raadpleegde zijn, in alfabetische volgorde:

- Agentschap Onroerend Erfgoed
- Amsab-Institute of Social History
- Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
- Bibliotheek De Krook
- Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis dr. Maurits Gyseling

¹² Cornelius Holtorf, “The heritage of heritage,” *Heritage & Society* 5, nr. 2 (2012): 156-7.

¹³ Onder andere: Helaine Silverman, *Contested Heritage: religion, nationalism, erasure, and exclusion in a global world*. Illinois: Springer, 2010.

¹⁴ Rhiannon Mason, “Museums, galleries and heritage. Sites of meaning-making and communication,” in *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, ed. Gerard Corsane (Londen: Routledge, 2015), 222.

- Historische Huizen Gent
- Liberas
- Archief Gent
- Belgisch Stripcentrum
- Universiteitsarchief
- Universiteitsbibliotheek Gent
- VRT, voornamelijk door middel van de online inventaris Het Archief

Aangezien er een oneindigheid aan bronnen en informatie te vinden is, selecteerde ik breed op enkele aspecten. Oorspronkelijk focuste ik op de eerste restauratieperiode van het Gravensteen (1870-1905). Deze focus liet ik al snel varen omdat deze periode al vrij onderzocht en gedocumenteerd bleek te zijn. Ik veranderde hierop mijn focus naar het vervolg van die eerste restauratie. Ik ging in een eerste fase op zoek naar discussies en debatten. In een tweede fase ging ik op zoek naar representaties van het Gravensteen in populaire cultuur. In een laatste fase focuste ik specifiek op gebeurtenissen en evenementen die plaatsvonden in het Gravensteen. Dit valt breder te kaderen in mijn opzet om de omgang met en het gebruik van het Gravensteen als monument te onderzoeken. Mijn methode ontwikkelde zich oorspronkelijk brongericht met het zo breed mogelijk verzamelen van documentatie over het Gravensteen. Naarmate mijn probleemstelling verder vorm kreeg, veranderde het archiefwerk in probleemgericht onderzoek. Ik bakende mijn onderzoek uiteindelijk af in 2015, waardoor enkele van mijn verzamelde bronnen niet gebruikt werden in het onderzoek.

Uit al dit materiaal selecteerde ik een 700-tal documenten. Deze documenten ontsloot ik via een Zotero-bibliotheek. De documenten zijn erg gevarieerd van aard en beslaan tekstuele, maar ook enkele audiovisuele bronnen. Enkele grote categorieën zijn: artikels in tijdschriften, krantenartikelen, bezoekersgidsen, verslagen van vergaderingen, brieven, folders, programmaboekjes, documenten ter voorbereiding van evenementen, brochures, foto's, films, posters et cetera. De tekstuele bronnen zijn de belangrijkste voor dit onderzoek. De verschillende auteurs van deze bronnen zullen aan bod komen doorheen de hoofdstukken. Enkele bronnen die ook werden verzameld en geanalyseerd, maar niet werden gebruikt in het uiteindelijke onderzoek zijn: stadsgidsen, reisgidsen, gemeenteraadsverslagen en restauratiedossiers. Deze masterproef onderzoekt dus niet de perceptie van het Gravensteen in het buitenland en de citymarketing en promotie van de Stad Gent. Deze aspecten komen enkel aan bod wanneer ze verbonden zijn met de publieksontsluiting van het Gravensteen.

Dit onderzoek naar het Gravensteen is opgebouwd als een kwalitatieve, historische casusanalyse. De verzamelde primaire bronnen werden aan interne bronnenkritiek onderworpen en getoetst aan boven besproken tendensen, die werden onderzocht door middel van secundaire literatuur. Uit de bronnen wordt uitvoerig geciteerd in de tekst om het onderzoek te duiden en de nuances bloot te leggen. Ik probeer hierin een vlotte leeservaring te garanderen.

De verzamelde bronnen hebben ook hun beperkingen. Deze moeten in acht genomen worden bij het lezen van deze masterproef. Ten eerste is dit onderzoek ondanks het grote aantal bronnen beperkt in informatie over zaken als betrokken partijen, doelen en receptie. Met andere woorden: er zijn enorm veel bronnen, maar deze bevatten vaak beperkte basisinformatie. Ik kan dus ook niet stellen dat ik de volledige publieksontsluiting van het Gravensteen gereconstrueerd heb. Aangezien er nergens een overzicht bewaard is van de activiteiten en evenementen van het Gravensteen, moet mijn onderzoek als een eerste poging tot een overzicht gezien worden. Ten tweede zijn veel bronnen persbronnen. De informatie hierin kan dus van secundaire hand zijn en kan gekleurd zijn door de socio-politieke

overtuigingen van de desbetreffende krant. Ten derde lieten de uitbaters van het Gravensteen zelf amper bronnen na. Hun motivaties, bedenkingen en acties zijn vaak moeilijk te achterhalen. Ook werd enkel bronnenmateriaal over de evenementen en activiteiten bewaard die effectief plaatsvonden in het Gravensteen. Ik weet dus niet wat allemaal door hun werd afgewezen, waarom en hoeveel dit was. Ten vierde stemt het (beoogd) publiek dat omschreven wordt in dit onderzoek niet noodzakelijk overeen met het effectieve publiek dat het Gravensteen bezocht. In de archieven was vrijwel niks te vinden over publieksonderzoek of bezoekersrecepties. Hierom kan moeilijk getoetst worden of het effectieve publiek afweek van het beoogd publiek. Ik doe daarom ook geen 'visitor research', noch een 'consumer behaviour'-onderzoek. Deze bezoeker is ook niet de passieve ontvanger die in dit onderzoek wordt voorgesteld. De bezoeker beïnvloedt het communicatieproces rond het ontsluiten van erfgoed van het Gravensteen, wat verder uitgediept zal worden in het theoretisch kader, maar door de beperking van het beschikbare bronnenmateriaal kan deze invloed niet achterhaald worden.

Het Gravensteen: voorgeschiedenis

Om de verschillende onderwerpen die aan bod komen doorheen de 20ste en 21ste eeuw te kunnen kaderen, is een korte voorgeschiedenis van het Gravensteen geboden. Dit is een erg beknopte samenvatting. Voor verdere uitdieping van de verschillende functies doorheen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, verwijs ik de lezer door naar andere vakliteratuur.

De geschiedenis van het Gravensteen begint in de 10de eeuw. Waarschijnlijk richtte graaf Arnuld I van Vlaanderen (918-965) een houten versterking op.¹⁵ Er is echter weinig gekend over deze constructie. In de 11de eeuw werd deze houten constructie vervangen door een eerste stenen residentie in Doornikse kalksteen. Dit gebeurde waarschijnlijk door Boudewijn IV (988-1035) of Boudewijn V (1035-1067). Het Gravensteen wordt dan ook ingemot.¹⁶ In het tweede kwart van de 12de eeuw verbouwde graaf Diederik van de Elzas (1128-1168) de constructie verder tot een mottekasteel.¹⁷ Het verbouwen van het Gravensteen bevestigde de verworven autoriteit van Diederik van de Elzas. Hierop verbouwde graaf Filips van de Elzas (1168-1191) het geheel rond 1180 en liet hij de motte verhogen en verbreden. In deze bouwcampagne werd ook de walmuur met poortgebouw gebouwd.¹⁸ Het doel van deze burcht was het breken van de hoogmoed van het Gentse stadspatriciaat.¹⁹ Het is onduidelijk in hoeverre het Gravensteen ooit als tijdelijke residentie voor de graaf van Vlaanderen gebruikt werd.²⁰ Het had waarschijnlijk eerder een symbolische functie waar er plechtigheden en feestelijkheden plaatsvonden.²¹

In het midden van de 14de eeuw nam het prinsenhof de ceremoniële en verblijfsfunctie van het Gravensteen over en nam de Raad van Vlaanderen zijn intrek in de Gravensteensite. In de eeuwen die

¹⁵ Maarten Berkens en Marie Christine Laleman, "Vooruitstrevend of ouderwets? Het Gravensteen als spiegel voor het ontstaan en de ontwikkeling van het kasteel in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 65, nr. 1-2 (2011): 16.; Dirk Laporte en Livia Snauwaert, eds., "Gravensteen. Sint-Veerleplein 11," in *Gids voor architectuur in Gent* (Tielt: Lannoo, 2003), s.p.

¹⁶ Berkens en Laleman, "Vooruitstrevend of ouderwets?," 17-31.

¹⁷ Dirk Callebaut, Patrick Raveschot en Roeland Van de Walle, "Het Gravensteen in Gent," in *Conspectus MCMLXXXI*, *Archaeologia Belgica* 247 (Brussel: Nationale Dienst voor Opgravingen, 1982), 114-5.

¹⁸ Berkens en Laleman, "Vooruitstrevend of ouderwets?," 32-5.

¹⁹ Geert van Doorne, *Omtrent het Gravensteen in Gent* (Brussel: Gemeentekrediet, 1992), 3.

²⁰ Berkens, en Laleman, "Vooruitstrevend of ouderwets?," 9-10.

²¹ Laporte en Snauwaert, "Gravensteen. Sint-Veerleplein 11," s.p.

volgden werd het gebouw telkens aangepast aan haar nieuwe functie.²² Tussen 1407 en 1778 was het Gravensteen de zetel van de Raad van Vlaanderen: in het gebouw huisden er rechtbanken en een gevangenis.²³ In deze periode zou ook de ringgracht van het Gravensteen dichtgegooid zijn, aangezien in 1359 woningen tegen de walmuur werden opgetrokken.²⁴ In 1531 liet keizer Karel er graafwerken uitvoeren naar aanleiding van de legende dat er onder twee grote grafplaten in het Gravensteen reuzen zouden verborgen liggen.²⁵ In 1779 gaf keizerin Maria Theresia toestemming tot de openbare verkoop van de delen van het Gravensteen die gebruikt werden door de Raad van Vlaanderen.²⁶ De andere delen, de gebouwen van de kasselrij van de Oudburg, werden enkele jaren later tijdens de Franse bezetting als nationaal goed verkocht.²⁷ De functie van het Gravensteen veranderde hierdoor opnieuw: er huisde een textiel fabriek in en er werden arbeidswoningen tegen de muur aangebouwd. Verschillende bedrijven zouden zich de komende jaren in de gebouwen van het Gravensteen vestigen.²⁸

In 1870 werd het Gravensteen opnieuw te koop gesteld. Na weinig respons op de verkoop en algemene desinteresse kocht het Gentse stadsbestuur met financiële steun van het Rijk en de provincie uiteindelijk twee jaar later het poortgebouw aan, maar het zou nog enkele jaren duren voor de rest van het Gravensteen aangekocht werd.²⁹ Vanaf 1885 ontstond er een mentaliteitsverandering tegenover het Gravensteen: de onverschilligheid van de voorgaande jaren werd vervangen door een breder gedragen inspanning voor de redding van het Gravensteen en een algemene interesse in het historisch-cultureel patrimonium van de stad. In 1887 werd de Commissie van het Gravensteen/Comité du Château des Comtes opgericht, met als belangrijke stichter August de Maere-Limnader.³⁰ Hun inspanning droeg bij tot de uiteindelijke aankoop en het plan voor de restauratie van het Gravensteen in 1887.³¹ In 1888 startte de restauratie van het Gravensteen tot haar huidige vorm onder leiding van architect Joseph de Waele.³² De opzet was het kasteel terugbrengen naar haar 12de-eeuwse bouwfase onder Filips van de Elzas, aangezien deze gezien werd als de echte en authentieke bouwfase van het Gravensteen.³³

Ter verduidelijking wordt hieronder een plattegrond van het Gravensteen meegegeven. Zo kunnen de zaken die in verdere hoofdstukken aan bod komen visueel verbeeld worden.

²² Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 13.

²³ Joke Verfaillie, "De Raad van Vlaanderen (1386-1795), vorstelijke instelling in het hart van Gent," *@rchieflink* 15, nr. 1 (2015): 2

²⁴ Callebaut, Raveschot en Van de Walle, "Het Gravensteen te Gent," 116.

²⁵ Geert van Doorne, *800 jaar Gravensteen* (Gent: Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, 1980), 5.

²⁶ Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 13.

²⁷ Marie-Isabelle Du Pré, "Restauratie en conservatie van het Gravensteen in Gent tijdens de XIXe en XXe eeuw: theorie en praktijk (1893-1913)," (masterproef, Universiteit Gent, 1996-1997), 10.

²⁸ Jos Clauwaert, "Het Gravensteen in de 18e en 19e eeuw," *Ghendtsche Tydinghen* 6, nr. 2 (1977): 76-7.

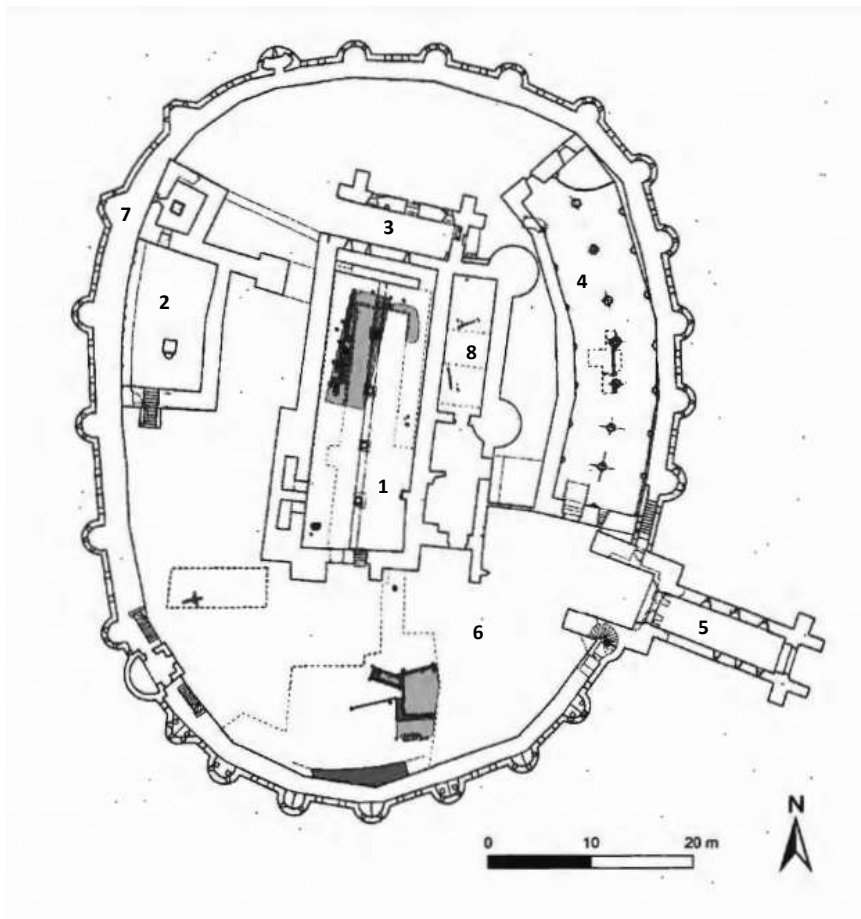
²⁹ Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 14.

³⁰ zie meer gedetailleerd: Du Pré, "Restauratie en conservatie van het Gravensteen," 13.

³¹ Marc Struyfs, et al., *Honderd Jaar Geschiedenis Van De Maatschappij Voor Geschiedenis En Oudheidkunde Te Gent (1893-1993)* (Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde, 1993), 28.

³² Wim Van Driessche, "De restauratie van het Gentse Gravensteen (1972-1905) in het licht van het nationalisme," *Van Mensen en Dingen* 15, nr. 4 (2017): 26.

³³ Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 13

- 1/ Donjon, Meesten Toren (bevat: ridderzaal en kelder)
- 2/ Huis van de graaf, het Paleis, Gravenhuis
- 3/ Keukengebouw, Romaanse gaanderij
- 4/ Paardenstallen, stallingen, krocht, gevangenis
- 5/ Poortgebouw
- 6/ Voorhof, opperhof
- 7/ Walmuur, walgang, omwalling
- 8/ Huis van de kastelein

Afbeelding 1. Plattegrond van het Gravensteen.

DEEL I. THEORETISCH KADER

1. Wat is erfgoed?

1.1. Definitie

Erfgoed is overal. Het is niet meer uit onze maatschappij weg te denken. Maar, wat betekent dit woord en hoe kan het gedefinieerd worden? Een sluitende definitie geven van erfgoed is moeilijk, zo niet onmogelijk. In deze masterproef sluit ik mij aan bij een combinatie van volgende twee definities. Erfgoed kan slaan op materiële en immateriële zaken: voorwerpen in musea, inhoud van archieven, gebouwde monumenten, landschappen, literatuur, film, tradities, geloof, normen en waarden et cetera.³⁴ Het gaat echter verder dan dit: erfgoed is dat deel van het verleden wat we selecteren in het heden, gedreven door hedendaagse economische, politieke, culturele of sociale doeleinden.³⁵ Een belangrijke figuur in het erfgoedveld is professor David Lowenthal, met zijn toonaangevende boeken *The past is a foreign country* (1985) en *The heritage crusade and the spoils of history* (1996).

Erfgoed kan vele functies hebben. Het kan zorgen voor educatie, entertainment, het kan een ervaring zijn, een performance, verbonden zijn met een identiteit of emoties oproepen. Er bestaan verschillende soorten erfgoed. De meest voorkomende categorieën waarin erfgoed wordt opgedeeld zijn natuurlijk en cultureel erfgoed, officieel en onofficieel erfgoed, materieel en immaterieel erfgoed.

Unesco definieert natuurlijk erfgoed als “natural features, geological and physiographical formations and delineated areas that constitute the habitat of threatened species of animals and plants and natural sites of value from the point of view of science, conservation or natural beauty”.³⁶ Cultureel erfgoed aan de andere kant is een begrip dat de laatste decennia een/haar opmars kent.³⁷ In het Vlaams Cultureelerfgoeddecreet (2017) wordt het omschreven als:³⁸

Cultureel erfgoed is het resultaat van menselijke activiteit. De meest uiteenlopende voorwerpen, gebruiken en tradities kunnen als cultureel erfgoed beschouwd worden. Het gaat om een rijke variëteit aan culturele uitingen die overgeërfd zijn van vorige generaties en die een gemeenschap wil doorgeven aan een volgende generatie. Cultureel erfgoed is een gemeenschappelijk goed voor de samenleving. Het vormt geheugens, levert een bijdrage aan individuele en collectieve identiteitsvorming, geeft inzichten in maatschappijen en mensen uit het verleden, maar ook uit het heden. Duurzame en kwaliteitsvolle zorg voor en omgang met cultureel erfgoed dienen dan ook een algemeen belang. (Vlaams Cultureelerfgoeddecreet, 2017).

De Vlaamse overheid maakt de opdeling tussen onroerend, wat gewestelijke materie is, en cultureel (roerend en immaterieel) erfgoed, wat gemeenschapsmaterie is. Onroerend erfgoed wordt omschreven als “onverplaatsbare elementen zoals monumenten, landschappen en archeologische sites”.³⁹ Onder andere bouwkundig erfgoed is deel hiervan.⁴⁰ Bij bouwkundig erfgoed ligt vaak eerder

³⁴ Frans Grijzenhout, inleiding in *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*, ed. Frans Grijzenhout (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), 1.

³⁵ Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 32.

³⁶ “Natural heritage,” UNESCO Institute for Statistics, geraadpleegd 10.08.2022, <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/natural-heritage>.

³⁷ Grijzenhout, inleiding, 5.

³⁸ Vlaams Parlement, “Ontwerp van decreet: houdende de ondersteuning van cultureelerfgoedwerking,” Vlaams Parlement, 08.10.2021, geraadpleegd 10.08.2022, <https://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1756830>.

³⁹ Vlaamse Overheid, “Roerend, onroerend, immaterieel,” Departement Cultuur, Jeugd & Media, geraadpleegd 10.08.2022, <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/roerend-onroerend-immaterieel>.

⁴⁰ Vlaamse Overheid, “Roerend, onroerend, immaterieel.”

de focus op de conservatie, bewaring en toegankelijkheid en niet op de inhoudelijke publieksontsluiting.⁴¹ Roerend cultureel erfgoed is dat wat verplaatsbaar en tastbaar (materieel) is. Immaterieel cultureel erfgoed zijn niet-tastbare gewoontes of gebruiken.⁴² Dit immaterieel erfgoed wordt bepaald door de UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003).⁴³ Een nieuwe vorm van cultureel erfgoed is dat van 'digital heritage', namelijk digitaal materiaal en zaken die digitaal gecreëerd worden.⁴⁴

Deze masterproef gaat over onroerend, cultureel erfgoed en meer specifiek over een 'monument'.

1.2. Moderne evolutie van erfgoed

In de 19de eeuw ontwikkelde erfgoed zich als een belangrijk deel van nationalisme in vele landen en een belangrijk deel van de publieke ruimte.⁴⁵ Erfgoed wordt in deze periode gedomineerd door de romantiek en onder invloed van deze stroming ontstaat het concept van 'nationaal erfgoed', met een groeiende focus op middeleeuwse overblijfselen tegenover de voorgaande focus op het klassieke verleden.⁴⁶ De jonge natiestaten consolideerden en legitimeerden zich door het creëren van tastbaar bewijs voor hun "lange" geschiedenis en identiteit.⁴⁷ Rond de eeuwwisseling groeit de interesse voor erfgoed, specifiek archeologische overblijfselen, historische landschappen en monumenten.⁴⁸ Er ontstaat een grotere interesse in het bewaren van fysieke overschotten.⁴⁹ Doorheen de 20ste eeuw zal erfgoed steeds populairder worden, neemt wetgeving toe, komt er een groeiende inmenging van de overheid en een toenemende professionalisering van het erfgoedveld.⁵⁰ Na de Tweede Wereldoorlog wordt de algemene aandacht voor erfgoed alleen maar groter en ontstaan er allerlei internationale erfgoedorganisaties.⁵¹ Vanaf de jaren 1960-1970 groeit de interesse in erfgoed en geschiedenis bij het grote publiek. Deze interesse zal zich alleen maar versterken in de volgende decennia. In navolging van het Europees Monumentenjaar in 1975 ontwikkelt zich een meer commercieel, onder andere het ontstaan van museumwinkels, en publieksgericht bewind bij veel erfgoed sites.⁵²

⁴¹ Steve Slack, *Interpreting heritage: a guide to planning and practice* (Londen: Routledge, 2021), 27.

⁴² Vlaamse Overheid, "Roerend, onroerend, immaterieel."

⁴³ "Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage," UNESCO, geraadpleegd 10.08.2022, <https://ich.unesco.org/en/convention>.

⁴⁴ Slack, *Interpreting heritage*, 29.; "Concept of digital heritage," UNESCO, geraadpleegd 10.08.2022, <https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage/concept-digital-heritage>.; "Digital heritage," UNESCO, geraadpleegd 10.08.2022, <https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage>.

⁴⁵ Rodney Harrison, *Heritage. Critical approaches* (Londen: Routledge, 2013), 46.

⁴⁶ Rob Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," in *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, ed. Rob Van der Laarse (Amsterdam: Het Spinhuis, 2005), 10.

⁴⁷ William Logan, Ullrich Kockel en Máiréad Nic Craith, "The new heritage studies: origins and evolution, problems and prospects," in *A companion to heritage studies*, eds. William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich (Chichester: John Wiley & Sons, 2016), 3.

⁴⁸ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 43-4.

⁴⁹ Holtorf, "The heritage of heritage," 159.

⁵⁰ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 43-7.

⁵¹ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 56.

⁵² Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 15.; Agentschap Onroerend Erfgoed, *Onderzoeksrapport. Doelmatigheidsanalyse fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931 – 2016*, Onderzoeksrapporten 65, geraadpleegd 10.08.2022, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/doelmatigheidsanalyse-van-het-beschermingsinstrumentarium-fase-1-de-geschiedenis-van-het-beschermen-1931-2016>, 42.

In de jaren 1980 cumuleren vele evoluties zich. De populaire interesse in erfgoed en geschiedenis en het massatoerisme groeien explosief. Enerzijds zorgt dit in de maatschappij voor het concept van een 'herinneringscultus' en 'erfgoedcultus', gedreven door nostalgie.⁵³ Musea en historische sites genieten sinds de jaren 1980 grote populaire interesse.⁵⁴ Anderzijds heeft dit als economisch gevolg het ontstaan van de 'erfgoedindustrie', zo benoemd door Hewison in 1987.⁵⁵ Erfgoed wordt in deze erfgoedindustrie gezien als een verkoopbaar goed (commodificatie).⁵⁶ Een specifiek onderdeel van de erfgoedindustrie dat de afgelopen decennia enorm populair is geworden is het 'erfgoedtoerisme', namelijk toerisme gedreven door interesse in cultuur en erfgoed.⁵⁷ Ook het benoemen van erfgoedsites door officiële instanties versnelt waardoor ook het aantal erfgoedsites en musea explosief is toegenomen tegen de jaren 1980 (tussen 1960 en 1980).⁵⁸ Op deze commodificatie en popularisatie van erfgoed wordt onder het onderdeel 'Evolutie: popularisering en commodificatie van erfgoed: van educatie naar entertainment' dieper ingegaan. De groeiende interesse in en aandacht voor erfgoed zet zich verder doorheen de jaren 1990. Inhoudelijk groeit in de jaren 1980 de interesse in de geschiedenis van alledaagse praktijken.⁵⁹

In de jaren 1990 doet een ander belangrijk concept haar intrede. Het 'experiential marketing' en de 'experiential approach' kende de voorbije decennia een enorme opkomst in het erfgoedveld.⁶⁰ Dit houdt het verkopen van een 'ervaring' aan de bezoekers in en maakt hiervoor gebruik van diverse tools als multi-media, live performances, drama.⁶¹ In deze 'experience economy' en de overkoepelende erfgoedindustrie zijn emoties en (emotionele) ervaringen het zwaartepunt geworden.⁶² Erfgoedsites verkopen emotionele en memorabele ervaringen.⁶³ De experience economy gaat uit van enkele basisprincipes: er moet een consistent thema zijn doorheen het bezoek, duidelijke en makkelijk te volgen aanwijzingen, alle vijf zintuigen moeten gestimuleerd worden en er worden souvenirs

⁵³ Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 17.

⁵⁴ Christina Goulding, "The commodification of the past, postmodern pastiche, and the search for authentic experiences at contemporary heritage attractions," *European Journal of Marketing* 34, nr. 7 (2000): 835.

⁵⁵ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 69

⁵⁶ Richard Prentice, "Heritage: a key sector in the 'new' tourism," in *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, ed. Gerard Corsane, (Londen: Routledge, 2015,) 278.

⁵⁷ Gregory John Ashworth, "Heritage and economy," in *International Encyclopedia of Human Geography*, eds. Rob Kitchin en Nigel Thrift (Amsterdam: Elsevier, 2009), 107.

⁵⁸ Ruth Boey, "'May Allah cleanse all Muslims' lands of the idols of both the past and the present.' Een geschiedfilosofische analyse van het discours van Daesh omtrent de vernietigingen van erfgoed in Syrië en Irak," (masterproef, Universiteit Gent, 2016), 38.

⁵⁹ Liesbet Nys, *De intrede van het publiek: museumbezoek in België 1830-1914* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2012), 22.

⁶⁰ Debra Leighton, "'Step back in time and live the legend': experiential marketing and the heritage sector," *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing* 12 (2007): 117-8.

⁶¹ Leighton, "'Step back in time and live the legend'," 117.

⁶² Britt Baillie, Afroditi Chatzoglou en Shadia Taha, "Packaging the past: the commodification of heritage," *Heritage Management* 3, nr. 1 (2010): 54.; Jon Sundo en Flemming Sørensen, "Introduction to the experience economy," in *Handbook on the experience economy*, eds. Jon Sundo en Flemming Sørensen (Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd, 2013), 1.

⁶³ Baillie, Chatzoglou en Taha, "Packaging the past," 64.

aangeboden ter herinnering.⁶⁴ Hiernaast komt er inhoudelijk interesse voor ‘voedingserfgoed’, namelijk voeding, traditionele producten en eetcultuur.⁶⁵

Op het einde van de 20ste eeuw verschuift het zwaartepunt van staatsgeleide verantwoordelijkheid naar een groeiende verantwoordelijkheid voor lokale autoriteiten en rond de eeuwwisseling sluiten zich hier meer beleidsmiddelen bij aan.⁶⁶ In de jaren 2000 verbreedt en dynamiseert het erfgoedveld zich verder en zien we de komst van allerlei nieuwe spelers. Er komt internationaal, maar ook in het Vlaamse cultuurbeleid, een groeiende nadruk te liggen op cultuurparticipatie en het betrekken van publiek. Ondertussen groeit de publieke interesse in erfgoed steeds verder aan.⁶⁷ Vanaf het begin van de 21ste eeuw groeit de aandacht voor immaterieel erfgoed. Met de UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003) wordt ook globaal het immaterieel cultureel erfgoed even belangrijk als het materiële erfgoed.⁶⁸

In de 21ste eeuw zet de Europese Unie door middel van verscheidene aspecten in op het creëren van een Europese identiteit, onder andere met het programma ‘Culturele hoofdstad van Europa’ en de ‘Europese Erfgoeddagen’ proberen ze een Europese identiteit te creëren waarin het nationale en regionale worden ingebouwd.⁶⁹

1.2.1. Evolutie: popularisering en commodificatie van erfgoed - van educatie naar entertainment

In de laatste decennia van de 20ste eeuw groeit de interesse in erfgoed explosief. Zeker in de jaren 1980 cumuleren enkele evoluties zich: de populaire interesse in erfgoed en geschiedenis en het massatoerisme groeien explosief, net als het aantal erfgoedsites.⁷⁰ Doorheen de decennia groeit de popularisering verder aan en erfgoed, toerisme en cultuur worden gecommificeerd.⁷¹

Deze erfgoedindustrie en de bijhorende enorme interesse in en popularisering van erfgoed is echter niet zonder kritiek. Critici zeggen dat het ontstaan van deze industrie heeft gezorgd voor conformiteit, commercialisering en het te entertainend maken van de geschiedenis.⁷² Ze verwijten de erfgoedindustrie dat het van de bezoeker een passieve bekijker maakt in plaats van een actieve en politiek geëngageerde deelnemer.⁷³ Critici vinden dat het populariseren van erfgoed ten koste gaat van wetenschappelijke accuraatheid, academische aspecten en precisie, en zelfs dat de

⁶⁴ Gaunette Sinclair-Maragh, “Assessing tourism experiences: the case of heritage attractions,” in *The Handbook of Managing and Marketing Tourism Experiences*, eds. Marios Sotiriadis en Dogan Gursoy (Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 2016), 489.

⁶⁵ Anneke Geyzen, *De smaak van thuis: erfgoed en voeding in Vlaanderen tussen 1945 en 2000* (Leuven: Leuven University Press, 2018), 14.

⁶⁶ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 7.

⁶⁷ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 76.

⁶⁸ Holtorf, “The heritage of heritage,” 167.

⁶⁹ Linde Egberts, *Chosen legacies: heritage in regional identity* (Londen: Routledge, 2017), 44.

⁷⁰ Van der Laarse, “Erfgoed en de constructie van vroeger,” 17.; Goulding, “The commodification of the past,” 835.; Boey, “‘May Allah cleanse all Muslims’,” 38.

⁷¹ Goulding, “The commodification of the past,” 836-7.

⁷² Goulding, “The commodification of the past,” 835.; Laurie Finke en Susan Aronstein, “Conjuring the Ghosts of Camelot: Tintagel and the medievalism of heritage Tourism,” in *Medieval afterlives in contemporary culture*, ed. Gail Ashton (Londen: Bloomsbury Academic, 2015), 201.

⁷³ Goulding, “The commodification of the past,” 835.

erfgoedindustrie zorgt voor historische onnauwkeurigheid.⁷⁴ Musea en erfgoedattracties zouden als gevolg van deze trend enkel die delen van de geschiedenis tonen die in de smaak vallen bij een groot publiek, details en nuances worden onder de mat geveegd.⁷⁵ Erfgoed evolueert naar puur entertainment voor toeristen en massaconsumptie.⁷⁶ Nog krachtiger dan dit wordt aan sommige erfgoedattracties 'Disneyfication' verweten, een term die aanduidt dat iets zodanig nep en entertainend is als de pretparken van Walt Disney.⁷⁷

De popularisering en commodificering van cultuur gaat gepaard met een proces van 'staged authenticity', dat ingaat tegen het verlangen van de toerist en de bezoeker naar authentieke ervaringen. De postmoderne mens wil ontsnappen van het dagelijkse leven door middel van het verleden waarvan de ervaring wordt voorgesteld en verkocht als authentiek. Deze ervaring is echter inherent inauthentiek, aangezien het verleden wordt gevormd en aangepast om tegemoet te komen aan de bezoeker.⁷⁸

Dat commerciële en entertainende manieren en 'staged forms of history' om geschiedenis voor te stellen een uitvinding is van deze 20ste-eeuwse erfgoedindustrie, is niet volledig waar. Al in de 19de eeuw zijn er zulke manieren om geschiedenis voor te stellen. Enkele voorbeelden hiervan zijn de 'historical novel', 'historical pageants' en opera's over historische gebeurtenissen. Ballades kennen zelfs een nog oudere traditie dan de 19de eeuw.⁷⁹ Ook dan waren er al debatten over de gevolgen van het verkopen en insceneren van het verleden.⁸⁰

Voorstanders van de popularisering van cultuur stellen ook dat dit bijdraagt aan haar waarde doordat het erfgoed en geschiedenis toegankelijk maakt en populair voor een groter publiek.⁸¹ Populaire geschiedenis heeft namelijk een veel groter bereik dan academische geschiedenis.⁸² Populariseren van erfgoed en het aantrekken van inkomsten en bezoekers is ook noodzakelijk voor erfgoedsites om economisch te kunnen overleven.⁸³

⁷⁴ Finke en Aronstein, "Conjuring the Ghosts of Camelot," 201.; Goulding, "The commodification of the past," 836.; Barbara Korte en Sylvia Paletschek, "Historical edutainment: New forms and practices of popular history?," in *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, eds. Mario Carretero, Stefan Berger en Maria Grever (London: Palgrave Macmillan UK, 2017,) 195.

⁷⁵ Goulding, "The commodification of the past," 836.

⁷⁶ Laurajane Smith, *Uses of heritage* (Londen: Routledge, 2006), 33.

⁷⁷ Laurajane Smith en Gary Campbell, "The elephant in the room: Heritage, affect and emotion," in *A Companion to Heritage Studies*, eds. William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel (Chichester: Wiley-Blackwell, 2015), 448.

⁷⁸ Goulding, "The commodification of the past," 837.

⁷⁹ Korte en Paletschek, "Historical edutainment," 197.

⁸⁰ Baillie, Chatzoglou en Taha, "Packaging the past," 54.

⁸¹ Baillie, Chatzoglou en Taha, "Packaging the past," 55.

⁸² Korte en Paletschek, "Historical edutainment," 195.

⁸³ Baillie, Chatzoglou en Taha, "Packaging the past," 52.

1.3. Erfgoed in Vlaanderen

In België komt erfgoedzorg vrij laat. In de naoorlogse jaren 1950 komen er voorzichtige lijsten van de belangrijkste te bewaren kunstwerken en monumenten per provincie en gemeente.⁸⁴ Pas vanaf de jaren 1960 komt de overkoepelende inventarisatie van bouwkundig erfgoed op gang. In deze inventaris werd ook nog geen onderzoek gedaan naar de gebouwen zelf. Er werd slechts een beschrijving gemaakt en een foto genomen.⁸⁵ In Frankrijk daarentegen kwam in 1837 de eerste gouvernementele inventaris van historische sites, voornamelijk middeleeuwse gebouwen.⁸⁶ Het Vlaams erfgoedbeleid komt pas echt in ontwikkeling van de jaren 1990 en 2000. In deze periode wordt ook cultureel erfgoed ontwikkeld als autonoom beleidsdomein.⁸⁷

Sinds het einde van de jaren 1990 is er in Vlaanderen een toenemende aandacht voor erfgoed, die samengaat met een groei aan middelen vanuit het beleid. Er ontstaat in deze periode ook aandacht voor immaterieel erfgoed, naast het al vastgestelde roerend en onroerend erfgoed. Het erfgoedveld verbreedt en dynamiseert met de komst van allerlei nieuwe spelers en er komt een sterke nadruk op cultuurparticipatie.⁸⁸

Op het einde van de 20ste eeuw verschuift het zwaartepunt van staatsgeleide verantwoordelijkheid naar een groeiende verantwoordelijkheid voor lokale autoriteiten en rond de eeuwwisseling sluit zich hier meer middelen van beleid bij aan.⁸⁹ In de jaren 2000 verbreedt en dynamiseert het erfgoedveld zich verder en zien we de komst van allerlei nieuwe spelers. Tendensen (ook vanuit het Vlaamse cultuurbeleid) dan leggen een groeiende nadruk op cultuurparticipatie en het betrekken van publiek.⁹⁰

In Vlaanderen behoort het onroerend erfgoed, waaronder het Gravensteen valt, tot de zeggenschap van het Vlaamse Gewest. Het roerend erfgoed en het immaterieel erfgoed behoren tot de Vlaamse Gemeenschap. Sinds de jaren 2000 ontstonden er twee organisaties los van de overheid, maar wel gesubsidieerd: HERITA (2012) en FARO (2008), respectievelijk voor onroerend en roerend erfgoed. Twee jaarlijkse evenementen zetten erfgoed in Vlaanderen ook in de kijker: Open Monumentendag (sinds 1989) en Erfgoeddag (sinds 2000).

In de jaren 2010 nam de maatschappelijke aandacht voor cultureel erfgoed en het aantal organisaties voor de bescherming en de beleving ervan in Vlaanderen enorm sterk toe. Deze groei wordt toegeschreven aan de grotere mondialisering en globalisering en het gevoel van vervreemding dat hierdoor wordt opgeroepen, waardoor er een 'Heimat'drang ontstaat naar de (lokale) identiteit. De voeding- en eetcultuur werd de laatste jaren ook een groeiende focus van de Vlaamse erfgoedsector.⁹¹

⁸⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed, *Onderzoeksrapport*, 25.

⁸⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed, *Onderzoeksrapport*, 38-9.

⁸⁶ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 44.

⁸⁷ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 35.

⁸⁸ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 7.

⁸⁹ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 7.

⁹⁰ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 76.

⁹¹ Geyzen, *De smaak van thuis*, 13.

1.4. Functies en dimensies van erfgoed

Om nog eens te herhalen: erfgoed is dat deel van het verleden wat we selecteren in het heden, gedreven door hedendaagse economische, politieke, culturele of sociale doeleinden.⁹² Erfgoed heeft dus een beoogd doel en een beoogde functie.

Lowenthal (1985, 1996) stelt dat erfgoed cultureel gebruikt en gecommuniceerd wordt als legitimatie en identiteit en doordat het voorziet in “familiarity and guidance” en “enrichment and escape”.⁹³ Sack (1992) definieert hiernaast ook een economisch gebruik van erfgoed: “heritage places are places of consumption and are arranged and managed to encourage consumption”.⁹⁴ Erfgoed is ook een van de belangrijkste drijfveren voor hedendaags (internationaal) toerisme.⁹⁵ In deze twee omschrijvingen komen enkele begrippen terug: enrichment (verrijking, educatie), escape (escapisme, entertainment), identiteit, familiarity (vertrouwdheid) en consumptie.

In besprekingen over erfgoed en de economische commodificatie ervan worden **educatie** en **entertainment** vaak tegenover elkaar geplaatst. Educatie wordt in deze tweedeling geassocieerd met ‘high culture’-erfgoed, superieur aan ‘commercial theme-park’-erfgoed dat populair entertainment als voornaamste doel heeft.⁹⁶ Educatie wordt vaak voorop gezet als belangrijkste functie van erfgoed en bezoekersmotivatie.⁹⁷ Wat niet vergeten mag worden is dat educatie en entertainment vaak ook gedreven worden door emoties bij de bezoekers. **Emotie** is dus erg belangrijk bij het begrijpen van erfgoed.⁹⁸

Erfgoed wordt naast cultureel en economisch ook **identitair** gebruikt. Culturele objecten, kunst, sites en menselijke resten zijn ook essentieel voor het vormen van een eigen geschiedenis en identiteit door samenlevingen, landen, groepen, bevolkingen.⁹⁹ Hierin definiëren we het nationalistische gebruik ter legitimatie van de natiestaat en het bevestigen van een nationalistische of regionalistische en lokale identiteit.¹⁰⁰ Erfgoed stimuleert “feelings of belonging and continuity” en haar materiële aanwezigheid maakt deze gevoelens van identiteit tastbaar. Zeker grote monumenten en opvallende zaken worden gebruikt als symbolen van nationale identiteit.¹⁰¹ Niet enkel nationale identiteiten, maar ook regionale identiteiten gebruiken en worden gevormd door middel van erfgoed.¹⁰²

⁹² Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 32.

⁹³ Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 33-5.

⁹⁴ Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 34.

⁹⁵ Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 34.

⁹⁶ Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 35.

⁹⁷ Laurajane Smith, “Affect and registers of engagement: navigating emotional responses to dissonant heritages,” in *Representing enslavement and abolition in museums: ambiguous engagements*, ed. Laurajane Smith et al. (Londen: Routledge, 2011), 260.

⁹⁸ Smith, “Affect and registers of engagement,” 261.

⁹⁹ Claire L. Lyons, “Objects and identities: claiming and reclaiming the past,” in *Claiming the stones/Naming the stones. Cultural property and the negotiation of national and ethnic identity*, eds. Elazar Barkan en Ronald Bush (Los Angeles: Getty Research Institute, 2002), 116.; Elazar Barkan, “Amending historical injustices: the restitution of cultural property – an overview,” in *Claiming the stones/Naming the stones. Cultural property and the negotiation of national and ethnic identity*, eds. Elazar Barkan en Ronald Bush (Los Angeles: Getty Research Institute, 2002), 16-17.

¹⁰⁰ Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 35-6.

¹⁰¹ Smith, *Uses of heritage*, 48-9.

¹⁰² Egberts, *Chosen legacies*, 2.

Twee andere concepten die belangrijk zijn om te vermelden zijn **authenticiteit** en **'pastness'**. Om het in de woorden van Van der Laarse (2016) te zeggen: "Erfgoed draait altijd om een suggestie van authenticiteit."¹⁰³ Erfgoed draait dus om de suggestie dat een stuk erfgoed 'echt' is en een echt deel is van ons verleden. Het begrip authenticiteit won aan populariteit vanaf de jaren 1960 in het veld van de culturele studies en ontwikkelde zich tot belangrijk onderwerp van onderzoek in historische studies.¹⁰⁴ De historische ervaring en het gevoel van authenticiteit is niet inherent aan objecten en locaties. Dit wordt intentioneel gevormd en speelt in op associaties, gevoelens en voorgaande ervaringen van de bezoeker.¹⁰⁵ Een object wordt niet authentiek gezien aan de hand van zijn ouderdom, maar aan de hand van zijn pastness, de kwaliteit van "being (of the) past".¹⁰⁶ Pastness duidt aan dat de perceptie bestaat dat een bepaald object afkomstig is van het verleden. Het verleden is hier een groot geheel en wordt als geheel afgezet tegen het heden. Pastness heeft niet noodzakelijk te maken met de effectieve leeftijd van een object of een gebouw, het hangt af van een perceptie.¹⁰⁷ Wat gezien wordt als 'van het verleden' wordt bepaald door de culturele context en de manieren waarop mensen hierin het verleden beleven en de emoties en associaties die opgeroepen worden bij de interactie met dit verleden. Dit gebeurt op basis van de perceptie en de ervaringen.¹⁰⁸

Erfgoedtoerisme, namelijk toerisme gericht op cultuur en erfgoed, is ook een belangrijke functie van erfgoed. Landen, regio's en steden profileren (delen van) hun geschiedenis en erfgoed om binnen- en buitenlandse toeristen aan te trekken.¹⁰⁹ Sinds de jaren 1990 komt hier ook het begrip 'citymarketing' bij. Namelijk, steden die een eigen stedelijk marketingplan ontwikkelen om haar bijzonderheden in de kijker te zetten. Vaak is erfgoed en geschiedenis een deel van deze citymarketing.¹¹⁰ In de Vlaamse competitieve identiteit en haar profilering in het buitenland speelt erfgoed een belangrijke rol.¹¹¹ De consumptie van erfgoed en haar belang in toerisme worden hierboven verder uiteengezet.

¹⁰³ Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 13.

¹⁰⁴ Achim Saupe, "Authenticity," Docupedia-Zeitgeschichte, 12.04.2016, geraadpleegd 18.05.2022, http://docupedia.de/zg/saupe_authentizitaet_v3_en_2016.

¹⁰⁵ Frank van Vree, "Beleef het verleden! De encensering van de historische ervaring in de populaire cultuur," *Historisch Tijdschrift Groniek* 180 (2008): 274-8.

¹⁰⁶ Cornelius Holtorf, "On pastness: A reconsideration of materiality in archaeological object authenticity," *Anthropological Quarterly* 86, nr. 2 (2013): 430-1.

¹⁰⁷ Cornelius Holtorf, "Perceiving the past: From age value to pastness," *International Journal of Cultural Property* 24, nr. 4 (2017): 497-500.

¹⁰⁸ Holtorf, "On pastness," 431.

¹⁰⁹ Ashworth, "Heritage and economy," 107-8.

¹¹⁰ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen* (Brussel: Toerisme Vlaanderen, 2014), 43.; Maud Bonte, "City for sale! City marketing in Ghent," (masterproef, Universiteit Gent, 2008-2009), 23.

¹¹¹ Thomas Durlinger, "Erfgoed als symbool voor vernieuwing. De rol van erfgoed in de constructie en communicatie van de Vlaamse competitieve identiteit," (masterproef, Universiteit Utrecht, 2012), 7.

2. Publieksontsluiting

2.1. Wat is publieksontsluiting?

Het concept publieksontsluiting, in het Engels ‘heritage interpretation’, staat centraal in deze masterproef. Net als erfgoed is publieksontsluiting een moeilijk te definiëren begrip met veel verschillende definities.¹¹² In de inleiding werd dit omschreven als: de presentatie of de verbeelding rond een bepaald verleden en het toegankelijk maken van het stuk erfgoed voor publiek.¹¹³ Ik voeg hier in deze theoretische bespreking nog een extra laag aan toe, namelijk niet enkel de presentatie en de manieren waarop het verleden wordt voorgesteld, maar ook hoe erfgoed kan begrepen worden.¹¹⁴ Dit gebeurt niet enkel door experts, maar kan door een veelheid aan actoren gebeuren.¹¹⁵

Deze interpretatie van en het betekenis geven aan erfgoed is onderhevig aan hedendaagse, sociale en culturele dynamieken en afhankelijk van de waarden en normen van de maatschappij waar men toe behoort.¹¹⁶ Het ontsluiten en interpreteren van erfgoed sterk afhankelijk van de motivatie van de uitbater(s) en de maatschappij waartoe ze behoren en de ideeën en waarden die hierin circuleren.¹¹⁷

Publieksontsluiting zit in alles: in de architecturale details van een gebouw, in de objecten die worden tentoongesteld, in de manieren waarop informatie wordt meegedeeld et cetera.¹¹⁸ In de inleiding definieerde ik dit als drie te onderzoeken niveaus: het gebouw, de publiekswerking en het publiek. Veel van publieksontsluiting is een actief proces met intentionele communicatie. Echter, er komt ook heel wat onbewuste communicatie bij kijken. Bijvoorbeeld de architectuur en esthetiek van het gebouw of de locatie van het stuk erfgoed zal onbedoeld bepaalde associaties en ideeën oproepen bij de bezoeker.¹¹⁹

De publieksontsluiting van erfgoed komt voor de bezoekers tot uiting in ‘heritage outputs’, die worden gecommuniceerd door middel van verschillende media of ‘interpretive devices’. Dit heeft een groter gevolg dan op het eerste zicht lijkt. Informatie en kennis, waaronder historische feiten, worden gevormd door het medium en het genre waarin ze gepresenteerd worden. Afhankelijk van welk medium en genre gekozen wordt, zal de informatie een bepaald effect hebben op de bezoeker van de erfgoed site.¹²⁰

In een groot deel van de definities over publieksontsluiting wordt educatie als een van de centrale kenmerken gesteld. Onder andere schrijver en journalist Freeman Tilden definieerde dit als

¹¹² Slack, *Interpreting heritage*, 20.

¹¹³ Denis, *Erfgoed publiek – publiek erfgoed*, 9 en 22.

¹¹⁴ Russell Staiff, *Re-imagining heritage interpretation: enchanting the past-future* (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014) 3.; Corsane, “Issues in heritage, museums and galleries: a brief introduction,” 5.; Mason, “Museums, galleries and heritage,” 227.

¹¹⁵ Korte en Paletscheck, “Historical edutainment,” 200.

¹¹⁶ Staiff, *Re-imagining heritage interpretation*, 3., Corsane, “Issues in heritage, museums and galleries: a brief introduction,” 5.; Mason, “Museums, galleries and heritage,” 227.

¹¹⁷ Mason, “Museums, galleries and heritage,” 227.; Graham, Ashworth en Tunbridge, “The uses and abuses of heritage,” 32.

¹¹⁸ Mason, “Museums, galleries and heritage,” 222.

¹¹⁹ Mason, “Museums, galleries and heritage,” 226.

¹²⁰ Korte en Paletscheck, “Historical edutainment,” 195 & 201.; Pascal Gielen, “Museumchronotopics: on the representation of the past in museums,” *museum and society* 2, nr. 3 (2004): 147.

“interpretation as an educational activity”.¹²¹ Publieksontsluiting kan naast educatief ook entertainend en inspirerend zijn.¹²²

Heritage interpretation is an educational activity which aims to reveal meanings and relationships through the use of original objects, by firsthand experience, and by illustrative media, rather than simply to communicate factual information.¹²³ (Freeman Tilden, *Interpreting Our Heritage*, 1957)

Al sinds de 19de eeuw zien musea het als hun taak om, naast het verzamelen, bewaren en documenteren, het materiaal en de informatie ook te presenteren aan een publiek.¹²⁴ Rond de eeuwwisseling ontstaat er aandacht voor de publieksontsluiting van musea: er zijn discussies over wat de meeste wenselijke opstelling was van collectiestukken en we zien de komst van eerste media: labels en informatieborden. Verder worden er ook andere publieksvoorzieningen uitgebouwd zoals catalogi en bezoekersgidsen.¹²⁵ Tegen de vooravond van de Eerste Wereldoorlog zijn labels, informatieborden, catalogi en bezoekersgidsen erg gebruikelijk geworden in musea.¹²⁶ Het zal tot na de Tweede Wereldoorlog duren tot de eerste literatuur rond publieksontsluiting uitkomt, beginnende met Freeman Tilden's *Interpreting Our Heritage* (1957).¹²⁷

Doorheen de 20ste en 21ste eeuw vindt er een algemene evolutie plaats van puur wetenschappelijke instituten naar een nadruk op de totale ervaring en ontspanning in de beleving van geschiedenis. Hedendaagse musea verkopen dit al eens als ‘edu-tainment’.¹²⁸ Deze evolutie loopt gelijk met de algemene evolutie van wie aan publieksontsluiting doet: van experten als historici naar “the educators, communicators and designers, not necessarily the specialist curators or the archaeologists or the historians or the architects or the conservator”.¹²⁹ Onder invloed van de ‘New Museology’-stroming komt er tegen 1989 aandacht voor een extra laag in het proces van publieksontsluiting. Er wordt vanaf dan in het proces ook een rol voorzien voor groepen naast de uitbaters van het museum of de erfgoedplaats.¹³⁰

In het volgende decennia maakt het begrip ‘experience’ haar opwachting. De consumptie van erfgoed wordt gezien als een “experiential process, whereby history is selectively packaged to suit the tastes and expectations of a discerning and sophisticated public”.¹³¹ Het houdt ook in dat de focus verschuift van het verzamelen van culturele objecten in displays naar het conserveren ‘in situ’, dus het verleden consumeren in het gebouw, de site of het landschap zelf. Dit alles gebeurt “with a variety of messages marketed to distinct groups of customers”.¹³²

¹²¹ Staiff, *Re-imagining heritage interpretation*, 8-9.

¹²² Alison Hems en Marion Blockley, *Heritage interpretation* (Londen: Routledge, 2005), 18-9.

¹²³ “About heritage interpretation,” Interpret Europe, geraadpleegd 11.05.2022, <https://interpret-europe.net/about-heritage-interpretation/>.

¹²⁴ Staiff, *Re-imagining heritage interpretation*, 9.

¹²⁵ Nys, *De intrede van het publiek*, 355-62.

¹²⁶ Nys, *De intrede van het publiek*, 376.

¹²⁷ Slack, *Interpreting heritage*, 13.

¹²⁸ Van der Laarse, “Erfgoed en de constructie van vroeger,” 15.

¹²⁹ Staiff, *Re-imagining heritage interpretation*, 9.

¹³⁰ Slack, *Interpreting heritage*, 14.

¹³¹ Leighton, “Step back in time and live the legend,” 118.

¹³² Holtorf, “The heritage of heritage,” 157.

De laatste jaren zien we in het proces van publieksontsluiting een groeiend gebruik van meerstemmigheid. Er vinden consultaties van, samenwerkingen met en evaluaties door allerlei groepen en stakeholders plaats.¹³³

2.2. Enkele media van publieksontsluiting

In de publieksontsluiting van een museum of een erfgoed site kunnen erg veel verschillende media gebruikt worden. Deze hebben allemaal verschillende levels van inclusiviteit en participatie met medewerkers, stakeholders en bezoekers. Een interessante opmerking hierbij is dat in gebouwd erfgoed zoals monumenten vaak gestreefd wordt naar vrijstaande media om ervoor zorgen dat het uitzicht op het gebouw, de site en de omgeving zo min mogelijk belemmerd wordt.¹³⁴

Enkele media werden hierboven al aangehaald en spreken voor zich: labels, informatieborden, catalogi en bezoekersgidsen. Deze media worden sinds het begin van de 20ste eeuw al gebruikt en aan hun wordt voornamelijk een educatieve doelstelling toegewezen. Deze vier tekstuele media zijn enkele van de meest gebruikte media wereldwijd in publieksontsluiting.¹³⁵

Een andere voor de hand liggende vorm van media is de tentoonstelling. Er bestaan verschillende types tentoonstellingen. Andere zaken zijn audio en video, wandelroutes, rondleidingen et cetera.¹³⁶ De laatste jaren is er een sterke opmars van digitale technieken op erfgoed sites. Digitale media bieden meer mogelijkheden voor het creëren van een ervaring en laten een grote verbeelding en interactie toe.¹³⁷

De informatie die wordt meegedeeld door middel van deze **uiteenlopende variëteit aan** media is vaak in narratieve vorm. Een typische techniek hierin om informatie te ontsluiten voor een breed publiek is gebruik te maken van de ‘human angle’, namelijk het uitzetten van het verhaal van de persoon achter het erfgoedobject, zoals de oprichter, de gebruiker, de eigenaar et cetera. Een ander concept is professor Sam Ham’s ‘thematic interpretation’, namelijk dat er in de publieksontsluiting van een erfgoed attracties een thema moet zitten dat als centraal vertrekpunt dient.¹³⁸

In de jaren 1990 zien we de opkomst van de experiential approach, die een ‘totale ervaring’ verkoopt. Meer en meer erfgoed attracties zullen zich hierbij aansluiten en maken gebruik van diverse tools als multimedia, drama, live performances et cetera.¹³⁹ Het verleden wordt hier ‘in situ’, dus op locatie zelf, geconsumeerd.¹⁴⁰ Wat ook aansluit bij de experiential approach is de groeiende populariteit en het groeiende gebruik van ‘living history’, wat hieronder verder besproken zal worden.

¹³³ Mason, “Museums, galleries and heritage,” 223.

¹³⁴ Slack, *Interpreting heritage*, 27.

¹³⁵ Slack, *Interpreting heritage*, 126-7.

¹³⁶ Hems en Blockley, *Heritage interpretation*, 16.

¹³⁷ Maria Economou, “Heritage in the digital age,” in *A Companion to Heritage Studies*, eds. William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel (Chichester John Wiley & Sons, 2016), 215.; Ying Liu, “Evaluating visitor experience of digital interpretation and presentation technologies at cultural heritage sites: a case study of the old town, Zuoying,” *Built Heritage* 4, nr. 14 (2020): 2.

¹³⁸ Slack, *Interpreting heritage*, 28-34.

¹³⁹ Leighton, “Step back in time and live the legend,” 117.

¹⁴⁰ Holtorf, “The heritage of heritage,” 157.

2.2.1. Evenementen op erfgoedsites en in monumenten

Van het begin van de 20ste eeuw vinden er al evenementen en performances plaats in historische monumenten en erfgoedsites.¹⁴¹ Ondanks hun enorme populariteit en gebruik zijn evenementen nog niet voldoende onderzocht in de literatuur.¹⁴² Hun economische impact werd in literatuur wel al onderzocht en er is een groeiende aandacht voor onderzoek naar hun sociale impact, hun organisatie-strategieën, hun impact op culturele identiteit en op territoriale ontwikkeling.¹⁴³

Een evenement is een tijdelijke, geplande gebeurtenis, vaak met een specifiek thema, dat als doel heeft het aantrekken van bezoekers met activiteiten, educatie, entertainment en esthetiek. In historische sites en al bestaande toeristische attracties hebben deze evenementen ook als doel de locaties aantrekkelijker te maken en te stimuleren.¹⁴⁴ Cultureel erfgoedevenementen zijn een sterke focus geworden van het erfgoedtoerisme.¹⁴⁵ Evenementen hebben vaak een grote impact op bezoekerscijfers.¹⁴⁶ Het organiseren van evenementen is een goed hulpmiddel om meer lokale bevolking te trekken naar de erfgoedsite. Ook zorgt het voor meer herhaalde bezoeken.¹⁴⁷

Sommige van deze evenementen worden jaarlijkse herhaalde festivals. Een **festival** is een “themed public celebration that takes place once a year within a certain time periode” en kan verschillende soorten inhouden, doelen en bezoekers omvatten. Festivals op erfgoedsites zorgen voor promotie, geven een impuls aan toerisme en zorgen onder andere voor de ontwikkeling van cultuur en levenskwaliteit.¹⁴⁸

Academische literatuur die de connectie tussen sport en erfgoed, enerzijds erfgoed in **sportevenementen** en anderzijds sport in erfgoedevenementen, onderzoekt is vrij recent.¹⁴⁹ Vaak zijn deze evenementen gelinkt aan bepaalde culturele tradities, folklore, geschiedenissen en expressies van (lokale) identiteit. Ze behouden, promotoren of blazen bepaalde culturele praktijken nieuw leven in en vieren lokaal (sport)erfgoed en identiteit.¹⁵⁰ Dit soort evenementen zijn voornamelijk “celebratory and commemorative” en spelen in op (lokale) tradities en (sport)erfgoed, maar sport kan ook gebruikt worden om een groter doelpubliek te trekken naar evenementen van andere aard.¹⁵¹

¹⁴¹ Loukia Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage as a means of development of alternative forms of tourism,” in *Strategic Innovative Marketing*, eds. Androniki Kavoura, Damianos P. Sakas en Petros Tomaras (New York: Springer International Publishing, 2017), 457.

¹⁴² Duncan Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” *Tourism Management* 17, nr. 3 (1996): 184.

¹⁴³ Sophie Elias-Varotsis, “Festivals and events — (Re)interpreting cultural identity,” *Tourism Review* 61, nr. 2 (2006): 24.

¹⁴⁴ Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 183.

¹⁴⁵ Michelle Duffy, “Festival and spectacle,” in *International Encyclopedia of Human Geography*, eds. Rob Kitchin and Nigel Thrift (Amsterdam: Elsevier, 2009), 91-7.

¹⁴⁶ Nys, *De intrede van het publiek*, 313.

¹⁴⁷ Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 188.

¹⁴⁸ Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage,” 456-7.

¹⁴⁹ Joël Pinson, “Heritage sporting events: theoretical development and configurations,” *Journal of Sport & Tourism* 21, nr. 2 (2017): 133.

¹⁵⁰ Pinson, “Heritage sporting events,” 135-6.; Gregory Ramshaw, *Heritage and sport: an introduction* (Bristol: Channel View Publications, 2019), s.p. (Part II, chapter 6, 1-8).

¹⁵¹ Ramshaw, *Heritage and sport*, s.p. (Part II, chapter 6, 1-8).

2.2.2. Performances

Op erfgoedsites en in musea vinden allerlei opvoeringen, voorstellingen en demonstraties plaats. Het begrip 'performance' is niet makkelijk te definiëren. Daarom licht ik hier slechts enkele vormen uit die terugkomen in de publieksontsluiting van het Gravensteen. Deze opvoeringen van allerlei aard vallen natuurlijk deels samen met de evenementen die georganiseerd worden op erfgoedsites.

Als eerste licht ik hier het begrip **living history** toe. Living history is een erg populaire techniek van publieksontsluiting geworden. Het zijn professionele acteurs of amateurs die ongepland en niet geënceneerd op erfgoedsites en musea het verleden tot leven proberen te brengen en de ervaring van de bezoeker kleur proberen te geven.¹⁵² Deze techniek toont vaak het dagelijkse leven en heeft vaak een bottom-up perspectief.¹⁵³ Sinds de jaren 1980 komt er algemeen een bredere interesse in de geschiedenis van alledaagse praktijken.¹⁵⁴ Dit kan educatie, entertainment, publiciteit en/of marketing als doel hebben. Deze techniek krijgt vaak de kritiek louter entertainment, niet educatief en niet waarheidsgetrouw te zijn.¹⁵⁵ Sommige auteurs hanteren een bredere definitie dan degene die ik hier aanhaal.¹⁵⁶ Ik zie namelijk georganiseerde opvoeringen, ambachtelijke demonstraties, opvoeringen van veldslagen en andere re-enactments als verschillend van living history door hun meer georganiseerd karakter.

Historical re-enactments zijn geplande evenementen die "aim to recreate either specific historical events or a general period of history, using live performers, usually dressed in full costume of the era which is being portrayed".¹⁵⁷ Dit kan gebeuren door professionele acteurs of amateuristische vrijwilligers. Meestal vinden historical re-enactments plaats in een al bestaande erfgoedattractie.¹⁵⁸ Re-enactments zijn belangrijke delen van de publieksontsluiting van sites, in het bijzonder van kasteelruïnes.¹⁵⁹ Deze techniek werd enorm populair in de late 19de en het begin van de 20ste eeuw.¹⁶⁰ Re-enactments zijn erg sterke publiekstrekkingen. Voornamelijk spreken ze de lokale bevolking aan en zorgen ze voor herhaalde bezoeken.¹⁶¹ In de erfgoedsector worden voornamelijk re-enactments van keerpunten in de geschiedenis, gevechten of andere spectaculaire gebeurtenissen opgevoerd, folklore, demonstraties van traditioneel vakmanschap en rituelen opgevoerd.¹⁶² Re-enactments trachten het verleden tot leven te brengen en laten net als living history de bezoeker toe deel te nemen aan dit

¹⁵² Anthony Jackson, "Inter-acting with the past - the use of participatory theatre at museums and heritage sites," *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance* 5, nr. 2 (2000): 199.; Jacqueline Tivers, "Performing heritage: the use of live 'actors' in heritage presentations," *Leisure Studies* 21, nr. 3-4 (2002): 191.; Tessa Bridal, *Exploring museum theatre* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004), 1-2.

¹⁵³ Hems en Blockley, *Heritage interpretation*, 42.

¹⁵⁴ Nys, *De intrede van het publiek*, 22.

¹⁵⁵ Smith, *Uses of heritage*, 69.

¹⁵⁶ Bridal, *Exploring museum theatre*, 200-1.

¹⁵⁷ Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 184.

¹⁵⁸ Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 184.

¹⁵⁹ Howard, *Heritage: management, interpretation, identity*, 82.

¹⁶⁰ Daugbjerg, "Re-enactment and engagement," 2.

¹⁶¹ Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 188.

¹⁶² Mads Daugbjerg, "Re-enactment and engagement," in *The SAS Encyclopedia of Archaeological Sciences*, ed. Sandra Lopez Varela (Malden: Wiley-Blackwell, 2019), 1465.; Francesca Leonardi, "Curating the context: re-enacting and reconstructing exhibitions as ways of studying the past," *Museum Management and Curatorship* 36, nr. 2 (2020): 3.

verleden.¹⁶³ Ze kunnen dienen ter entertainment, maar ook ter educatie van de bezoekers.¹⁶⁴ Door critici wordt het deze soort evenementen soms verweten dat ze historische integriteit opofferen voor spectaculair entertainment.¹⁶⁵ Echter, entertainment kan natuurlijk ook een educatief aspect bevatten: educatie en entertainment zijn niet noodzakelijk volledige tegenpolen.¹⁶⁶ Zeker het tastbare van re-enactments en de mogelijkheid tot interactie worden gezien als zaken die voordelig zijn voor educatie.¹⁶⁷

Locatietheater en -optredens of 'site-specific theatre' en 'performances' zijn optredens die plaatsvinden buiten de traditionele theatergebouwen in allerlei locaties als het (stedelijke) landschap, op straat, in historische of industriële monumenten, in kerkelijke gebouwen, op verlaten locaties, in winkels et cetera. De locatie draagt sterk bij aan de opvoering en geeft er een extra laag aan.¹⁶⁸ De locatie en de architectuur hebben invloed op het optreden.¹⁶⁹ Dit kunnen bestaande performances zijn die worden opgevoerd in niet-traditionele theaterzalen, maar ook performances die gemaakt worden voor een bepaalde locatie.¹⁷⁰ Het spelen van openluchtspelen en locatietheater is een oude traditie.¹⁷¹ In deze masterproef bekijk ik onder deze term enkel de opvoering van toneelstukken in het Gravensteen als locatie.

¹⁶³ Elizabeth Emery, "Medievalism and the Middle Ages," in *Studies in Medievalism: Defining Medievalism(s)*, ed. Karl Fugelso (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2009), XVII: 83.; Daniël Kline, "Participatory medievalism, role-playing and digital gaming," in *The Cambridge Companion to Medievalism*, ed. Louise D'Arcens (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 76.; Michael Cramer, "Reenactment," in *Medievalism. Key critical terms*, eds. Elizabeth Emery en Richard Utz (Cambridge: D. S. Brewer, 2014), V: 208-9.

¹⁶⁴ Daugbjerg, "Re-enactment and engagement," 2-3.

¹⁶⁵ Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 184.; Bryan Reynolds, *Performance studies: key words, concepts and theories* (Boston: Red Globe Press, 2014), 2.

¹⁶⁶ Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 188.

¹⁶⁷ Daugbjerg, "Re-enactment and engagement," 3.

¹⁶⁸ Thea Brejzek, "Scenery," in *The Routledge Companion to Scenography*, ed. Arnold Aronson (Londen: Routledge, 2017), 36..

¹⁶⁹ Rachel Bowditch et al., "Four principles about site-specific theatre: a conversation on architecture, bodies, and presence," *Theatre Topics* 28, nr.1 (2018), geraadpleegd 03.07.2022, <https://www.jhuptheatre.org/theatre-topics/online-content/issue/theatre-topics-volume-28-number-1-march-2018/four-principles>.

¹⁷⁰ Joanne Tompkins, "The 'place' and practice of site-specific theatre and performance," in *Performing Site-Specific Theatre Politics, Place, Practice*, eds. Anna Birch en Joanne Tompkins (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012), 2.

¹⁷¹ Klaas Tindemans en Dieter Suls, *Etienne Debel*, *Kritisch Theater lexicon* 13 (Brussel: Vlaams Theater Instituut, 1998), 15.

3. Erfgoedpubliek

3.1. Invloed van de bezoeker

De bezoeker van erfgoed is geen passieve ontvanger in het communicatieproces van publieksontsluiting. Het traditionele idee dat de publieksontsluiting eenrichtingsverkeer is van een actieve uitbater naar een passieve bezoeker, is ondertussen achterhaald.¹⁷² Professor Eilean Hooper-Greenhill (1994) toont aan dat al in de jaren 1950 dit eenrichtingsverkeer in de processen van communicatie en betekenisgeving ('meaning-making') niet klopt en de ontvangers actieve deelnemers zijn in deze processen.¹⁷³ Voor, tijdens en na het erfgoedbezoek geven de bezoekers de interpretatie van het erfgoed mee vorm, op basis van hun eigen voorkennis, gedachten, vragen, participatie, associaties, emoties en dergelijke. Publieksontsluiting van erfgoed krijgt vorm in de interactie met de bezoeker en de plaats.¹⁷⁴ Zoals ik al aanstipte in de inleiding, valt met de beschikbare bronnen voornamelijk enkel een eenrichtingsverkeer te onderzoeken. Waar mogelijk leid ik indirect interactie en stimulansen van de bezoekers af, maar dit is eerder secundair in deze masterproef.

3.2. Evolutie: democratisering van erfgoed, toerisme, vrije tijd en cultuur

In de 19de eeuw waren cultuur, specifiek musea, en toerisme nog bijna uitsluitend voorbehouden voor de burgerij en bovenste laag van de samenleving.¹⁷⁵ Oorspronkelijk focuste het Belgische toerisme zich voornamelijk op de kustlijn, maar rond de eeuwwisseling breidde door de verdere ontwikkeling van de trein, fiets en auto het toerisme zich verder uit naar het Belgische binnenland.¹⁷⁶

In de periode 1890-1914 democratisert het museumbezoek onder kritiek op het elitaire karakter van musea. Meer en meer musea zien het als hun taak om het volk te onderrichten, op te voeden en kennis onder het brede publiek te verspreiden.¹⁷⁷ Om de musea meer open te stellen voor het grote publiek waren enkele veranderingen nodig. Er komt kritiek op de beperkte openingsuren en de betalende toegang, er was een nood aan eenvoudige en goedkope gidsen en duidelijke labels bij de tentoongestelde objecten.¹⁷⁸ Deze praktische problemen voor de democratisering van het museumbezoek krijgen in de jaren 1890-1914 meer en meer aandacht, maar in de praktijk blijkt er weinig verandering.¹⁷⁹ Ook de hoge graad van analfabetisme, die pas begon af te nemen door de verplichting van lager onderwijs in 1914, zorgt voor een barrière in de democratisering van het museum.¹⁸⁰ Veel arbeiders en andere lage sociale klassen blijven afwezig in de musea. Zeker in grote steden vormen buitenlandse toeristen in de jaren 1890-1914 een groot deel van het museumpubliek.¹⁸¹

¹⁷² Smith, *Uses of heritage*, 67.; Slack, *Interpreting heritage*, 21.; Mason, "Museums, galleries and heritage," 223.

¹⁷³ Mason, "Museums, galleries and heritage," 223.

¹⁷⁴ Staiff, *Re-imagining heritage interpretation*, 24.

¹⁷⁵ Nys, *De intrede van het publiek*, 3-5.; Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 27.

¹⁷⁶ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 24-8.

¹⁷⁷ Nys, *De intrede van het publiek*, 23 & 253-71.

¹⁷⁸ Nys, *De intrede van het publiek*, 283.

¹⁷⁹ Nys, *De intrede van het publiek*, 310.

¹⁸⁰ Nys, *De intrede van het publiek*, 9.

¹⁸¹ Nys, *De intrede van het publiek*, 311 & 344-53.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog komt het toerisme en recreatief reizen in België en Europa tot stilstand. Duitse militairen maken wel af en toe uitstappen naar toeristische trekpleisters in het bezette België. In het Interbellum begint het toerisme weer herop te leven met het 'fronttoerisme'. Groepsreizen door middel van autobussen beginnen aan populariteit te winnen in deze periode en ook de auto breekt finaal door. In 1922 ziet de Vlaamse Toeristenbond (VTB) het levenslicht. Deze organisatie streeft naar een democratisering van het toerisme en houdt hierom haar lidgeld laag. In 1936 wordt de wet op jaarlijks betaald verlof ingevoerd. Ondanks deze initiatieven blijft toerisme voor de Tweede Wereldoorlog een zaak van de gegoede middenklasse en de hogere klasse, voor arbeiders blijft dit financieel en praktisch buiten bereik.¹⁸²

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zijn ook voor veel musea kinderen een belangrijk doelpubliek geworden, wat zich vertaalt in het ontstaan van specifieke instrumenten gericht op schoolbezoeken.¹⁸³ Over het algemeen is er vaak een gebrek aan belangstelling vanuit de plaatselijke bevolking voor de musea en kwam de interesse sterk vanuit buitenlandse toeristen.¹⁸⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog komt het toerisme weeral stil te liggen, uitzonderlijk bezoeken ook hier Duitse militairen de Belgische kunststeden tijdens hun vakantie. Toerisme heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog een propagandistisch doel en tracht de banden tussen Duitsland en Vlaanderen te versterken.¹⁸⁵

Na de Tweede Wereldoorlog democratiseert het toerisme zich verder door de toegenomen koopkracht en uitbreiding van de vrije tijd voor de meerderheid van de Belgische bevolking. De auto wordt het belangrijkste transportmiddel voor reizigers en ook het vliegtuig kent haar opkomst. De jaren 1950-1960 kunnen gezien worden als de groei van het massatoerisme in Europa.¹⁸⁶ Dit loopt in de jaren 1960-1970 samen met een groeiende interesse in erfgoed en geschiedenis vanuit het brede publiek.

Vanaf de jaren 1970 wordt in Vlaanderen meer en meer ingezet op het promoten van daguitstappen. Deze reisvorm is onder andere voor arbeiders een goede ontspanning en is een sterke impuls voor het binnenlands toerisme. Hiervoor wordt het Festival van het Weekendtoerisme georganiseerd in 1972 waarbij 150 trekpleisters in de schijnwerpers worden gezet, voornamelijk grote groene ruimten en natuurgebieden. Het dagtoerisme wordt door het Vlaams Commissariaat-generaal voor Toerisme (VCGT) verder gepromoot in de jaren 1970-1980 door het organiseren van themajaren, elk met een focus op een andere soort attractie. Deze themajaren worden midden jaren 1990 vervangen door grote 'toevenementen'. In de jaren 1990 beginnen veel steden in te zetten op citymarketing om citytrips te bevorderen.¹⁸⁷

¹⁸² Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 29-35.

¹⁸³ Nys, *De intrede van het publiek*, 306-11 & 349.

¹⁸⁴ Nys, *De intrede van het publiek*, 315.

¹⁸⁵ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 36.

¹⁸⁶ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 37-8.

¹⁸⁷ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 43-7.

4. Monumenten

4.1. Wat is een historisch monument?

Monumenten zijn een van de zeven sectoren van erfgoed volgens Peter Howard.¹⁸⁸ Deze sector omvat onroerend goed van menselijke arbeid en wijst op gebouwen die een verklaarde erfgoedwaarde hebben en dus de titel 'monument' mogen dragen.¹⁸⁹ Zoals hierboven al uiteengezet werd, was het bouwkundig erfgoed de eerste vorm van erfgoed die aandacht kreeg in de westerse wereld. Het Agentschap Onroerend Erfgoed definieert een monument als:

Een monument is een onroerend goed dat tot stand is gekomen door de mens, door de natuur of door beide samen en dat een of meerdere erfgoedwaarden bezit. Het gaat zowel over bouwwerken gemaakt of aangelegd door de mens en dus met een duidelijke 'culturele' stempel, als over meer spontane, door 'natuurlijke' processen ontstane elementen.¹⁹⁰

4.2. Omgang met monumenten

In de 19de eeuw was er een sterke conservatie-drang, die begon met middeleeuwse en klassieke gebouwen, kathedralen, kastelen en paleizen.¹⁹¹ Onder andere in de jaren 1870-1880 ontstaat in Engeland en Frankrijk de eerste wetgeving over historische monumenten. Deze teksten hebben een overgrote focus op middeleeuwse en oudere sites.¹⁹²

In Gent komt de monumentenzorg op gang in de jaren 1890. In de eerste helft van de 19de eeuw bestond er in België, en specifiek hier Gent, weinig interesse in het verleden en het bewaren van haar overblijfselen. Onder de impuls van een kleine groep Gentse intellectuelen, architecten en kunstenaars groeide een historisch bewustzijn vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. In de jaren 1870 vonden de eerste herstellingen van historische gebouwen plaats (Stadshuis, Sint-Jacobskerk en Belfort). Vanaf de jaren 1880 sloot bij deze kleine groep een steeds groter wordend deel van de burgerij aan.¹⁹³ In de 1893 wordt de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent opgericht. Het voornaamste doel van deze organisatie was monumentenzorg en ondanks de grote tegenstand die ze hierin ontvingen, werden er in deze periode steeds meer en meer middelen vrijgemaakt voor monumentenzorg.¹⁹⁴ In hun acties voor behoud en restauratie van gebouwen valt er net als in andere Europese landen op dat moment een duidelijke voorkeur te zien voor het gotische, middeleeuws patrimonium.¹⁹⁵ Een belangrijke katalysator in de monumentenzorg van de Stad Gent was de

¹⁸⁸ Peter Howard, *Heritage: management, interpretation, identity* (Londen: Continuum, 2003), 54.

¹⁸⁹ Howard, *Heritage: management, interpretation, identity*, 71.

¹⁹⁰ "Definities: monument," Agentschap Onroerend Erfgoed, geraadpleegd 14.08.2022, <https://www.onroerenderfgoed.be/definities>.

¹⁹¹ Howard, *Heritage: management, interpretation, identity*, 74.

¹⁹² Harrison, *Heritage. Critical approaches* 45.

¹⁹³ Struyfs, et al., *Honderd Jaar Geschiedenis Van De Maatschappij Voor Geschiedenis En Oudheidkunde Te Gent (1893-1993)*, 17.

¹⁹⁴ Balthazar, "Geschiedenis en monumentenzorg," in *Erfgoedzorg in de 21ste eeuw*, 11.

¹⁹⁵ Struyfs et al., *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 48.

Wereldtentoonstelling van 1913: Gent wou haar weelde tonen, waaronder haar gerestaureerde middeleeuwse monumenten.¹⁹⁶

Rond de eeuwwisseling bloeit de museumwereld, waaronder ook de oudheidkundige musea. Deze waren erg talrijk aanwezig in België. Er werd voor deze musea de voorkeur gegeven aan gerestaureerde oude en historische gebouwen, eerder dan nieuwe gebouwen. Deze musea waren meer gericht op publiekseducatie dan op collectievorming en zagen scholing en smaakvorming van het publiek als een van hun voornaamste doelen.¹⁹⁷

In de jaren 1960 ontstaat er een keerpunt. Vanaf dan komt er meer en meer aandacht voor moderne architectuur en niet enkel voor historische gebouwen. Dit zet zich verder door in de jaren 1970, waar er door groeiende aanhang aan het charter van Venetië (1964) meer aandacht komt voor andere soorten gebouwen dan kerken en kastelen. Er luidt zich een nieuwe stroming in in de monumentenzorg.¹⁹⁸ Later groeit de aandacht voor industriële gebouwen en huiselijke architectuur.¹⁹⁹ In het Europees Monumentenjaar (1975) ontstaat er een volgend keerpunt. Dit evenement zorgt ervoor dat monumenten meer publieks- en commercieel gericht worden.²⁰⁰

4.3. Beschermen en restaureren van monumenten

Sites kunnen worden geconserveerd of gerestaureerd. In het omgaan met gebouwen stonden er in de 19de eeuw twee stromingen tegenover elkaar: 'the conservation restoration' (Ruskin) en 'the complete restoration' (Viollet-le-Duc). Beiden hechten de authenticiteit van het gebouw vast aan een ander element: respectievelijk aan het object zelf of aan haar idee. Onderliggend aan de bescherming van natuurlijk en cultureel erfgoed in deze periode ligt het idee dat zaken beschermd moeten worden tegen het verlies veroorzaakt door industrialisatie en stedelijke groei.²⁰¹

Gerestaureerde sites en monumenten zijn vaak constructies gebaseerd op hedendaagse interpretaties van het verleden en geen reconstructies van echte plekken. Deze 'construction sites' kunnen drie functies bevatten: archeologische experimentatie, educatie en presentatie (interpretatie, toerisme, lokale of culturele identiteit).²⁰² Deze reconstructies en gehistoriseerde architectuur zijn ook erg overtuigend: er wordt vaak vergeten dat gebouwen die er erg oud uitzien, soms hedendaagse reconstructies zijn.²⁰³

Om historische monumenten te ontsluiten en open te stellen voor het brede publiek, moeten vaak hedendaagse voorzieningen toegevoegd worden. Het toevoegen van hedendaagse voorzieningen en

¹⁹⁶ Herman Balthazar, "Geschiedenis en monumentenzorg," in *Erfgoedzorg in de 21ste eeuw: kritische beschouwingen*, eds. Nathalie Demeyere et al. (Brussel: Koning, 2000), 11.

¹⁹⁷ Nys, *De intrede van het publiek*, 269-70.; Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 14.

¹⁹⁸ Balthazar, "Geschiedenis en monumentenzorg," 12.

¹⁹⁹ Howard, *Heritage: management, interpretation, identity*, 74.

²⁰⁰ Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 15.

²⁰¹ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 45.

²⁰² Peter G. Stone en Philippe G. Planel, introduction in *The constructed past: Experimental archaeology, education and the public*, eds. Peter G. Stone and Philippe G. Planel (Londen: Routledge, 1999), 1-5.

²⁰³ Cornelius Holtorf, "The past people want: heritage for the majority?," in *Appropriating the past: philosophical perspectives on the practice of archaeology*, ed. Geoffrey Scarre (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 74.

architectuur in monumenten leidt echter vaak tot protest en discussie, aangezien dit volgens sommigen afbreuk doet aan de identiteit en de authenticiteit van de plaats.²⁰⁴

5. Mediëvalisme

5.1. Wat is mediëvalisme?

Mediëvalisme kan op vele manieren gedefinieerd worden. Deze masterproef volgt de definitie van Tison Pugh en Angela Jane Weisl: mediëvalisme is “[...] the art, literature, scholarship, avocational pastimes, and sundry forms of entertainment and culture that turn to the Middle Ages for their subject matter or inspiration, and in doing so, explicitly or implicitly, by comparison or by contrast, comment on the artist’s contemporary sociocultural milieu.”²⁰⁵

Over mediëvalisme, haar definities en types bestaat veel literatuur. Ik haal hier slechts een denker aan die tijdens het bronnenonderzoek in deel II verder geïllustreerd zal worden. In zijn “Dreaming of the Middle Ages” (1986) definieert Umberto Eco tien “little Middle Ages”: tien manieren waarop de middeleeuwen worden voorgesteld en worden geïnterpreteerd, allen bepaald door onze eigen, hedendaagse culturele kaders.²⁰⁶

In de jaren 1950-1960 wordt mediëvalisme beïnvloed door economische en demografische historiografie met kwantitatieve methodes.²⁰⁷ Vanaf de jaren 1980 komt er in mediëvalisme meer en meer aandacht voor het dagdagelijkse, gender, sociale normen en waarden, mythes en spiritualiteit.²⁰⁸

5.2. Mediëvalisme in erfgoed

De middeleeuwen en haar erfgoed fascineren velen en plekken verbonden met dit verleden zijn een populaire toeristische bestemming. De interesse in de middeleeuwen was al sterk aanwezig in de 19de eeuw. Dit uitte zich in de organisatie van evenementen waar er een geïdealiseerd middeleeuws verleden werd getoond, re-enactments en een heropleving van de gotische architectuur, met name het bouwen, herbouwen en renoveren van kastelen.²⁰⁹ Deze interesse in en fascinatie met de middeleeuwen loopt door in de 20ste eeuw en tot op heden. De middeleeuwen hebben een belangrijke rol in nationalisme: leden van de natie hebben een gedeeld middeleeuws verleden gebaseerd op historische gebeurtenissen en verhalen die onze identiteit bepalen. Door het unieke karakter van middeleeuws erfgoed in Europa heeft dit ook een sterke marketingwaarde in het verkopen van toerisme, cultuur en erfgoed in Europa. In het verkopen van deze middeleeuwen zijn echter anachronismen, historische fouten en een gemaakte authenticiteit nooit ver weg. De middeleeuwen

²⁰⁴ Iwona Wilzcek, “The layers of history: new architecture interventions in castle ruins,” *Frontiers of Architectural Research* 10, nr. 2 (2021): 353.

²⁰⁵ Tison Pugh en Angela Jane Weisl, *Medievalisms. Making the past in the present* (New York: Routledge, 2013), 1.

²⁰⁶ Jennifer Frost en Warwick Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media* (New York: Routledge, 2022), 12-8.

²⁰⁷ Jaume Aurell, “Introduction: medievalism and medievalists in the 20th century,” in *Rewriting the Middle Ages in the twentieth century*, eds. Jaume Aurell en Fransico Crosas (Turnhout: Brepols, 2005), 16.

²⁰⁸ Aurell, “Introduction: medievalism and medievalists in the 20th century,” 15.

²⁰⁹ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 24-9.

worden in cultuur, toerisme en media verkocht in verschillende narratieven door middel van verschillende mediatypes.²¹⁰

Een eerste belangrijk beeld van de middeleeuwen in de media en het toerisme is het beeld van de middeleeuwse ridders. Deze waren echter niet zo uniform als wordt voorgesteld. Een prominent thema hierin, in het bijzonder in films, is dat van 'ridderlijkheid'. Doorheen de 19de eeuw werd dit erg hoog geacht, maar in de eerste helft van de 20ste eeuw verloor het haar waarde en werd het, buiten een korte heropleving in de jaren 1950, eerder gebruikt als satire. Naast ridderlijkheid zijn ook wapens en paarden belangrijke beelden horende bij middeleeuwse ridders. Tegenwoordig zijn narratieven in media en toerisme een mix van allerlei voorgaande trends.²¹¹

Een tweede belangrijk beeld van de middeleeuwen zijn kastelen. Kastelen zijn een erg dominant beeld van de middeleeuwen en worden media gebruikt om aan te duiden dat wat volgt in de middeleeuwen moet gekaderd worden.²¹² Kastelen zijn een van de populairste toeristische attracties en vele worden sterk toeristisch ingevuld en uitgespeeld.²¹³ Kastelen hebben een sterke impact en spreken sterk tot de verbeelding door hun fysieke aspect. Door hun grote aanwezigheid in media en de verbeelding maken bezoekers onmiddellijk associaties met kastelen. Een kasteel krijgt in haar publieksontsluiting dus betekenis door de " [...] interplay between what we know and what we feel, what we expect and what we encounter."²¹⁴

Kastelen worden op meerdere manieren gebruikt. Ten eerste worden ze gebruikt als iets statisch, als context, als achtergrond waartegen gebeurtenissen zich afspelen. Deze gebeurtenissen zijn vaak belegeringen, gevechten, ceremonies en feesten. Ten tweede worden ze geassocieerd met autoriteit en macht, ridderlijkheid en hoofsheid. Deze abstracte concepten worden verbonden aan de tastbare kastelen.²¹⁵ Ten derde worden ze in de late 19de eeuw bijna exclusief bestudeerd als versterkingen en geassocieerd met wapens, gevechten en oorlog. Deze militaire interpretatie van kastelen zette zich verder tijdens de wereldoorlogen en het interbellum. Pas in de jaren 1960 wordt hier wat van afgestapt, onder andere onder invloed van het toenmalig archeologisch onderzoek dat de complexiteit toonde van de oorsprong en geschiedenis van veel kastelen.²¹⁶

De laatste jaren is er een trend om voor films gebruik te maken van al bestaande kastelen in Europa, ondanks de locatie waar het verhaal zich afspeelt, en dus niet op een gemaakte set te filmen.²¹⁷

²¹⁰ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 10-9.

²¹¹ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 97-112.

²¹² Wilczek, "The layers of history," 352.; Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 120.

²¹³ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 123.

²¹⁴ Duncan Light en Steve Watson, "The castle imagined: emotion and affect in the experience of ruins," in *Heritage, affect and emotion: politics, practices and infrastructures*, eds. Divya P. Tolia-Kelly, Emma Waterton en Steve Watson (Londen: Routledge, 2016), 157.; Wilczek, "The layers of history," 352.

²¹⁵ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 120-33.

²¹⁶ Robert Liddiard, *Medieval castles* (York: History at the Higher Education Academy, 2010), 6-9.

²¹⁷ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 121.

DEEL II. CASUSANALYSE GRAVENSTEEN

1. 1907-1948

In dit hoofdstuk wordt de periode tussen de publieksoening van het Gravensteen in 1907 en 1948 onderzocht. De periode van de Eerste en Tweede Wereldoorlog vormt hierin ietwat een uitzondering, aangezien het Gravensteen toen haar functie als publiekshistorisch monument verloor en toerisme, vrije tijd en cultuurconsumptie tot een stilstand kwamen in Europa. De publieksoening die onderzocht wordt bestaat uit drie delen. Ten eerste is dit de toegankelijkheid van het gebouw, ten tweede de publiekswerking en ten derde het betrokken publiek.

1.1. Gebouw

In de 19de eeuw groeit de interesse voor archeologische en architecturale overblijfselen van het verleden, er is met name aandacht voor middeleeuwse overblijfselen.²¹⁸ Ondanks een op dat moment gebrek aan overkoepelende Belgische aandacht voor monumentenzorg, komt deze op gang in Gent in de jaren 1890. Met de oprichting van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde in 1893 komt dit in een stroomversnelling. Zij nemen ook het Gravensteen onder hun hoede.²¹⁹ Een belangrijke katalysator in de monumentenzorg van de Stad Gent is de Wereldtentoonstelling van 1913: Gent wou haar weelde tonen, waaronder haar gerestaureerde, grote en prestigieuze monumenten uit de Middeleeuwen. Dit zorgde voor een historiserende restauratie van de Gentse binnenstad.²²⁰ Niet enkel het Gravensteen, maar ook het Sint-Veerleplein en de volledige kuip van Gent worden meegenomen in dit groot restauratieproject. Het Gravensteen moest namelijk een “passend oud kader” krijgen in ‘vieux-neuf’-stijl.²²¹ Dit project heeft als doel Gent af te schilderen als een historische stad.²²² De Wereldtentoonstelling in Gent is het begin van de reputatie van het Gravensteen als een van de grootste toeristische trekpleisters van Gent.²²³ De restauratie van het Gravensteen was niet opgezet in functie van de Wereldtentoonstelling, maar men probeerde hem uiteindelijk wel af te ronden hiervoor.²²⁴

De “redding” van het Gravensteen nam enkele decennia in beslag. Twee belangrijke momenten hierin zijn de aankoop van het poortgebouw door de Stad Gent in 1872 en de onteigening van de overgebleven delen door de Maere in 1887.²²⁵ De opzet van de restauratie was het kasteel terugbrengen naar haar 12de-eeuwse bouwfase onder Filips van de Elzas, aangezien deze gezien werd als de echte en authentieke bouwfase van het Gravensteen.²²⁶ In twee bronnen wordt, door conservator Van Werveke, aangehaald dat de restauratie door architect Joseph de Waele gebaseerd is op historisch onderzoek en primaire bronnen en dus erg waarheidsgetrouw is.²²⁷ Dit moet echter

²¹⁸ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 43-5.; Holtorf, “The heritage of heritage,” 159.

²¹⁹ Struyfs et al., *Honderd Jaar Geschiedenis Van De Maatschappij Voor Geschiedenis En Oudheidkunde Te Gent*, 17.; Balthazar, “Geschiedenis en monumentenzorg,” 11.

²²⁰ Balthazar, “Geschiedenis en monumentenzorg,” 11.

²²¹ Du Pré, “Restauratie en conservatie van het Gravensteen,” 21.

²²² Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 9 en 15.

²²³ Meer informatie: André Capiteyn, *Gent in weelde herboren: Wereldtentoonstelling 1913* (Gent: Archief Gent, 1988).; Beatrix Baillieux et al., *Impact Wereldtentoonstelling Gent 1913* (Gent: Stad Gent Dienst Monumentenzorg en Architectuur, 2013).

²²⁴ Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 13.

²²⁵ “Archeologische wandelingen door Gent: het Gravenkasteel,” *Het Volksbelang*, 07.09.1907.

²²⁶ Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 13

²²⁷ Alfons Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: in 's-Gravensteen,” *Het Volksbelang*, 27.07.1907.; Alfons Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: het herstelde Paleis van 's-Gravensteen,” *Het Volksbelang*, 17.10.1908.

met een korrel zout genomen worden. De restauratie gebeurde in lijn van architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879): het Gravensteen werd op bepaalde plekken met fantasie van de architecten heropgebouwd en details werden weggerestaureerd tot een “glad eindresultaat”.²²⁸ In de restauratie kwam de focus dus te liggen op een specifiek deel van het verleden en werden andere delen uitgewist.²²⁹

De werken worden af en toe ook aangehaald in kranten uit deze periode. In een artikel uit 1913 worden de opgravingen en de herstellingen aan de Romaanse gaanderij beschreven: “Men werkt thans aan de herstelling der Romansche gaanderij. Bij het doen van opdelvingen vond men veel Romansch aardewerk en stukken beenderen van verschillende dieren, beren, wolven, herten enz. Men vond ook kostbare aanwijzingen voor de algeheele en trouwe herstelling van de gaanderij. De bestuurder der werken gaat een toelage vragen om de opzoekingen voort te zetten.”²³⁰

De restauratie rond de eeuwwisseling was gekoppeld aan een Vlaams regionalisme, maar ook een Belgisch nationalisme.²³¹ De initiatiefnemers van de restauratie streefden naar een behoud van het Gravensteen uit motivatie voor het bewaren van het grootse culturele verleden van het Gravensteen en Vlaanderen, haar uiting van de Vlaamse eigenheid en het inzicht dat het Gravensteen geeft in de “[...] geniale verdedigingsstrategieën van onze voorvaders uit de 12de eeuw.”²³² Deze regionalistische, Vlaamse insteek werd vervolgens ingebed in een nationalistisch, Belgisch discours om financiële steun van de staat te krijgen.²³³

Het gebouw werd volgens de literatuur al enkele jaren voor de Wereldtentoonstelling, namelijk in 1907, opengesteld voor publiek.²³⁴ Echter, al in 1904 wordt in de bronnen melding gemaakt van bezoekers in het Gravensteen en de opening van de “Meesten Toren” (nu: de donjon) voor het publiek.²³⁵ Ook in een fragment uit *De Stad Eecloo* van 1905 wordt deze vroegere opening bevestigd: “Het Gravenkasteel te Gent ontvangt meer en meer bezoekers. In de maand augustus waren er 1500, en zulks in weerwil van het slechte weder dat vele menschen van reizen wederhoudt.”²³⁶ Het openstellen van het Gravensteen gebeurde dus tijdens de restauratiewerken. Volgens Van Werveke was dit zeker niet nefast voor het bezoekersaantal: “Men meene niet, dat door de herstellingswerken het belang van een bezoek aan onzen ouden burg verminderd is, die werken zijn omschreven tot een gedeelte, dat vroeger nagenoeg ontoegankelijk was. Langs een anderen kant zijn, door het gebruik van de electriche verlichting, vele deelen zichtbaar geworden, die het vroeger niet of minder goed waren.”²³⁷ In de decennia die op de publieksoening volgen verandert er architecturaal en op vlak van toegankelijkheid niks aan het gebouw. In 1936 wordt het Gravensteen beschermd bij Koninklijk Besluit

²²⁸ Du Pré, “Restauratie en conservatie van het Gravensteen,” 16.

²²⁹ Van Driessche, “De restauratie van het Gentse Gravensteen,” 30.

²³⁰ “Oudheidkunde: in het Gravenkasteel te Gent,” *De Stad Eecloo*, 12.07.1913.

²³¹ Van Driessche, “De restauratie van het Gentse Gravensteen,” 28-9.

²³² Van Driessche, “De restauratie van het Gentse Gravensteen,” 29.

²³³ Van Driessche, “De restauratie van het Gentse Gravensteen,” 31.

²³⁴ “Historiek en verhalen,” Historische Huizen, geraadpleegd 19.02.2002, <https://historischehuizen.stad.Gent/nl/gravensteen/historiek-en-verhalen.>; Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 15.

²³⁵ “Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen,” *Het Volksbelang*, 02.07.1904.

²³⁶ “Verscheidenheden,” *De Stad Eecloo*, 10.09.1905.

²³⁷ Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: in 's-Gravensteen.”

(besluit 28.12.1936).²³⁸ Na de Tweede Wereldoorlog wordt door de enorme verwoestingen de algemene aandacht voor erfgoed, en zeker het bewaren en herstellen, alleen maar groter.²³⁹ Het Gravensteen heeft zelf geen noembare verwoestingen geleden tijdens de oorlogen.

Het fysieke aspect van kastelen, waaronder de beplanting, draagt ook sterk bij aan de verbeelding en de sfeer.²⁴⁰ De architectuur en esthetiek van erfgoed roept onbedoeld en indirect bepaalde associaties en ideeën bij de bezoeker op.²⁴¹ In de bronnen zijn er voor deze periode veel brieven terug te vinden over beplantingen en begroeiingen aan het Gravensteen. In deze brieven, gericht aan de toenmalige Groendienst wordt gevraagd het klimop in te korten, opdat de “werpgaten en ornamenten” en “archeologisch belangrijke motieven” zichtbaar zijn voor de bezoeker en de toerist en dat het “schilderachtige uitzicht”, waar de beplanting aan bijdraagt, behouden blijft.²⁴² De brieven dateren al van 1941. In deze brief wordt vermeld dat de aanvraag “zooals ieder jaar” is, wat impliceert dat het verzorgen van de beplanting al voor 1941 een bezorgdheid was.²⁴³ Er is bij de uitbaters van het Gravensteen dus aandacht voor de fysieke verbeelding van het gebouw voor voorbijgangers en bezoekers.

1.2. Publiekswerking

De publiekswerking bestaat uit drie (met elkaar verbonden) subniveaus: welke informatie wordt ontsloten, door middel van welke media en hoe zit het met evenementen in het Gravensteen?

In de periode die in dit hoofdstuk onderzocht wordt, deelde de Stad Gent het eigendom van het Gravensteen met het Rijk. In de praktijk kwam het erop neer dat de Stad Gent volledig instond voor het beheer en de organisatie. Dit betekende ook de uitvoering van werken, maar voor dit aspect had de stad wel goedkeuring nodig van de “hogere overheid”, die mee financierde. De uitbating en publieksontsluiting van het Gravensteen viel in de late 19de en het begin van de 20ste eeuw onder de dienst Historische Monumenten van de Stad Gent.²⁴⁴ Dit gebeurde onder leiding van een conservator, de ‘Conservator van het Museum van Oudheden’.²⁴⁵ Meestal stond deze ook aan het hoofd van de Bijloke en de Sint-Baafsabdij en soms nog andere gebouwen zoals het Belfort en het Stadhuis.²⁴⁶ De eerste conservator van het Gravensteen was oudheidkundige Alfons Van Werveke (1860-1932). Hij

²³⁸ *Koninklijk Besluit: bescherming van het Gravensteen te Gent*, 28.12.1936 (Archief Agentschap Onroerend Erfgoed (AOE), Gent, RP/BA/BES/KCML).

²³⁹ Harrison, *Heritage. Critical approaches* 56.

²⁴⁰ Light en Watson, “The castle imagined: emotion and affect in the experience of ruins,” 157.

²⁴¹ Mason, “Museums, galleries and heritage,” 226.

²⁴² de Conservator aan de Bestuurder van den Stedelijken Beplantingsdienst, 21.08.1941 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).; de Conservator aan de bestuurder van de Plantsoendienst, 08.10.1946 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).; de Conservator aan de bestuurder van de Plantsoendienst, 03.10.1949 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).; de Commissie der Monumenten en Stadsgezichten aan het College van Burgemeester en Schepenen der Stad, *Tuin 's Gravensteen – gevelde bomen*, 24.02.1948 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).

²⁴³ de Conservator aan de Bestuurder van den Stedelijken Beplantingsdienst, 21.08.1941 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).

²⁴⁴ Marie Christine Laleman, e-mail, 03.02.2022.

²⁴⁵ Stad Gent, *'s Gravensteen: verordening/Chateau des Comtes: règlement* (Gent: De Nieuwe Drukkerij Fr. Vercauteren, 1906), 2.

²⁴⁶ Laleman, e-mail, 03.02.2022.

werd in 1929 vervangen door historicus Henri Nowé (1894-1986).²⁴⁷ Vanaf 1923 werd het Gravensteen, samen met het Belfort, onder toezicht geplaatst van de Commissie van Monumenten en Stadsgezichten. De conservator bleef hierin wel de leiding behouden.²⁴⁸ De publieksontsluiting van het Gravensteen was in deze periode dus voorbehouden voor experts, enerzijds de dienst Historische Monumenten en anderzijds de conservator, die zelf geschoold was. Ook in andere (kunst)musea valt er in het begin van de 20ste eeuw een professionalisering van de uitbating te zien.²⁴⁹

1.2.1. Bezoekersgids en museum

Een eerste medium waarmee informatie ontsloten wordt voor de bezoekers is de bezoekersgids. Deze gids wordt voor de eerste keer uitgebracht in 1906 en is geschreven door oudheidkundige en conservator Alfons Van Werveke en architect Joseph de Waele, beiden experts. Nieuwe versies verschijnen in 1906, 1910, 1914, 1920, 1925, 1934, 1944, 1947 en 1948. Het type medium van de bezoekersgids ontwikkelt zich in het begin van de 20ste eeuw als een van de eerste publieksvoorzieningen, naast catalogi, labels en informatieborden.²⁵⁰ Steekproefsgewijs vergelijk ik voor deze periode om de tien jaar de gidsen van 1906, 1914, 1925, 1934, 1944.

Deze eerste 62 pagina's tellende gids (1906) is erg uitgebreid. De gids begint met een geschiedkundig overzicht en de bouwgeschiedenis van het Gravensteen van de 10de eeuw tot en met de restauratie. Verder behandelt het de invulling van de verschillende ruimtes met een korte beschrijving van het uitzicht en de geschiedenis, en eindigt met de omgeving van het Gravensteen (de Geldmunt, het Veerleplein, en de Hoofdbrug). De gids behandelt architecturale bijzonderheden en veranderingen, maar licht ook historische verhalen en elementen van het dagelijkse leven in het Gravensteen toe.²⁵¹ De informatie is uitgebreid en van een hoog niveau. Het is dus waarschijnlijk dat de auteurs een belezen en intellectueel doelpubliek voor ogen hadden. Ze lijken echter ook te anticiperen op een bezoeker met minder tijd, want: "Wie over weinig tijd beschikt, raadplege enkel den tekst in vette letters (bladzijde 13-14 en volgende)."²⁵²

²⁴⁷ "Werveke, Alfons Van," in *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie, 1976), VII: 1066-8.; Lieven Daenens, "Museum voor Sierkunst Gent," *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 31, nr. 4 (1993): 130.

²⁴⁸ Stad Gent, *Inrichtende Verordening van 's Gravensteen en het Belfort, alsook der Musea ingericht in deze gebouwen* (Gent: Uitgev. en Boekdrukkershuis v/h Ad. Hoste N.V., 1923), 1.

²⁴⁹ Nys, *De intrede van het publiek*, 326.

²⁵⁰ Nys, *De intrede van het publiek*, 355-62.

²⁵¹ Joseph de Waele en Alfons Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (Gent: Drukkerij Ad. Hoste, 1906), 4.

²⁵² de Waele en Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1906), n.g.; Jozef de Waele en Alfons Van Werveke, *'s-Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (Gent: Drukkerij Ad. Hoste, 1914), n.g.; Joseph de Waele en Alfons Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (Gent: Volksdrukkerij, 1925), n.g.

Afbeelding 2. *Gids voor den bezoeker* (1906).

In de uitgave van 1914 valt op te merken dat enkele lange, ingewikkelde zinnen herschreven zijn in iets kortere, leesbaardere zinnen.²⁵³ Het merendeel van de tekst, tot aan de tussentitels toe, blijft evenwel hetzelfde. De gids van 1914 geeft over sommige delen zelfs nog iets uitgebreider uitleg. Er is ook een nieuwe toevoeging, die in de latere gidsen telkens herhaald wordt. In het begin van de gids valt volgende tekst te lezen: “De te volgen weg is aangeduid door de nummers 1 tot 50, geplaatst op de verschillende gedeelten van het kasteel en herhaald in den tekst vóór de daarop betrekking hebbende regels. De nummers van den plattegrond zijn ook die van den te volgen weg.”²⁵⁴ De publieksontsluiting naar de bezoekers toe wordt in 1914 dus uitgebreid met genummerde bordjes in het Gravensteen. De uitgave van 1925 is identiek aan die van 1914.²⁵⁵

Een grote verandering valt op te merken in 1934. De gids die dat jaar wordt uitgebracht is volledig herwerkt. De gids telt maar 39 pagina's en bevat veel minder informatie en historische details. Onder andere het geschiedkundig overzicht is van elf pagina's (1925) naar drie pagina's (1934) teruggebracht.²⁵⁶ Ook zijn er vijf foto's toegevoegd van het Gravensteen aan de gids. De gids begint met volgende tekst: “Zooals men kan lezen boven de ingangspoort werd het Gravensteen in 1180 gebouwd door Philips van den Elzas, graaf van Vlaanderen. In werkelijkheid was het enkel een herbouwing, want het werd opgetrokken op de plaats van een kleiner kasteel, dagtekenend uit de IXe eeuw [...]” en vermeldt dat Filips van de Elzas zijn inspiratie opdeed tijdens de kruistochten in Syrië, zoals opgemerkt door Joos van Ghistele in 1485.²⁵⁷ In 1929 wordt historicus Henri Nowé (1894-1986) de nieuwe conservator van het Gravensteen.²⁵⁸ Het is onduidelijk of hij de nieuwe gids schreef en verantwoordelijk was voor deze veranderingen, maar het is een goede mogelijkheid.

²⁵³ Bijvoorbeeld: de Waele en Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1906), 5.; de Waele en Van Werveke, *'s-Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1914), 1.

²⁵⁴ de Waele en Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1914), n.g.

²⁵⁵ de Waele en Van Werveke, *'s-Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1925).

²⁵⁶ *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (Gent: Volksdrukkerij, 1934).

²⁵⁷ *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1934), 7.

²⁵⁸ “Werveke, Alfons Van,” VII: 1066-8.

Afgezien van een nieuwe cover waarop een wapenschild met een gekroonde Vlaamse leeuw en gravenkroon te zien valt, is de gids van 1944 identiek aan de gids van 1934. Met uitzondering van de plattegrond, die vanaf 1944 achteraan de gids te vinden in plaats van in het begin.²⁵⁹

Afbeelding 3. Gids voor den bezoeker (1934).

Afbeelding 4. Gids voor den bezoeker (1944).

Naast een bezoekersgids zetten de uitbaters van het Gravensteen in op een tweede vorm van publieksontsluiting: een museum. Na het beëindigen van de eerste restauratiecampagne in 1913 start Van Werveke met de samenstelling ervan. Rond de eeuwwisseling bloeit de museumwereld, waaronder ook de oudheidkundige musea. Deze waren erg talrijk aanwezig in België. Er werd voor deze musea de voorkeur gegeven aan gerestaureerde oude en historische gebouwen, eerder dan nieuwe gebouwen. Deze musea waren meer gericht op publiekseducatie dan op collectievorming en zagen scholing en smaakvorming van het publiek als een van hun voornaamste doelen.²⁶⁰ Het museum dat wordt opgericht door Van Werveke in het Gravensteen ligt in deze traditie. Dit museum krijgt doorheen de jaren verschillende herinrichtingen. Dit zal verder duidelijk worden doorheen de komende hoofdstukken.

In dit museum wil Van Werveke de geschiedenis van het Gravensteen reconstrueren en elke betekenisvolle periode illustreren met voorwerpen, plannen, foto's en objecten gevonden tijdens de verschillende werken.²⁶¹ Voor de periode van de Raad van Vlaanderen en het College van de Oudburg installeert hij enkele dwang- en foltertuigen uit de aangekochte collectie van de kunstverzamelaar Louis Minard. Ook de industriële periode beeldt hij af met onder andere enkele drukpersen, een "Mule Jenny" en een bobijnmachine.²⁶² In de zitting van de gemeenteraad van 22 november 1920 wordt zijn voorstel goedgekeurd en krijgt hij 3000 frank krediet.²⁶³ Dit museum komt langzaam tot stand tussen 1913 en 1922 in het "Paleis" (nu: het Huis van de Graaf).²⁶⁴

²⁵⁹ 's Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker (Gent: Volksdrukkerij, 1944).

²⁶⁰ Nys, *De intrede van het publiek*, 269-70.; Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 14.

²⁶¹ Van Werveke, "Oudheidkundig nieuws: in 's-Gravensteen."

²⁶² *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994 (Archief Historische Huizen (HH), Gent, DMA Belfort, Lakenhal, Sint Baafsabdij, Gravensteen).

²⁶³ Gentse Gemeenteraad, *Zitting van 22 november 1920*, 22.11.1920 (Archief Gent, Gent, MA_ROM_IV_1927_42-43), 563-4.

²⁶⁴ Van Werveke, "Oudheidkundig nieuws: in 's-Gravensteen."; de Waele en Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1914), 35.

Dit museum wordt, voor zover in de bronnen terug te vinden is, niet meer veranderd tot 1935. Dan wordt de collectie uitgebreid met een verzameling dwangtuigen uit de opgedoekte Centrale Gevangenis, of het Rasphuis.²⁶⁵ In deze schenking zitten ook enkele stukken afkomstig uit het krankzinnigengesticht in het Geeraard de Duivelsteen.²⁶⁶ Met de toevoeging van deze objecten groeit het aantal dwang- en foltertuigen in het Gravensteen. Het is dan ook in deze periode dat voor de eerste keer de naam het 'Museum van Foltertuigen' valt, die de oude naam 'museum van het Gravensteen' zal vervangen.²⁶⁷ Ten slotte wordt ook de schenking Hannoff, enkele werktuigen van de laatste beul van Gent overgebracht naar het Gravensteen. In welk jaar dit gebeurde en welke specifieke objecten dit waren, werd niet teruggevonden.²⁶⁸ Deze omslag naar een individuelere focus op enkel dwang- en foltertuigen in plaats van een presentatie van elke periode van het Gravensteen, kan teruggekoppeld worden aan Sam Ham's 'thematic interpretation', namelijk dat er in de publieksontsluiting van een erfgoedattractie een thema moet zitten dat als centraal vertrekpunt dient omdat dit bevattelijker is voor de bezoeker.²⁶⁹ Naast een verklaring in deze thematic interpretation, kan de individuelere focus op dwang- en foltertuigen ook verklaard worden door een interesse van het publiek in thema's als leed, dood en geweld, het zogenoemde 'dark tourism'.²⁷⁰

1.2.2. Evenementen

Een derde element van de publiekswerking zijn evenementen en activiteiten op uitnodiging voor een select gezelschap. In 1905 worden de leden van het Congres der Pers en van de Interparlementaire Conferentie ontvangen.²⁷¹ Het jaar erop vindt een bezoek onder leiding van Alfons Van Werveke van de Provinciale bond der Gemeentesecretarissen plaats naar aanleiding van hun eenjarig bestaan.²⁷² In 1909 vindt er een ontbijt met een uitgebreid menu van de Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand plaats.²⁷³ In datzelfde jaar zijn er ook wandelvoordrachten voor de katholieke hogeschool en bezoekt de Westvlaamse kring naar aanleiding van hun tienjarig bestaan het Gravensteen en neemt er deel aan een feestmaal.²⁷⁴ Het jaar erop is er een feestmaal voorzien voor katoenfabrikanten.²⁷⁵ In 1913 is er een laatste bezoek van dit type voor de komende jaren: de leden van het drukperscongres worden in het Gravensteen ontvangen.²⁷⁶

²⁶⁵ Stadssecretaris en College van Burgemeester en Schepenen aan Minister van Financiën, *T3 237 Afbraak der Centrale Gevangenis*, 21.10.1936 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

²⁶⁶ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.

²⁶⁷ Staf Hapke, "Het Museum van foltertuigen in het Gravensteen te Gent," 13.03.1936. (Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Dr. Maurits Gysseling (DSMG), Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

²⁶⁸ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; Sophie Derom, "Foltertuigen en gerechtsvoorwerpen in het Gravensteen," *@rchieflink* 1 (2015): 8.

²⁶⁹ Slack, *Interpreting heritage*, 34.

²⁷⁰ Philip Stone en Richard Sharpley, "Consuming dark tourism: a thanatological perspective," *Annals of Tourism Research* 35, nr. 2 (2008): 574.

²⁷¹ Alfons Van Werveke, "Oudheidkundig nieuws: de propaganda voor het vreemdelingenverkeer te Gent," *Het Volksbelang*, 20.04.1907.

²⁷² "Bezoek aan het Gravenkasteel en het Oudheidkundig museum door de Provinciale bond der Gemeentesecretarissen van Oost-Vlaanderen," *De Stad Eecloo*, 22.07.1906.

²⁷³ Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand, *Uitnodiging Déjeuner du 14 Février 1909*, (Universiteitsbibliotheek, Gent, BIB.VLBL.HFII.C.019.06).

²⁷⁴ "Katholieke Hoogeschool uitbreiding te Gent," *Het Volksbelang*, 24.04.1909.; "De Westvlamingen te Gent," *Het Volksbelang*, 02.10.1909.

²⁷⁵ "Ontvangst der katoenfabrikanten te Gent," *Het Volksbelang*, 11.06.1910.

²⁷⁶ "A quoi sert le zinc?" *Het Volksbelang*, 17.05.1913.

Deze activiteiten op uitnodiging worden thematisch ingekleed. Niettegenstaande vindt er bij sommige activiteiten een rondleiding en een bezoek aan het Gravensteen plaats. Meermaals wordt dit bezoek geleid door conservator Van Werveke, die in zijn beschrijvingen van het Gravensteen een volledig en historisch kritisch verhaal schetst.²⁷⁷ Een uitzondering is het bezoek van de leden van het drukperscongres in 1913, dat wel thematisch ingekleed wordt. Naast een officiële ontvangst wordt hier ook een klein, “middeleeuws” optreden verbeeld: “[...] ruiters, verbeeldende den graaf en de gravin van Vlaanderen en hun gevolg waren uit het Gravenkasteel gekomen om de persmannen te verwelkomen [...]”.²⁷⁸

Op 4 en 5 juni 1911 vindt er voor de eerste keer een groot evenement plaats in het Gravensteen. Dit zal het eerste zijn van vele in de komende decennia. Sinds het begin van de 20ste eeuw was het gebruikelijk om evenementen te organiseren in erfgoedgebouwen en -sites.²⁷⁹ Deze evenementen beoogden een bepaalde site in de kijker te zetten en bezoekersaantallen te verhogen. Vaak was het beoogd publiek hiervoor de lokale bevolking en droegen de evenementen bij aan een gemeenschapsgevoel en het versterken van een (regionale) identiteit.²⁸⁰ Dit eerste groot evenement was het ‘Historisch Wapenfeest’ van de katholieke, nationalistische, burgerlijke kring God en Vaderland, een sportfeest georganiseerd door de kring voor haar leden.²⁸¹ De tweehonderd deelnemers van dit evenement geven een reeks optredens met wapens (zwaarden, slagbijl, speren et cetera). Dit alles gebeurt in kleding uit de 13de eeuw. Naast deze vertoningen zijn er ook “ridderspelen” en is er een bestorming en een verdediging van de donjon gepland met kokende olie en pek. Deze kokende olie en pek moet in opdracht van de conservator wel vervangen worden door water zodat het gebouw niet beschadigd zou geraken. Verder doet ook de graaf van Vlaanderen samen met zijn gevolg zijn intrede en is er een feestmaal “opgediend volgens de oude gebruiken” in de Ridderzaal van het Gravensteen voor twee frank.²⁸² Het verhaal dat hier opgehangen wordt, is duidelijk: het Gravensteen is een burcht ter verdediging, is een plaats van gevechten en bestormingen en is tevens een middeleeuwse plek waar de graaf van Vlaanderen flaneert. Een ander groot evenement dat hierbij sterk aansluit is het ‘Middeneeuwsch Wapenfeest/Fête d’Armes au Moyen Âge’. De organisator en exacte datum staan niet vermeld op de poster, maar dit evenement vindt waarschijnlijk plaats op

²⁷⁷ Inhoud van deze rondleidingen gegeven door Van Werveke is niet bewaard, maar op basis van omschrijvingen die hij geeft in andere artikels over het Gravensteen en haar verschillende delen, kunnen we ervan uitgaan dat de rondleidingen historisch accuraat en uitgebreid zullen zijn. Zie bijvoorbeeld: Alfons Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: Het herstelde Paleis van ‘s-Gravensteen,” *Het Volksbelang*, 17.10.1908.

²⁷⁸ “A quoi sert le zinc?”

²⁷⁹ Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage,” 457.

²⁸⁰ Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 183-4.; Elias-Varotsis, “‘Festivals and events - (Re)interpreting cultural identity,” 24-6.; Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage,” 458.

²⁸¹ Kring God en Vaderland, *Sinksendagen-Feestelijkheden Gravenkasteel Kring God en Vaderland*, 1911 (Archief Gent, Gent, V_505).

²⁸² Kring God en Vaderland, *Sinksendagen-Feestelijkheden Gravenkasteel Kring God en Vaderland*.; Alfons Van Werveke, *Samenvatting der aanmerkingen van den heer Van Werveke – conservator* (Archief Gent, Gent, V_505).

pinkstermaandag 5 juni 1922 of 1933.²⁸³ Op het programma staan opnieuw wapenoefeningen, een stormloop en een fakkeltocht door 200 deelnemers met wapens en middeleeuwse kledij.²⁸⁴

Afbeelding 5. Middeneeuwsch Wapenfeest (s.d.)

Op 27 juni 1926 vindt een nieuw soort evenement plaats in het Gravensteen. De Koninklijke Tooneelschool van Gent voert dan 'Hamlet' op in het Gravensteen. De voorstelling was een gigantisch succes, "[...] waaraan veel volk tegenwoordig was."²⁸⁵ Dit is een voorbeeld van het gebruik van locatietheater in het Gravensteen.

De naoorlogse periode is vrij stil tot 1947, wanneer het Gravensteen gebruikt wordt om vuurwerk vanop af te schieten tijdens de Gemeentefeesten op de Nationale Feestdag (21 juli 1947).²⁸⁶ Dit werd op het Historisch Wapenfeest (1911) echter niet toegelaten door de Stad Gent.²⁸⁷ Dit wordt een jaarlijkse traditie, waarvan ik in 1967 een laatste melding vond.²⁸⁸ Deze Gemeentefeesten kennen haar

²⁸³ Met behulp van Frank Vanlangenhove (Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek Gent) werd achterhaald dat de poster van 1922 of 1933 stamt. Dit omdat in de periode waarin drukker van de poster kunnen gedateerd worden pinkstermaandag in deze twee jaren op 5 juni viel. Dit is de meest nauwkeurige datering die kan bepaald worden, aangezien er over dit evenement geen literatuur noch ander bronmateriaal te vinden zijn.

²⁸⁴ Poster *Gent/Gand Middeneeuwsch Wapenfeest/Fête d'Armes au Moyen Âge* (Gentbrugge: Franz Poelvoorde, s.d.).

²⁸⁵ "De Opvoering van 'Hamlet' in 't Gravensteen te Gent," *Ons Land in Woord en Beeld*, zonder nummer, 1926.; "Uit Gent: Hamlet in 't Gravenkasteel," *Het Volksbelang*, 03.07.1926.; Karel van de Woestijne, *Verzameld werk. Deel 6. Beschouwingen over literatuur. Het dagelijks brood I. Keur uit de brieven in dagbladen 1906-1929*, eds. Pieter Nicolaas van Eyck en Pieter Minderaa (Bussum: Dishoek, 1950), 579-81.

²⁸⁶ Stadsbestuur van Gent – brandweer, 243/47/Br/RG/JM. *Rapport nopens bewaking gedurende het vuurwerk 's Gravensteen*, 22.09.1947 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

²⁸⁷ het College aan het bestuur der Katholieke Jeugd, Kring God en Vaderland, 29.05.1911 (Archief Gent, Gent, V_505).

²⁸⁸ Stad Gent – Feestelijkheden, *Nota voor de Pers: het vuurwerk op het Gravensteen en de tramdiensten*, 14.07.1959 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; Oudheidkundige musea – Stad Gent, GR. 317

oorsprong in 1843, maar doven in de jaren 1960 langzaam uit door een gebrek aan verjonging van het programma, een gebrek aan aandacht voor nieuwe jeugd- en uitgangscultuur en een groeiend vrijetijdstoerisme richting de zee. Eind jaren 1960 komt er onder invloed van Walter De Buck en enkele andere een nieuwe, volkse heropleving in de 'Gentse Feesten', die evolueerden tot het massa-evenement vandaag de dag.²⁸⁹

1.2.3. Informatie

Ten eerste valt de overwegend militaire interpretatie van het Gravensteen op in het Historisch Wapenfeest en het Middeneeuwsch Wapenfeest. Dit ligt in lijn met de algemene tendensen in het gebruik van kastelen in deze periode. Begin 20ste eeuw, en zeker onder invloed van de Eerste en Tweede Wereldoorlog, worden kastelen bijna uitsluitend bestudeerd als versterkingen en geassocieerd met wapens, gevechten en oorlog.²⁹⁰ Naast deze twee evenementen, komt dit militaire aspect ook regelmatig terug in beschrijvingen van het monument. In een artikel uit *Het Volksbelang* (1907) valt er te lezen: "Kom nu mee langs de vier-en-twintig torens met kanteelen en schietgaten en hopen waarlangs men steenen en kokend pek op de bestormers gieten kon [...]" en "[...] de gaten waarlangs men overgrote rotsblokken op den vijanden storten kon [...]".²⁹¹ Deze interpretatie zet zich in de komende decennia verder. In een artikel uit *Vooruit* (1932) valt te lezen: "Geen enkele burcht in ons land [...] geeft een duidelijker denkbeeld van de militaire architectuur der Middeleeuwen."²⁹² Deze verdedigingselementen maakten bij het bouwen van adellijke residenties als het Gravensteen echter eerder deel uit van de symboliek en het demonstreren van macht: het militaire aspect was vaak ondergeschikt aan het aanzien.²⁹³ Ten tweede valt bij deze twee evenementen op dat de deelnemers zich voor de opvoeringen verkleden in middeleeuwse kledij. Historische re-enactments blijken erg populair te zijn in het begin van de 20ste eeuw.²⁹⁴ Zeker in de erfgoedsector waren dit met name re-enactments van gevechten en belegeringen.²⁹⁵ Dit sluit aan bij deze evenementen.

In de evenementen die hierboven beschreven zijn, wordt er regelmatig expliciet verwezen naar de middeleeuwen. Dit gebeurt soms ook subtieler. Tweemaal wordt in het Gravensteen een evenement aangekondigd door het blazen op Thebaanse trompetten, ook wel gekend als middeleeuwse heraldische trompetten.²⁹⁶ Maar ook op de schoolbanken wordt het Gravensteen middeleeuws voorgesteld, wat af te leiden valt uit een schoolplaat van 1925-1931.²⁹⁷ In *Het Volksbelang* worden

jaarlijkse vergoeding, 05.08.1964 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; de Conservator A. De Schryver aan de Stadssecretaris J. Verhe, 05.07.1966 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; Oudheidkundige musea - Stad Gent, *GR. 299 toelage + vergoeding*, 23.08.1967 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

²⁸⁹ "Geschiedenis van de Gentse Feesten," Stad Gent, geraadpleegd 14.08.2022, <https://stad.gent/nl/cultuur-sport-vrije-tijd/evenementen-gent/geschiedenis-van-de-gentse-feesten>.

²⁹⁰ Liddiard, *Medieval castles*, 6-7.

²⁹¹ "Archeologische wandelingen door Gent: het Gravenkasteel."

²⁹² "'s Gravensteen te Ghend," *Vooruit*, 10.07.1932.

²⁹³ Marie Christine Laleman, "'CHATEAU ET POUVOIR' Beschouwingen bij symboloarchitectuur in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent," *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 62, nr. 1 (2008): 15.

²⁹⁴ Daugbjerg, "Re-enactment and engagement," 1466.

²⁹⁵ Daugbjerg, "Re-enactment and engagement," 1465.; Leonardi, "Curating the context: re-enacting and reconstructing exhibitions as ways of studying the past," 3.; Reynolds, *Performance studies*, 2.

²⁹⁶ "De Westvlamingen te Gent.;" "Vlaanderen's Kunstsdag," *De Week*, 15.07.1911.

²⁹⁷ Schoolplaat *Het Ridderleven in het Gravensteen te Gent, 1925-1931* (Huis van Alijn, Gent, 2017-020-010), geraadpleegd 11.03.2022, <https://huisvanalijn.be/nl/collectie-item/het-ridderleven-in-het-gravensteen-te-gent>.

verder enkele momenten, allen uit de late middeleeuwen, uit de geschiedenis van het Gravensteen uitgelicht: “In de Grootte zaal hebben talrijke gebeurtenissen plaats gehad, waarvan wij enkele aanstippen: de groote gelagen onzer graven, toen zij in de XIIIde en in de XIVde eeuw hof hielden; het banket door Philips den Goede in 1445 den ridders van het Gulden Vlies aangeboden; de prachtige ontvangst der afgevaardigden van den hertog van Milaan door Karel den Stoute in 1469 [...]”²⁹⁸ Het banket van het zevende kapittel van het Gulden Vlies onder Filips de Goede en het feest georganiseerd door Karel de Stoute worden drie jaar later in een ander artikel uit *Het Volksbelang* opnieuw aangehaald.²⁹⁹

Zoals hierboven duidelijk wordt, is de informatie die gegeven wordt in de publiekentsluiting voornamelijk een militaire en middeleeuwse interpretatie in de evenementen en een historisch gelaagd overzicht van de geschiedenis van het Gravensteen in de rondleidingen, de bezoekersgids en het museum. Ondanks dat alle periodes van het Gravensteen aan bod komen, is een overweging van de middeleeuwen, en meer specifiek de 13de-14de eeuw, duidelijk.

A. *Ontstaan van het Gravensteen*

Als laatste haal ik nog de problematiek rond de representatie van het ontstaan van het Gravensteen in de bronnen aan. Verder in deze masterproef zal duidelijk worden dat dit geen eenduidig verhaal is: wat gezien wordt als “het ontstaan” van dit gebouw in de publiekentsluiting wisselt. In de bronnen is er in deze periode aandacht voor de periode van de 9de en de 10de eeuw in de geschiedenis van het Gravensteen. In een artikel over archeologische wandelingen in Gent uit 1907 wordt beschreven dat het Gravensteen “[...] opgetrokken tusschen de tiende en het einde der twaalfde eeuw [...]” werd en “[...] naar 't oudste deel van het kasteel, van uit het einde misschien der negende eeuw, in de twaalfde reeds zeer vervormd, en dat thans nog de basis uitmaakt van den grooten, vierkanten binnentoren [...]”.³⁰⁰ Ook in een artikel uit 1904 wordt aangehaald dat een deel van de Meesten Toren al in de 9de eeuw bestond.³⁰¹ Verder valt te lezen in een gids over het Sint-Veerleplein uit 1908: “Dit kasteel werd onder Baudewijn met den IJzeren Arm, eersten graaf van Vlaanderen, omtrent 868, zooals wij reeds zegden, opgericht.”³⁰² In de bezoekersgids geschreven door Van Werveke en de Waele wordt iets meer nadruk gelegd op de bouwperiode van Filips van de Elzas, waarin volgens hun het “huidige Steen” gebouwd werd, maar ook zij vermelden de 10de-eeuwse bouwfase.³⁰³ Dit is niet vreemd aangezien zij in de restauratie streefden naar de 12de-eeuwse bouwfase, volgens hun de authentieke fase van het Gravensteen. Dat Filips van de Elzas het Gravensteen bouwde in 1180 wordt ook expliciet benadrukt in een opschrift boven de poort van het Gravensteen.³⁰⁴ Zo een opschrift ter herdenking van een evenement of persoon geassocieerd met het erfgoedgebouw is ook een typisch medium van publiekentsluiting.³⁰⁵ Deze bouwperiode van Filips van de Elzas krijgt in 1932 nog een extra laag. In een artikel uit de *Vooruit* (1932) staat geschreven dat hij zich baseerde op de burchten gebouwd door

²⁹⁸ “Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen.”

²⁹⁹ “Archeologische wandelingen door Gent: het Gravenkasteel.”

³⁰⁰ “Archeologische wandelingen door Gent: het Gravenkasteel.”

³⁰¹ “Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen.”

³⁰² Emiel Callant, *De Veerleplaats te Gent* (Gent: Vanderpoorten, 1908), 7.

³⁰³ de Waele en Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1906), 6.

³⁰⁴ “Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen.”

³⁰⁵ Holtorf, “The heritage of heritage,” 162.

de kruisvaarders in Palestina.³⁰⁶ In de gids van 1934 wordt deze opmerking toegeschreven aan Joos van Ghistele (1485).³⁰⁷ Dit narratief zal in latere periodes nog veel terugkomen.

B. *Gravensteen als symbool van Vlaanderen*

De eerste keer dat een Vlaamsgezinde gedachte valt af te leiden uit de bronnen is op 16 juli 1911 met 'Vlaanderen's Kunstsdag'. Het doel van de organisatoren was het in de kijker zetten van de "Vlaamse cultuur" en het ondersteunen van de eis tot vernederlandsing van de Gentse universiteit.³⁰⁸ Dit evenement vond niet enkel plaats in het Gravensteen, maar manifestaties, activiteiten en toespraken vonden plaats in geheel Gent. In het Gravensteen wordt wel het startschot gegeven voor deze dag met het geschal van Thebaanse trompetten en vinden er, net als in de Sint-Baafsabdij en andere gebouwen, geleide bezoeken plaats voor het brede publiek.³⁰⁹ Een omschrijving uit het liberale, Vlaamsgezinde *Het Volksbelang* maakt het plaatsen van het Gravensteen binnen de Vlaamse cultuur nog explicieter: "Geen gebouw is voor de staat- en de rechtskundige geschiedenis, voor de kennis van zeden en gewoonten onzer voorouders, zóó merkwaardig als het Gravensteen."³¹⁰ Deze koppeling kan ook indirect gezien worden in het begroeten van de leden van het drukperscomité (1913) door de graaf van Vlaanderen.³¹¹

De Vlaamse identiteit en cultuur is evenwel niet het enige sentiment dat verbonden wordt aan het Gravensteen. De historiserende restauratie van de Gentse kuip, met de restauratie van het Gravensteen, komt in een stroomversnelling naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in Gent, "de Gentsche Wereldfoore", van 1913.³¹² In mijn bronnenonderzoek vond ik over dit evenement een postkaart die diende ter publiciteit van het evenement. Op de postkaart staan het Gravensteen, Jacob van Artevelde en de opschriften "le Château des Comtes" en "Exposition Universelle & Internationale 1913".³¹³ Dat het opschrift van de postkaart in het Frans is, is geen toeval. De Gentse bourgeoisie gebruikte de Wereldtentoonstelling voor haar eigen agenda. Ze wou haar macht demonstreren en hiermee de Vlaamse emancipatiebeweging en de vernederlandsing van de Gentse universiteit tegenwerken. Publiciteit voor de Wereldtentoonstelling werd hoofdzakelijk in het Frans opgesteld en enkel Franstalige activiteiten konden rekenen op subsidiëring.³¹⁴ De Wereldtentoonstelling is echter geen eenzijdig, Fransdol verhaal.³¹⁵ In een artikel over de Wereldtentoonstelling uit *De Stad Eecloo* komt duidelijk een Vlaams-nationalistisch en regionalistisch discours naar boven: "[...] Het Gravenkasteel, het Geeraard-Duivelsteen staan weer dreigend daar in ongerepte granieten hechtheid en doen onwillekeurig denken aan het trotsch, Gentsch karakter 'dat koningen deed beven' [...]" en "Zo is Gent op weg om weer geheel zich zelf te worden: de fiere *Vlaamsche* stad [...] door en door Vlaamsch, afkeerig van vreemde bastaardij."³¹⁶

³⁰⁶ "'s Gravensteen te Ghend."

³⁰⁷ 's *Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1934), 7.

³⁰⁸ Nicole Verschoore en Frans Heymans, "Vlaanderens Kunstsdag 1911," *Literair Gent*, geraadpleegd 09.03.2022, <https://literairgent.be/lexicon/vlaanderens-kunstsdag-1911>.

³⁰⁹ "Vlaanderen's Kunstsdag."

³¹⁰ "Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen."

³¹¹ "A quoi sert le zinc?"

³¹² Everaert, *Het verfraaide decor van het Gravensteen*, 9.

³¹³ Postkaart *Wereldtentoonstelling te Gent 1913* (Gent: Héliotypie De Graeve, Star, 1913).

³¹⁴ Fien Danniau, "1913 De Gentse Expo," *UGentMemorie*, geraadpleegd 10.03.2022, www.ugentmemorie.be/gebeurtenissen/1913-de-gentse-expo.

³¹⁵ "Gent's Feestgetijde," *De Stad Eecloo*, 03.05.1913.

³¹⁶ "Gent's Feestgetijde."

1.3. Beoogd publiek

De bovenbeschreven publiekswerking staat in interactie met een bepaald publiek. Aan de hand van de bronnen probeer ik te analyseren wie de bezoekers van het Gravensteen zijn, of toch wie het beoogd publiek is van het Gravensteen. Waar mogelijk bekijk ik ook hun relatie met het Gravensteen en eventuele emoties en associaties.

Het Gravensteen is populair. Op drie jaar tijd stijgt het bezoekersaantal van 1500 op een maand (augustus 1905) naar 2000 bezoekers op een dag (26 april 1908).³¹⁷ In cijfers uitgedrukt brengt het Gravensteen ook veel meer inkomsten binnen dan een ander bekend Gentse monument, namelijk de Sint-Baafsabdij: in 1907 is dit voor het Gravensteen 4855,50 frank en voor de Sint-Baafsabdij 1406,50 frank.³¹⁸

In de kranten wordt notie gemaakt van een groot buitenlands toerisme in Gent en in het Gravensteen.³¹⁹ Al in 1906, een jaar voor de officiële opening volgens de literatuur, wordt dit monument als favoriet van deze groep bestempeld en vormen de toeristen de meerderheid van de bezoekers van het Gravensteen: “Want Gent kan, evenals Brugge, een leger vreemdelingen lokken [...] Meest van al wordt 's-Gravensteen bezocht: geen merkwaardigheid onzer stad kan het bij die halen, zelfs niet 'De Aanbidding van het Lam Gods' in Sint-Baafs.”³²⁰ Deze voorgenoemde ‘vreemdeling’, wat men nu een toerist noemt, is vanaf het begin dus al een belangrijke bezoeker van het Gravensteen. Zeker in grote steden vormden buitenlandse toeristen in de jaren 1890-1914 een groot deel van het museumpubliek.³²¹

Ondanks dat er in de bronnen een duidelijke populariteit te zien valt van het Gravensteen bij toeristen, smaakt het Gentenaren iets minder. Volgens Van Werveke wordt regelmatig door de Gentenaren gezegd: “Gent is een vervelende stad. Er is daar niets te zien.”³²² In het algemeen was er in deze periode vaak een gebrek aan belangstelling vanuit de plaatselijke bevolking voor musea en erfgoed en kwam de interesse voornamelijk sterk vanuit buitenlandse toeristen.³²³ Van Werveke stelt als pijnpunt dat er nog meer energie en aandacht moet gestoken worden in het promoten van het Gravensteen en de andere bezienswaardigheden van Gent, in de eerste plaats bij de Gentenaren zelf.³²⁴ Deze “afkeer” of “oninteresse” van de Gentenaren en het grote verschil hierin met de toeristen komt echter in een ander artikel uit 1932 nogmaals terug: “Terwijl nog zoovele Gentenaren geen oog hebben voor eigen stedschoon en merkwaardigheden, en liefst op zoek gaan naar kasteelen en puinhopen, uren en uren afgelegen, laat geen enkele toerist in de Arteveldestad de gelegenheid onverlet om het Gravensteen een bezoek te brengen.”³²⁵ Ook in 1937 blijft het Gravensteen onpopulair bij Gentenaren: “[...] is het ons opgevallen hoeveel Gentenaren er nog zijn die zoo goed als niets afweten van de geschiedenis der

³¹⁷ Alfons Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: het bezoeken van onze oude gebouwen gedurende de tentoonstellingsweek,” *Het Volksbelang*, 02.05.1908.; “Verscheidenheden,” *De Stad Eecloo*, 13.09.1908.

³¹⁸ “Verscheidenheden.”

³¹⁹ Zie ook: Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: de propaganda voor het vreemdelingenverkeer te Gent.”; Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: in 's-Gravensteen.”

³²⁰ Alfons Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: het vreemdelingenverkeer te Gent gedurende den zomer van 1906,” *Het Volksbelang*, 13.10.1906.

³²¹ Nys, *De intrede van het publiek*, 344.

³²² Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: de propaganda voor het vreemdelingenverkeer te Gent.”

³²³ Nys, *De intrede van het publiek*, 315.

³²⁴ Van Werveke, “Oudheidkundig nieuws: de propaganda voor het vreemdelingenverkeer te Gent.”

³²⁵ “'s Gravensteen te Ghend.”

merkwaardige historische gebouwen die Gent tot een schitterend sieraad maken in het kroonjuweel der Vlaamsche kunststeden.”³²⁶

In de periode 1890-1914 democratisert het museumbezoek onder kritiek op het elitaire karakter van musea.³²⁷ Echter, pas in 1914 werd het verplicht lager onderwijs ingevoerd. Er was dus in deze periode nog een hoge graad van analfabetisme.³²⁸ Veel arbeiders en andere lage sociale klassen bleven afwezig in de musea.³²⁹ Ondanks de roep naar democratisering lijkt het publiek van het Gravensteen tot aan de Eerste Wereldoorlog overwegend elitair, burgerlijk en geschoold. Dit concludeer ik ten eerste uit de bezoekersgids. Geschreven door twee hoogopgeleiden en erg uitgebreid met veel historische en gedetailleerde informatie over alle verschillende delen van het Gravensteen, is de gids niet toegankelijk voor een breed publiek dat vaak geen opleiding heeft kunnen genieten en waar er nog een hoge graad van analfabetisme heerst. Ten tweede uit zich dit in de activiteiten die in deze periode plaatsvinden in het Gravensteen: dit zijn activiteiten op uitnodiging voor een select gezelschap. De groepen die hier aan bod komen – katoenfabrikanten, Société d'Histoire et d'Arch  ologie de Gand, studenten aan de hogeschool, bestuurskundigen et cetera – zijn allen rijke, geschoolde, waarschijnlijk burgerlijke leden van de maatschappij. Vaak worden deze gezelschappen in het Gravensteen ook rondgeleid door Van Werveke, die waarschijnlijk net als in de bezoekersgids en het museum een zeker niveau van geletterdheid verwacht.

Vanaf 1911 lijkt het bezoek aan het Gravensteen ietwat te democratiseren. Een eerste grote evenement, het Historisch Wapenfeest, vindt plaats in juni van dat jaar. Dit evenement wordt georganiseerd door de kring God en Vaderland, een Gentse kleinburgerlijke kring die ontstond begin jaren 1890. De kring is katholiek, burgerlijk en streefde naar “ontspanning, vorming en de verdediging van de middenstandsbelangen”.³³⁰ Ondanks dat dit evenement enkel gericht is op de leden van deze kring, richt ze zich al op een groter deel van de bevolking, namelijk de middenstand in plaats van enkel de burgerij. Het Gravensteen blijft betalend die dag en wordt afgesloten voor gewone bezoekers tot een uur voor de start van het Historisch Wapenfeest, waarvan het banket ook afzonderlijk betalend is.³³¹ Van een volledige democratisering is dus nog geen sprake. Deze lichtelijke democratisering van het bezoek aan het Gravensteen valt ook in de bezoekersgids op te merken. In 1934 wordt de gids volledig herschreven, ingekort en worden de historische details sterk verminderd. De gids wordt dus veel toegankelijker voor een niet belezen en minder geschiedkundig geïnteresseerd publiek.

Tegen de vooravond van de Tweede Wereldoorlog beginnen veel musea zich meer en meer te richten op kinderen als belangrijk doelpubliek. Dit vertaalde zich in het ontstaan van specifieke instrumenten gericht op schoolbezoeken.³³² Het Gravensteen lijkt voor te lopen op deze trend. Al in 1922 wordt er notie gemaakt van schoolbezoeken. In een brief van Van Werveke aan het college van burgemeester en schepenen staat geschreven dat “[...] scholen, zoowel van buiten de stad als van de stad zelve

³²⁶ “De Gravensteen te Gent,” *De Dag*, 25.05.1937.

³²⁷ Nys, *De intrede van het publiek*, 23 & 253.

³²⁸ Nys, *De intrede van het publiek*, 9.

³²⁹ Nys, *De intrede van het publiek*, 311 & 353.

³³⁰ “Kring God en Vaderland / Cercle Dieu et Patrie, Gent (1892-heden),” Odis, geraadpleegd 14.08.2022, <https://www.odis.be/hercules/toonOrg.php?taalcode=nl&id=9333>.

³³¹ Van Werveke, *Samenvatting der aanmerkingen van den heer Van Werveke – conservator.*; Kring God en Vaderland, *Sinksendagen-Feestelijkheden Gravenkasteel Kring God en Vaderland*.

³³² Nys, *De intrede van het publiek*, 306-11 & 349.

kosteloos toegang krijgen mits de onderwijzers schriftelijk de aanvraag doen aan het College.”³³³ Hoeveel scholen dit zijn, welke leeftijd de leerlingen hebben, vanaf wanneer dit opkomt en of het aanbod in het Gravensteen aan hun wordt aangepast, valt echter niet in de bronnen te achterhalen. Zoals hieronder duidelijk zal worden, zal het Gravensteen tijdens de Tweede Wereldoorlog meer en meer inzetten op schoolbezoeken en het onderrichten van de jeugd.

Als laatste komt er nog een bijzondere groep bezoekers ter sprake in deze periode. Deze groep is eerder uitzonderlijk, maar wel noemenswaardig. Tussen 1936 en 1939, tijdens de Spaanse burgeroorlog, bezoeken Spaanse kinderen die op dat moment tijdelijk in Gent verbleven het Gravensteen, in wat lijkt op een schooluitstap.³³⁴ Behalve de drie foto's is hierover geen verdere informatie te vinden. Op een van de foto's valt te zien dat de kinderen hun vuist opheffen. Dit handgebaar, een opgeheven en gesloten vuist, werd tijdens de Spaanse burgeroorlog een anti-fascistisch symbool tegen Francisco Franco.³³⁵

Afbeelding 6. Spaanse kinderen tijdens een bezoek aan het Gravensteen (1936-1939).

³³³ Alfons Van Werveke aan het College van Burgemeester en Schepenen, 's-Gravensteen. *Tit. II. Art. 225*, 09.07.1922 (Archief Gent, Gent, MA_ROM_IV_1927_42-43).

³³⁴ Foto *Spaanse kinderen in Gent, 1936-1939* (Amsab, Gent, fo021031), geraadpleegd 12.03.2022, <http://hdl.handle.net/10796/66C70010-9D3F-4AA2-A90B-6DEBA35B38F9>.; *Spaanse burgeroorlog, 1936-1939* (Amsab, Gent, fo000396), geraadpleegd 12.03.2022, <http://hdl.handle.net/10796/BD2B6D97-BBB0-4847-B581-1F25CA221E81>.; *Spaanse kinderen in Gent, 1936-1939* (Amsab, Gent, fo021037), geraadpleegd 12.03.2022, <http://hdl.handle.net/10796/650BBAD5-CA55-4FB6-BA8C-0B30B8ED722D>.

³³⁵ Stacy Guill, "Pilar and Maria: Hemingway's feminist homage to the "new woman of Spain" in for whom the bell tolls," *The Hemingway Review* 30, nr. 2 (2011): 18 (voetnoot 15).; Gottfried Korff en Larry Peterson, "From brotherly handshake to militant clenched fist: on political metaphors for the worker's hand," *International Labor and Working-Class History* 42 (1992): 81.

1.4. Eerste en Tweede Wereldoorlog

Zoals aangegeven in de inleiding worden de Eerste en Tweede Wereldoorlog afzonderlijk behandeld aangezien het Gravensteen in deze periode haar functie als publiekshistorisch monument verliest.

In beide oorlogen krijgt het Gravensteen voornamelijk een propaganda-functie. Met dit propaganda-doel voor ogen wordt het Gravensteen tijdens de oorlogen bezocht door keizer Wilhelm II (1917)³³⁶ en naar verluidt Adolf Hitler (1940).³³⁷

Tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog het toerisme in België en Europa grotendeels tot stilstand kwam, met uitzondering van Duitse militairen die tijdens beide oorlogen af en toe uitstappen maakten naar de Belgische kunststeden en andere toeristische trekpleisters in het bezette België. Ondanks deze stilstand trachtte, zeker tijdens de Tweede Wereldoorlog, het concept van toerisme de banden tussen Duitsland en Vlaanderen te versterken.³³⁸

Tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt het Gravensteen ingericht als herstel- en opslagruimte voor wapens.³³⁹ Verder valt er over deze periode niets uit de bronnen op te maken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt het Gravensteen gebruikt ter volksoopvoeding, opvoeding van de jeugd en het om de Vlaamse cultuur in de kijker te zetten. Door de oorlog kwam in de culturele wereld, en zeker in het toneel, de nadruk nog sterker te liggen op het volksnationale aspect.³⁴⁰ Door de toneelgroep de Gezellen van het Gravensteen worden tussen 1938 en 1944 zeven toneelstukken gespeeld. Van deze toneelstukken licht ik hieronder vier elementen toe: medievalisme, volksoopvoeding en opvoeding van de jeugd, Vlaams-nationalisme en de connectie met nazi-Duitsland.

- Esmoreit (zomer 1938 en 1940)
- Gloriant (zomer 1938 en 1940)
- Lanseloet van Denemerken zomer 1939 en 1940).
- Mariken van Nieumeghen (1941)³⁴¹
- Starkadd (1942)³⁴²
- Jacob van Artevelde (1943)³⁴³
- Floris ende Blancefloer (1944)³⁴⁴

³³⁶ "Gent, bezette stad. 1914/1918," STAM, geraadpleegd 19.05.2022, https://stamgent.be/nl_be/digi-expos/gent-bezette-stad.; Erik De Troyer, "Gent door een Duitse lens," HLN.be, 24.10.2018, geraadpleegd 19.05.2022, <https://www.hln.be/gent/gent-door-een-duitse-lens~a365d65e/>.

³³⁷ An Van Bost, "IN BEELD: Gentenaar kleurt zeldzame foto's in van WOII, onder meer van Adolf Hitler in 1940 in Gent," VRT NWS, 08.02.2022, geraadpleegd 20.05.2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/02/07/gentenaar-kleurt-nog-nooit-eerder-gepubliceerde-foto-van-adolf-h/>.

³³⁸ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 29-36.

³³⁹ "Gent, bezette stad. 1914/1918."

³⁴⁰ Karel Vanhaesebrouck, "Schouwburgleven en culturele collaboratie in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog," (masterproef, Universiteit Antwerpen, 2000-1), geraadpleegd 20.05.2022, http://www.thesis.net/weglaten_schouwburgleven/schouwburgleven.htm.

³⁴¹ "'Mariken van Nieumeghen', door de Gezellen van 's Gravensteen," *Algemeen Nieuws*, 11.07.1941.

³⁴² Flyer *Starkadd (Hegenscheidt)* (Gent: Volksdrukkerij, 1942).; Flyer *Starkadd: Hedenscheidt* (Gent: Volksdrukkerij, 1942).

³⁴³ Flyer *Jacob van Artevelde, 1943* (Gent: Joz. Imschoot, 1943).

³⁴⁴ Uitnodiging Stadsbestuur van Gent, *Floris ende Blancefloer, 1944* (Archief Gent, Gent, MA_ROM_XXI_1951_76).

De eerste drie, 'Esmoreit', 'Gloriant' en 'Lanseloet van Denemerken', zijn abele spelen. Deze "romantische ridderspelen", van "schoone en ridderlijke minne" laten "de middeleeuwen herleven" in een "authentiek middeleeuwsch dekor".³⁴⁵ Deze quotes maken duidelijk dat hier verwezen wordt naar de middeleeuwen van ridders, jonkvrouwen en hoofsheid. Dit zijn Eco's "Romantic Middle Ages," de middeleeuwen van "chivalry, tournaments, courtly love, damsels in distress."³⁴⁶ Deze middeleeuwen hebben spektakel en escapisme als doel.³⁴⁷ Een voorzichtige opmerking kan gemaakt worden dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de militaire invulling van het Gravensteen, zoals hierboven uiteen gezet, verandert naar een romantische invulling.

Afbeelding 7. *Gloriant in het Gravensteen* (1939).

"Spel en kasteel. Het Gravensteen vormt eenig decorum om dit abel spel op te voeren, omdat we uit historisch standpunt geen beter midden konden vinden om het werk te situeeren: het Gravensteen werd in 1180 gebouwd door Philips van den Elzas, Graaf van Vlaanderen. Kunnen we een geschikter milieu droomen dan een kasteel dat gebouwd werd in hetzelfde tijdperk dat de handeling van het spel dient geplaatst te worden?"³⁴⁸

In de programmaboekjes van deze drie toneelstukken wordt er ook gerefereerd naar de periode van de kruistochten, wanneer Filips van den Elzas in 1180 het Gravensteen sticht geïnspireerd door de burchten van de kruisvaarders in Syrië. Een verwijzing naar deze ontstaanscontext van het Gravensteen kwam ook al aan bod in 1932, maar komt nu nog sterker terug.³⁴⁹ In 1944 wordt dit nogmaals aangestipt door regisseur Gaby Van Oothen in een interview.³⁵⁰

³⁴⁵ Krantenknipsel Fra Diavolo, "Een kunstfestijn te Gent. De middeleeuwen hereven! Het abelspel Esmoreit zal opgevoerd worden in het Gravensteen," *De Dag*, 1938.; Jef Crick, "Gentsche kunstkronijk: een nieuwe reeks kunstvertooningen in 's Gravensteen – het abelspel 'Gloriant'," *Het Volk*, 07.07.1938.; A. Van den Berghe, "Middeleeuwsch tooneel: Abele spelen in het Gentsche Gravensteen," *Het Laatste Nieuws*, 23.09.1940.

³⁴⁶ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 14.

³⁴⁷ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 14.

³⁴⁸ Programmaboekje *Lanseloet van Denemerken* (Gent: Drukkerij Hussein, 1939).

Zie ook: Programmaboekje *Esmoreit in 's Graven Steen*, Gent, (Gent: Drukkerij Hussein, 1939).;

Programmaboekje *Gloriant in 's Graven Steen*, (Gent: Drukkerij Hussein, 1938-9).

³⁴⁹ "'s Gravensteen te Ghend."

³⁵⁰ "[...] 's Gravensteen met zijn geweldige muren en kanteelen dat door een kruisvaarder werd gebouwd moest een gedroomde omgeving zijn voor onze abele spelen, waarin voortdurend toespelingen op die tochten en op avonturen in het Oosten voorkomen [...]" (Krantenknipsel "Mevrouw Gaby van Oothen en de "Gezellen van 's Gravensteen. De verwezelijkingen van een groot regisseur," 02.1944 (Archief Gent, Gent, DKF_88_42-43).

Deze middeleeuwse spektakels vinden niet enkel plaats in een “authentiek middeleeuws decor”, maar ook in een “[...] bij uitstek Vlaamsch historisch dekor als dat van ’s Gravensteen [...]”.³⁵¹ De organisatoren willen van het Gravensteen een “brandpunt” maken van “Vlaamsche Kultuur” en Gent tot het centrum maken van het abelspel.³⁵² Dit is niet enkel om de Vlaamse cultuur te vieren, maar is ook een instrument van promotie en marketing. Evenementen zijn publiekstrekkingen en worden ook gebruikt om het bezoek aan een erfgoedsite te verhogen, meer lokale bevolking aan te trekken en te zorgen voor herhaalde bezoeken.³⁵³ Bij deze middeleeuwse toneelstukken is dat zeker en vast het geval: ze zijn gericht op het aantrekken van binnen- en buitenlandse bezoekers. In een artikel uit 1938 van de Vlaamse Toeristenbond valt te lezen: “[...] Gentsch initiatief er de vreemdelingen zoowel als de landgenooten naartoe lokken.”³⁵⁴ En ook in de programmaboekjes van Esmoreit, Gloriant en Lanseloet van Denemerken valt een viertalige inhoudsbespreking terug te vinden, zodat ook toeristen de opvoering kunnen meevolgen.³⁵⁵ Er komen ook effectief toeristen kijken, want de Gezellen van het Gravensteen zijn ook in het buitenland bekend.³⁵⁶

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zijn ook voor veel musea kinderen een belangrijk doelpubliek geworden, wat zich ook vertaalde in het ontstaan van specifieke instrumenten gericht op schoolbezoeken.³⁵⁷ Ook de Gezellen richten zich op actief dit nieuwe doelpubliek en organiseren toneelvoorstellingen specifiek voor scholen.³⁵⁸ In samenwerking met het Ministerie van Openbaar Onderwijs wordt in 1941 ook een heuse “schoolweek” georganiseerd, voor leerlingen van Vlaamse en Nederlands scholen.³⁵⁹ Het opvoeden van de jeugd was deel van een veel groter doel van deze Gezellen: het onderrichten van het volk door middel van kunst en toneel vonden ze erg belangrijk en “[...] is de eenige weg om tot het volk door te dringen en datzelfde volk steeds naar hogere trappen te laten stijgen. Volkskunst moet staan in de plaats van en boven elk experiment.”³⁶⁰ Naast een

³⁵¹ Crick, “Gentsche kunstkronijk: een nieuwe reeks kunstvertooningen in ’s Gravensteen – het abelspel ‘Gloriant’.”

³⁵² Crick, “Gentsche kunstkronijk: een nieuwe reeks kunstvertooningen in ’s Gravensteen – het abelspel ‘Gloriant’.”; H.D., “Het abelspel ‘Gloriant’ in ’s Gravensteen te Gent,” *De Dag*, 10.07.1938.

³⁵³ Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 183.

³⁵⁴ “Het Gentsche Openluchtspel,” *V.T.B.*, 16.03.1938.

³⁵⁵ Programmaboekje *Esmoreit in ’s Graven Steen, Gent*, 3-8.; H.D., “Het abelspel ‘Gloriant’ in ’s Gravensteen te Gent.”

³⁵⁶ Krantenknipsel “Mevrouw Gaby van Ooteghem en de “Gezellen van 's Gravensteen. De verwezelijkingen van een groot regisseur.”; Jef Crick, “Gentsche kunstkronijk: een nieuwe reeks kunstvertooningen in ’s Gravensteen – het abelspel ‘Gloriant’.”

³⁵⁷ Nys, *De intrede van het publiek*, 306-11 & 349.

³⁵⁸ Krantenknipsel “Mevrouw Gaby van Ooteghem en de “Gezellen van 's Gravensteen. De verwezelijkingen van een groot regisseur.”; Gaby Van Ooteghem aan stadsbestuur van Gent, *Erkenning Gezellen van ’s Gravensteen*, 15.01.1941 (Archief Gent, Gent, MA_ROM_XXI_1951_76).

³⁵⁹ Video “Traditionele spelen in het Gravensteen in Gent,” *Zender Brussel-Nederlands*, 25.06.1941 (VRT-archief, Brussel, GW-ZB_10_8).

³⁶⁰ “‘Gloriant’ zal herleven in het oude Gravensteen: een heerlijke middeleeuwse evocatie,” *Vooruit*, 07.07.1938.

Zie ook: “Hebben de ‘Gezellen van ’s Gravensteen aanvankelijk slechts het leveren van een hoogstaande, zuivere artistieke prestatie beoogd, thans zijn ze mee ingeschakeld voor een bij uitstek verheven taak: de volksontvoeding door de kunst.” in A. Van den Berghe, “Middeleeuwsch tooneel: Abele spelen in het Gentsche Gravensteen,” *Het Laatste Nieuws*, 23.09.1940.

artistieke waarde wordt in de pers dan ook een cultuur-opvoedkundige rol toegeschreven aan dit gezelschap.³⁶¹

Er mag natuurlijk niet vergeten worden dat de Gezellen van het Gravensteen hun hoogdagen kenden in het bezette België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit gezelschap had dan ook Duitse betrekkingen. De artistiek leider en regisseur van het gezelschap Gaby Van Ooteghem was de vrouw van Herman Van Ooteghem, die aangesloten was bij het Vlaamsch Nationaal Verbond en de Abwehr, de inlichtingendienst van de Wehrmacht.³⁶² De leiding van de Gezellen bevindt zich dus in een sterk Duitsgezinde omgeving. Eind 1940 zullen de Gezellen ook opgeëist worden om Lanseloet van Denemerken op te voeren in Weimar.³⁶³ In een krantenartikel valt hierover te lezen: "Het was een onvergetelijke avond. Hiermede is er tusschen het oude Gent en het cultuur uitstralende Weimar een geestelijke brug gelegd, die voor de toekomstige kulturele betrekkingen tusschen Vlaanderen en het Derde Rijk bijzonder heilzaam en vruchtdragend zal zijn."³⁶⁴

Het archief van de Gezellen is bewaard van 1938 tot 1945.³⁶⁵ Aangezien de Gezellen opgericht werden in 1938, ga ik ervan uit dat het beëindigen van de oorlog en de Duitsgezinde sympathieën van artistiek leider en regisseur Gaby van Ooteghem in 1945 het einde zullen betekend hebben voor de Gezellen. In de naoorlogse periode zijn er geen meldingen van een verband tussen het Gravensteen en collaboratie of Duitsgezindheid.

1.5. Tussenconclusie

Bij veel monumenten was conserveren belangrijker dan publieksontsluiting: dit kwam vaak pas veel later.³⁶⁶ Het Gravensteen wijkt hier van af. Al tijdens de restauratie is conservator Van Werveke bezig met het ontsluiten van de geschiedenis van het Gravensteen door middel van een museum. Hij verzamelt allerlei scherven, objecten, foto's et cetera en in 1913 begint hij aan het museum. In 1906 komt ook de eerste bezoekersgids uit. De restauratie is op het moment van publicatie zelfs nog aan de gang.

Over het algemeen lijkt het publiek van het Gravensteen belezen, vrij elitair en burgerlijk te zijn. Vanaf de Eerste Wereldoorlog lijkt er een lichte democratisering plaats te vinden in de demografie van de bezoekers. Er lijkt echter weinig moeite gedaan te worden vanuit het Gravensteen om groepen van andere sociale lagen te betrekken. Het valt hiernaast Gravensteen ook voornamelijk in de smaak bij toeristen. Met de acties van de Gezellen van het Gravensteen worden als laatste ook schoolgroepen en de jeugd als publiek in het Gravensteen betrokken.

In de informatie die wordt gecommuniceerd komt duidelijk het beeld naar voren van het Gravensteen als militaire burcht. Naast de focus op wapens, gevechten en bestormingen is er doorheen de jaren

³⁶¹ "Traditionele spelen in het Gravensteen in Gent."

³⁶² Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver (eds.), "Herman Van Ooteghem," in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), II: 2336.

³⁶³ Vanhaesebrouck, "Schouwburgleven en culturele collaboratie in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog."

³⁶⁴ Krantenknipsel H.D.H., *Met de 'Gezellen van het 's Gravensteen' op rondreis door Duitsland: Van Bonn naar Koblenz, 1941* (Archief Gent, Gent, ROM XXI_1951_76).; Zie ook Krantenknipsel *Met de 'Gezellen van het 's Gravensteen' op rondreis door Duitsland: een heerlijke en leerrijke tocht, 1941* (Archief Gent, Gent, ROM XXI_1951_76).

³⁶⁵ "Archief De Gezellen van 's Gravensteen," Kuleuven, geraadpleegd 24.05.2022.

[https://abv.icts.kuleuven.be/pls/abv/abvuww.toon_data?p_doc_id=567665&p_filter=.](https://abv.icts.kuleuven.be/pls/abv/abvuww.toon_data?p_doc_id=567665&p_filter=)

³⁶⁶ Howard, *Heritage: management, interpretation, identity*, 76-7.

ook een groeiende focus op foltertelingen. Dit suggereert Umberto Eco's "Middle Ages as an barbaric age": de middeleeuwen als een barbaarse en bloederige periode van gruwelijke straffen, middeleeuwse oorlogsvoering en geweld.³⁶⁷

De publieksontsluiting lijkt als voornaamste doel educatie te hebben. Labels, informatieborden, catalogi en bezoekersgidsen ontstaan als eerste type media van publieksontsluiting rond de eeuwwisseling en willen vooral de bezoekers onderrichten.³⁶⁸ De organisatie van de publieksontsluiting was ook voorbehouden voor experts.³⁶⁹ De bezoekersgids, het museum en de rondleidingen gegeven door Van Werveke mikken op een eerder intellectueel en belezen publiek. Ze bieden de bezoeker ook erg uitgebreide informatie en een breed historisch perspectief aan. Een interessante opmerking is dat in de publieksontsluiting, specifiek in de bezoekersgids, ook al geanticipeerd wordt op bezoekers die naar minder gedetailleerde informatie op zoek zijn: "Wie over weinig tijd beschikt, raadplege enkel den tekst in vette letters (bladzijden 13-14 en volgende)".³⁷⁰ In 1934 wordt de bezoekersgids nog veel laagdrempeliger. Educatie is echter niet het enige doel. Entertainment lijkt ook aanwezig te zijn in deze periode. Er zijn feestmalen, vertoningen met wapens en re-enactments van gevechten en belegeringen. Deze sportgerelateerde vertoningen en zeker de re-enactments zijn vaak populair bij een groot publiek door hun hoog entertainend gehalte.³⁷¹

Niet enkel educatie en entertainment zijn verbonden met het Gravensteen, soms worden er ook regionalistische en nationalistische sentimenten verbonden aan het Gravensteen. De verwijzing naar identiteit in het Gravensteen is vaak eerder indirect, maar kan gezien worden binnen het gebruiken van erfgoed ter legitimatie en bevestiging van identiteit.³⁷² De restauratie rond de eeuwwisseling wordt enerzijds in een Vlaams-regionalistisch discours en anderzijds in een Belgisch-nationalistisch discours ingebed. Tijdens Vlaanderen's Kunstsdag (1911) wordt onder andere in het Gravensteen de Vlaamse cultuur gevierd en gestreefd voor een vernederlandsing van de Gentse universiteit. Ook de toneelstukken van de Gezellen willen de Vlaamse cultuur vieren.³⁷³ Het Historisch Wapenfeest (1911) en het Middeneeuwsch Wapenfeest (1922 of 1933) hebben dan weer een katholieke en nationalistische inslag, aangezien ze beiden voor "God en Vaderland" proclameren te zijn.³⁷⁴

Evenementen worden naast het bevestiging van een culturele identiteit, ook gebruikt ter marketing en promotie van een erfgoedsite.³⁷⁵ In het Gravensteen is dit in deze periode wat ambigue. De geleide bezoeken voor gezelschappen op uitnodiging zijn niet gericht op reclame maken bij het grote publiek. Net als het Historisch Wapenfeest (1911) dat is enkel gericht op de leden van de kring. De poster van het Middeneeuwsch Wapenfeest (1922 of 1933) lijkt dan wel weer wat reclame te maken en onderaan valt ook te lezen dat er tickets verkocht worden. Ook de toneelstukken van de Gezellen zijn gericht op

³⁶⁷ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 14.

³⁶⁸ Nys, *De intrede van het publiek*, 355-76.

³⁶⁹ Nys, *De intrede van het publiek*, 326.

³⁷⁰ de Waele en Van Werveke, *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1906, 1914, 1925), n.g.

³⁷¹ Pinson, "Heritage sporting events," 2-3.; Ramshaw, *Heritage and sport*, s.p. (Part II, chapter 6, 1-8).; Reynolds, *Performance studies*, 2.

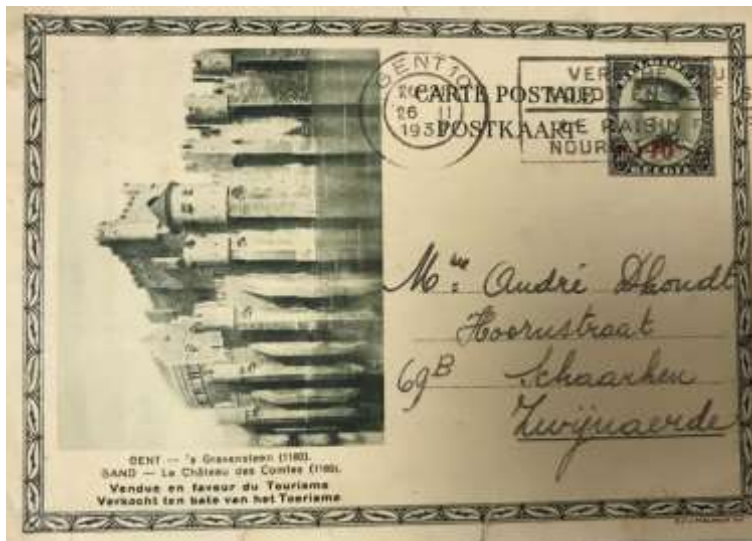
³⁷² Lyons, "Objects and identities: claiming and reclaiming the past," 116.; Elazar Barkan, "Amending historical injustices: the restitution of cultural property – an overview," 16-17.

³⁷³ Crick, "Gentsche kunstkronijk: een nieuwe reeks kunstvertooningen in 's Gravensteen – het abelspel 'Gloriant'."; H.D., "Het abelspel 'Gloriant' in 's Gravensteen te Gent."

³⁷⁴ *Gent/Gand Middeneeuwsch Wapenfeest/Fête d'Armes au Moyen Âge*.

³⁷⁵ Elias-Varotsis, "'Festivals and events – (Re)interpreting cultural identity," 24-6.; Martha, "Cultural festivals on sites of cultural heritage," 458.; Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 183-4.

het aantrekken van binnen- en buitenlandse bezoekers.³⁷⁶ Naast deze promotie door middel van evenementen, valt er ook een melding van commodificatie terug te vinden in deze periode. Uit 1939 vond ik een postkaart van het Gravensteen waarop valt te lezen: “Verkocht ten bate van het Toerisme”.³⁷⁷ Jammer genoeg viel niet te achterhalen door welke instantie de postkaart verkocht werd.

Afbeelding 8. Postkaart van het Gravensteen (1939).

³⁷⁶ “Het Gentsche Openluchtspeel.”

³⁷⁷ Postkaart *Gent – 's Gravensteen (1180)*, 1939 (DSMG, Gent, *Bebouwing: Monumenten*, Gravensteen 4).

2. 1949-1978

In dit hoofdstuk wordt de periode tussen 1949 en 1978 onderzocht. In de jaren 1950-1960 groeit het massatoerisme in Europa en vindt het Gravensteen haar plaats in een internationale context. In de jaren 1960-1970 neemt de (populaire) interesse in erfgoed enorm toe, en verbreedt het erfgoedveld. In deze jaren komt er in België aandacht voor een overkoepelde inventarisatie van bouwkundig erfgoed.³⁷⁸ Dit hoofdstuk eindigt voor het grote herdenkingsjaar '800 jaar Gravensteen' en de cumulatie van de erfgoedindustrie in de jaren 1980.

De publieksontsluiting bestaat uit drie delen. Ten eerste is dit de toegankelijkheid van het gebouw, ten tweede de publiekswerking en ten derde het betrokken publiek. In deze periode komt met Freeman Tilden's *Interpreting Our Heritage* (1957) de eerste theoretische literatuur over publieksontsluiting uit.³⁷⁹

2.1. Gebouw

Het fysieke aspect van kastelen draagt sterk bij aan de impact en de verbeelding bij de bezoekers.³⁸⁰ Ook bij het Gravensteen is dit zo. De beplanting in en rond het Gravensteen draagt bij aan de verbeelding en sfeer van het gebouw en is een actieve bezorgdheid van de conservator.³⁸¹ Door André Van de Kerkhove, conservator van het Bijlokemuseum, wordt in 1974 over de beplanting van het Gravensteen gezegd: "[...] maar met respect voor het schilderachtige, het poëtische en het... griezelige."³⁸² Net zoals op het einde van de vorige periode is er dus veel aandacht voor de uitstraling en aanblik van het gebouw.

Tussen 1951 en 1954 wordt voor de eerste keer wetenschappelijk verantwoord archeologisch onderzoek uitgevoerd op de Gravensteensite.³⁸³ Dit is de eerste keer dat er archeologisch bewijsmateriaal gezocht wordt voor de geschiedenis van het Gravensteen. Voordien baseerden onderzoekers zich enkel op tekstuele bronnen. Dit onderzoek had als doel het onderzoeken van de oudste, 10de-eeuwse sporen van het Gravensteen en de "[...] geheimen van de oudste versterking te ontsluiten [...]"³⁸⁴ Dit onderzoek gebeurde door geleerden en experts. De onderzoekers vonden sporen van oude, houten constructies die waarschijnlijk ouder zijn dan de 10de eeuw. Drie theorieën ontstaan over de oorsprong van deze alleroudste houten overblijfselen: (1) ze werden begin 9de eeuw opgetrokken als versterking tegen de Noormannen, (2) de Noormannen trokken deze houten constructie zelf op in Gent in het midden van de 9de eeuw, (3) dit dateert van de 5de eeuw wanneer de

³⁷⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed, *Onderzoeksrapport: doelmatigheidsfase 1 – de geschiedenis van het beschermen 1931-2016*, 38.

³⁷⁹ Slack, *Interpreting heritage*, 13.

³⁸⁰ Light en Watson, "The castle imagined: emotion and affect in the experience of ruins," 157.

³⁸¹ De Directeur van de Plantsoendienst aan de Conservator, *Gravensteen – snoeien klimop*, 28.10.1958 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; Ing. W. Redel, de Directeur aan Verhelst, de Schepen Openbare Plantsoenen, *P.T./14/59 Decor 's Gravensteen*, 04.05.1959 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).; Ing. W. Redel, Directeur aan De Clippel, Directeur, *P.T./14/59 Decor 's Gravensteen*, 30.04.1959 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).; A. De Schryver, de Conservator aan Ir. W. Redel, Directeur Plantsoendienst, *G. 188*, 19.04.1962 (Archief Gent, Gent, MA_PLADS_2002_94).

³⁸² "Beveiligingswerken in 's-Gravensteen," *De Gentenaar*, 31.01.1974.

³⁸³ Van Doorne, *800 jaar Gravensteen*, 6.

³⁸⁴ Krantenknipsel E.W., "Belangrijke archeologische opgravingen in het Gravensteen te Gent," 18.12.1951 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

Romeinen op deze plek een 'turrum' of verdedigingstoren bouwden.³⁸⁵ Internationaal valt op te merken dat archeologisch onderzoek naar de complexiteit van de oorsprong en de geschiedenis van veel kastelen voornamelijk op gang komt in de jaren 1960.³⁸⁶

In de volgende decennia takelt het gebouw langzaam af. Ondanks verschillende noodkreten zal het lang duren voor er actie wordt ondernomen. Al in 1952 wordt in een brief de aandacht gevestigd op de nood aan herstellingen in het Gravensteen. De briefschrijver meldt specifiek de slechte toestand van de vloeren van de donjon.³⁸⁷ De belangrijkste beweegreden achter deze meldingen is dat de slechte toestand het bezoek hindert, de inkomsten vermindert en zelfs soms ronduit gevaarlijk is voor de bezoeker.³⁸⁸ Deze verwittigingen houden aan tot in de jaren 1970 en behelzen allerlei herstellingen, van ramen naar de elektrische verlichting tot dakbedekking en ingezakte vloeren.³⁸⁹ Erg uitzonderlijk is er een factuur bewaard, maar voor het merendeel van de werken is het onduidelijk of ze effectief uitgevoerd werden. Midden jaren 1970 vinden er uiteindelijke enkele beveiligingswerken plaats in het Gravensteen, onder andere in de kelder en de donjon, door het instortingsgevaar voor de bezoekers.³⁹⁰ De herstellingswerken zullen zes weken duren en mocht het bezoek aan het Gravensteen hier te veel door verstoord worden, zal het publiek de tuinen, de walgang en eventueel het Huis van de Graaf gratis kunnen bezoeken.³⁹¹ Belangrijk bij deze werken is dat de restauraties op "de oude werkmethode" moeten gebeuren en dat een "moderne uitvoering" zo veel mogelijk moet worden uitgesloten.³⁹² Het zal uiteindelijk tot de jaren 1980 duren voor er grootschalige restauratiewerken plaatsvinden in het Gravensteen. Dit wordt verder uitgediept in hoofdstuk drie. Voor de werken in deze periode moet nog steeds de toestemming van de Staat gevraagd worden en moet de Staat opdraaien voor de helft van de kosten als gevolg van een overeenkomst afgesloten in 1904.³⁹³

³⁸⁵ E.W., "Belangrijke archeologische opgravingen in het Gravensteen te Gent."

³⁸⁶ Liddiard, "Medieval castles," 9.

³⁸⁷ Onbekend aan de Schepen voor Schone Kunsten, 08.04.1952 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

³⁸⁸ Zie onder andere: Onbekend aan de Schepen voor Schone Kunsten, 08.04.1952.; De Conservator aan de Stadsarchitect, 10.03.1953 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; De Conservator aan de Stadsarchitect, 25.06.1957 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; De Conservator aan de Stadsbouwmeester, *Dekruit*, 13.08.1957 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; A. De Schryver, Conservator aan J. Trefois, de Stadsarchitect, 19.05.1969 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

³⁸⁹ De bronnen vermeld in de voetnoten zijn slechts een selectie van een enorm groot aantal brieven en andere documenten die meldingen bevatten over de slechte staat van het gebouw. Voor de andere documenten verwijs ik door naar de vindplaats: Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162.

³⁹⁰ "Beveiligingswerken in 's-Gravensteen," *De Gentenaar*, 31.01.1974.; Gravensteen ziek van de beestjes," *De Gentenaar*, 25.11.1975.

³⁹¹ "Gravensteen ziek van de beestjes."

³⁹² J. Van Lieferinge, Sekretaris en M. Naessens, Voorzitter aan de Gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen, 4240, 30.05.1974 (AOE, Gent, RP/BA/BES/KCML).

³⁹³ Zie onder andere: A. De Decker, de Schepen, *Agenda Commissies Gemeenteraad: Openbare Werken 's Gravensteen*, 11.09.1967 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; A. De Schryver, de Conservator aan Ir. Delmulle, Hoofdingenieur-Directeur bij het Ministerie van Openbare Werken, *Gravensteen: herstellings- en onderhoudswerken*, 13.04.1968 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

2.2. Publiekswerking

De publiekswerking bestaat uit drie (met elkaar verbonden) subniveaus: welke informatie wordt ontsloten, door middel van welke media en hoe zit het met evenementen in het Gravensteen? Na de Tweede Wereldoorlog is Europa in heropbouw. Dit is zeker ook zo bij het Gravensteen: de publieksontsluiting komt erg voorzichtig op gang. Bij het vorderen van de jaren 1950 en zeker vanaf de jaren 1960 'boomt' het Gravensteen met evenementen van allerlei aard.

In twee bronnen uit de jaren 1960 wordt een idee gegeven over welk soort evenementen toegelaten worden in het Gravensteen. In een brief uit 1964 staat er: "Wordt slechts zeer uitzonderlijk door het Stadsbestuur ter beschikking gesteld of gehuurd voor kulturele manifestaties [...]."³⁹⁴ Vertoningen als toneelstukken die doorgaan in het Gravensteen moeten ook van vrij hoge kwaliteit zijn om toegelaten te worden, zowel de stukken die gespeeld worden als het uitvoerend gezelschap.³⁹⁵

Het eigendom van het Gravensteen wordt hier nog steeds gedeeld tussen de Stad Gent en de Belgische Staat. Midden jaren 1970 verplaatst het beheer van het Gravensteen van de Dienst Historische Monumenten naar de nieuwe Dienst Archeologie en Historische Monumenten (latere naam: Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie). Deze diensten blijven onder leiding staan van de conservator. Voor deze periode zijn dit: Henri Nowé (van 1929 tot 1956), Antoine De Schryver (van 1957 tot 1971) en Jo(h)an Vandenhouste (van 1971 tot 1981).

2.2.1. Evenementen

Op 16 november 1949 vindt de 'Slag om het Gravensteen' plaats.³⁹⁶ 136 studenten verschansen zich in het Gravensteen en verdedigen zich in het kader van deze "grootscheepse studentengrap" tegen de politie en brandweer.³⁹⁷ Het plan voor de bezetting werd gevormd op café door studenten Felix de Hemptinne, Tony Claeys, Henry Hubené, Ludo Tollenaere, Valère Van Overwalle en Jos De Seranno. Ze verspreiden hun oproep door middel van geheime pamfletten over de faculteiten. Het wachtwoord om binnen te geraken was "Uilenspiegel".³⁹⁸ De studenten bezetten het Gravensteen als studentengrap met de leuze "Tijl Uilenspiegel is nog niet dood!", maar ook als klacht tegen de stijging van de bierprijs en het vervangen van de hoofddeksels van de politie tot minder herkenbare.³⁹⁹ Na een hele poos wachten in het Gravensteen passeerden toevallig twee politieagenten op de fiets. De studenten begonnen hen te bekogelen met fruit en waarop de agenten alarm sloegen. Politie en brandweer kwamen ter plaatse en na enkele uren lukte het hen uiteindelijk het Gravensteen terug over te nemen van de studenten.⁴⁰⁰ Het publiek (de inwoners van Gent) kozen in het algemeen de kant

³⁹⁴ A. De Schryver, de Conservator aan het Centrum voor sociologisch onderzoek, studiegroep van cultuurbevordering, 07.07.1964 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

³⁹⁵ A. De Schryver, de Conservator aan A. Van de Walle, Directeur Dienst Toerisme, 24.04.1967 (Archief Historische Huizen, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

³⁹⁶ Film *De slag om 't Gravensteen*, Gent, 1949 (Huis van Alijn, Gent), geraadpleegd 14.08.2022, <https://huisvanalijn.be/nl/collectie-item/de-slag-om-t-gravensteen-gent-1949>.

³⁹⁷ "De bezetting van het Gravensteen: een 'putsch' die maar een poets was," *De Gentenaar*, 18.11.1949.

³⁹⁸ Valère Van Overwalle en Jos Van Ooteghem, "Kroniek van de Gravensteenslag: 16 november 1949," in *50 jaar Gravensteenfeesten*, ed. Seniorenkonvent (Gent: RUG Archief, 1999), 7. ; "De bestorming van het Gravensteen," *Ons Verbond* 5, nr. 1. (1949): 19-24.

³⁹⁹ "Ruim honderd studenten bezetten het Gravenkasteel te Gent," *Het Volk*, 17.11.1949.

⁴⁰⁰ Zonder titel, *De Gentenaar*, 17.11.1949.; Van Overwalle en Van Ooteghem, "Kroniek van de Gravensteenslag: 16 november 1949," 9-14.; "Ruim honderd studenten bezetten het Gravenkasteel te Gent."

van de studenten en vonden het een geslaagde grap.⁴⁰¹ Deze grap haalde zelfs de internationale pers.⁴⁰²

Tjil Uilenspiegel wordt in *De Gentenaar* (1950) omschreven als: “Tjil, eeuwige symbool van de humor en de vrijheidswil der studenten, vergezeld van Lamme Goedzak.”⁴⁰³ Deze oorspronkelijk Duitse figuur, waarschijnlijk uit de 14de eeuw, is een folkloristische en literaire held. Doorheen de 20ste eeuw zal deze figuur echter in een katholiek Vlaams-nationalistisch narratief gebruikt worden.⁴⁰⁴

Afbeelding 9. Tjil Uilenspiegel (1950).

Van 1950 tot 1952 werd deze gebeurtenis herdacht onder de benaming ‘Uylenspiegel-feesten’.⁴⁰⁵ Tijdens de eerste herdenking van 1950 is er een massale optocht van studenten, onder andere verkleed als enkele personages van de Gravensteenslag: Tjil Uilenspiegel, Nele, Lamme Goedzak, de politie en brandweer en de studenten passeren de revue.⁴⁰⁶ Ook (iemand verkleed als) de graaf van Vlaanderen is aanwezig op de herdenking. Hij slaat de “overlevende Gravensteenders”, dus de “oudstrijders” van de eerste belegering, tot ridders in de ‘Studentikoze en Soevereyne Orde van het Gravensteen’.⁴⁰⁷ Deze dag wordt een hoogdag en een vaste traditie in het Gentse studentenleven.⁴⁰⁸

De verwijzingen naar de middeleeuwen zijn sterk aanwezig in de bronnen over de studentenbezetting. De Gravensteenslag wordt omschreven als een belegering en op dezelfde lijn geplaatst als de andere middeleeuwse belegeringen van het Gravensteen (in 1302 en 1338).⁴⁰⁹ Ook is de graaf van Vlaanderen jaarlijks aanwezig, zijn vaak (enkele) studenten als ridder verkleed en worden de “overlevenden” tot ridder geslagen.⁴¹⁰

⁴⁰¹ “Ruim honderd studenten bezetten het Gravenkasteel te Gent.”

⁴⁰² D. Vanacker, “Gent,” *De Gentenaar*, 27.11.1979.; “Belgium students seize castle, beat back police with fruit,” *New York Herald Tribune*, 18.11.1949.

⁴⁰³ “Uilenspiegel nog niet dood!,” *De Gentenaar*, 16.11.1950.

⁴⁰⁴ Marnix Beyen, “Een uitdijend verhaal: de historiografie van de Vlaamse Beweging, 1995-2005,” *WT. Tijdschrift over de geschiedenis van de Vlaamse beweging* 64 (2005): 24.

⁴⁰⁵ Anne-Marie Simon-Van der Meersch, “Uilenspiegel of Gravensteen: 1950-1954,” in *50 jaar Gravensteenfeesten*, ed. Seniorenkonvent (Gent: RUG Archief, 1999), 22.

⁴⁰⁶ Het Comité van het Gravensteen, *Programma van de Uylenspieghel-feesten*, 15.11.1950 (Universiteitsarchief, Gent, *Collectie Studentenverenigingen: archief Seniorenkonvent*, S011_212); “Uilenspiegel nog niet dood!”

⁴⁰⁷ “Uilenspiegel nog niet dood!”

⁴⁰⁸ Het Comité van het Gravensteen, *Programma van de Uylenspieghel-feesten*, 15.11.1950.; De Senoir Seniorum aan de Praeses, 10.1960 (Universiteitsarchief, *Collectie Studentenverenigingen: archief Seniorenkonvent*, S011_015).

⁴⁰⁹ “Ruim honderd studenten bezetten het Gravenkasteel te Gent.”; “De bestorming van het Gravensteen,” 19-24.; Roger Stengel, *De 4^e belegering van het Gravenkasteel: een burlesk epos* (Brussel: De Visscher, 1950).

⁴¹⁰ “Uilenspiegel nog niet dood.”; “3500 studenten herdenken de slag om het Gravensteen,” *De Gentenaar*, 17.11.1950.

Afbeelding 10. *Ridderslag door de graaf van Vlaanderen (1950).*

In 1952 zal het Seniorenkonvent officieel de enige organisator worden van wat vanaf dan de 'Gravensteenfeesten' zullen worden.⁴¹¹ Het Katholiek Vlaams Hoogstudentenverbond (KVHV), een conservatieve, katholieke en Vlaamsgezinde studentenvereniging, betwisten het gezag van het Seniorenkonvent over de Gravensteenfeesten. Dit zal in 1953 leiden tot een heftige ruzie en de KVHV beslist hierop een eigen Gravensteenbal te organiseren in de opera, tegenover het officiële bal van het Seniorenkonvent dat plaatsvindt in het Casino. De Stad Gent verbod echter dit clandestiene bal uit schrik voor rellen.⁴¹² De Gravensteenfeesten gaan echter gewoon door en zijn dat jaar opnieuw een groot succes.⁴¹³ Tien jaar na de Slag om het Gravensteen (1959) nemen al veel minder deelnemers deel aan de festiviteiten. Op de herdenking worden opnieuw de "spoedeisen der Gentse studenten" afgekondigd, waaronder een oproep tot de afschaffing van het 'Rolleke', de Gentse benaming voor enkele politiecellen waar herrieschoppers en dronkaards een nacht in werden opgesloten.⁴¹⁴ Tegen de jaren 1960 zal de focus van de Gravensteenslag meer op de zogenoemde 'Bierrally', een soort kroegentocht met opdrachten, komen te liggen en in 1969 wordt de tegen dan vrij onpopulaire Gravensteenstoet afgeschaft.⁴¹⁵ In 1973 worden de Gravensteenfeesten voor de 25ste keer herdacht met een speciale Lustrumstoet.⁴¹⁶ Tot op heden vinden de Gravensteenfeesten jaarlijks plaats als studentenevenement. Vanaf 2007 tot op heden wordt door de KVHV-Gent de 'Uylenspiegelfeesten', een jaarlijkse cantus ter herdenking van de Slag om het Gravensteen, in de ridderzaal van het Gravensteen georganiseerd.⁴¹⁷

Deze studentengrap inspireert ook andere kunstvormen. Bij de eerste bezetting in 1950 wordt in de Minardschouwburg in Gent de première opgevoerd van het toneelstuk 'Gravensteen, oord van bloed, liefde en tranen' onder regie van Rudi Van Vlaenderen.⁴¹⁸ In datzelfde jaar komt er nog een tweede toneelstuk uit: 'Uilenspiegel herleeft of 'n onverwacht bezoek aan het Gravensteen van Gent:

⁴¹¹ Simon-Van der Meersch, "Uilenspiegel of Gravensteen: 1950-1954," 32.

⁴¹² L. Van Brabant, "Het Studentenleven onder de Lens," *Neohumanisme*, 12.1953, 2.

⁴¹³ Van Brabant, "Het Studentenleven onder de Lens," 2.

⁴¹⁴ H.v.M., "Matte lustrumviering van 'Gravensteenslag'. Waar is de tijd?," *De Gentenaar*, 19.11.1959.

⁴¹⁵ "Twintig jaar geleden werd Gravensteen te Gent door studenten ingenomen," *De Gentenaar*, 20.11.1969.;

"Twintigste Gravensteenfeesten te Gent," *Gazet van Antwerpen*, 10.11.1969.

⁴¹⁶ "25^e Gravensteenfeesten met Lustrumstoet," *De Gentenaar*, 11.1973.

⁴¹⁷ "Wat doen we," KVHV Gent, geraadpleegd 15.08.2022, <https://www.kvhv.gent/>.

⁴¹⁸ "Uilenspiegel nog niet dood!"

historische studentenklucht in een proloog en twee bedrijven' in regie van Henri van Daele.⁴¹⁹ Later wordt door dichter Eugeen de Ridder en componist Armand Preud'homme onder invloed van de KVHV het studentenlied 'de Slag om 't Gravensteen' uitgebracht.⁴²⁰ Dit lied wordt nog steeds regelmatig op studentencantussen gezongen.

1. Te Gent, de oude stede,
Daar lag het Gravensteen
Sinds eeuwen als vergeten,
Verlaten en alleen.
Tot plots studentenkeerlen,
Belust op leute en lach,
Met list de burcht verov'ren,
Zo zonder stoot of slag.

Keerzang:
Sputters van Vlaanderen!
Gent brult van pret:
"t Gravenkasteel door studenten bezet!"
Ze zitten er binnen! wie krijgt z'er uit.
Ze vrezen noch knuppel, noch water, noch spuit!
Belegers zo ge ten aanval wilt gaan.
Past op, past op, past op, past op!
Uilenspiegel, Uilenspiegel voert hen aan?

2. 't Pandoerenheir, zeeghaftig,
Rolt ladders bij de muur,
En neemt met waterlansen,
De ruïne onder vuur.
Maar appels als granaten,
Ontploffen op de grond,
En 't slijmig schroot zaait pletsend,
Verwarring in het rond.

3. 't Studentengild, verbeten
Bedeckt met stof en as,
Verschoot zijn laatste appel,
Zijn laatste zode gras.
Toen was hun strijd gestreden...
Maar, door de eeuwen heen,
Zal Vlaadrens lach herdenken,
De slag om 't Gravensteen

Vanaf de jaren 1950 vinden er meer en meer evenementen plaats in het Gravensteen. Dit ligt in lijn met de groeiende democratisering van vrije tijd en toerisme in België en Europa.⁴²¹

In 1951 vindt er een evenement plaats van de Nationale Unie der Kruisboogschutters van België (N.U.K.B.), in 1950 opgericht door onder andere Alfons Roels.⁴²² Zij organiseren in het Gravensteen een wedstrijd kruisboogschieten. Op de poster is naast algemene uitleg ook een tekening van een ridder te zien, in harnas met een kruisboog en groot, rechthoekig schild.⁴²³ Dit evenement in het Gravensteen is het eerste door de N.U.K.B. georganiseerde Belgisch kampioenschap.⁴²⁴ Op de poster worden er nog enkele (waarschijnlijk) sponsors vermeld. Dit zijn onder andere het ministerie van Volksgezondheid, de Stad Gent en brouwerij Meiresonne.⁴²⁵

⁴¹⁹ Henri van Daele, "Uilenspiegel herleeft of 'n onverwacht bezoek aan het Gravensteen van Gent : historische studentenklucht in een proloog en twee bedrijven," 1950 (Universiteitsbibliotheek, Gent, BHSL.HS.II.0107).

⁴²⁰ Eugeen de Ridder en Armand Preud'homme, "De Slag om het Gravensteen," geraadpleegd 31.05.2022, <https://www.carpegeel.be/lied.aspx?id=1027>.

⁴²¹ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 37.

⁴²² Huguette Taymans, *Het numismatisch oeuvre van Jan Antheunis* (S.l.: Europees genootschap voor munt- en penningkunde, 2003), 133.

⁴²³ Poster De Nationale Unie der Kruisboogschutters van België, *de eerste Grote tegemoetkoming van de Kruisboogschutters in het uitverkoren aanleg van het Gravenkasteel te Gent* (Brussel: Litho des arts, 1951).

⁴²⁴ Huguette Taymans, *Het numismatisch oeuvre van Jan Antheunis* (S.l.: Europees genootschap voor munt- en penningkunde, 2003), 133.

⁴²⁵ De Nationale Unie der Kruisboogschutters van België, *de eerste Grote tegemoetkoming van de Kruisboogschutters in het uitverkoren aanleg van het Gravenkasteel te Gent*.

Afbeelding 11. de eerste Grote tegemoetkoming van de Kruisboogschutters (1951).

De vooroorlogse private bezoeken van verscheidene groeperingen lagen stil sinds 1913. In 1955 vindt er echter weer een bezoek van dit type plaats. Vijftig leden van de Tongerse afdeling van het Willemsfonds maken een uitstap naar Gent en bezoeken onder andere het Gravensteen.⁴²⁶ Over het Gravensteen noteren ze: “Bezoek aan 't Gravensteen, somber versterkt kasteel uit een sombere tijd. Een blik in de vergeetkuil doet ons huiveren.”⁴²⁷ Het Willemsfonds werd opgericht in 1851 en ontpopte zich tot een liberale, Vlaamsgezinde en Belgicistische organisatie.⁴²⁸ In 1954 herleeft het flamingantisme in Vlaanderen naar aanleiding van de betwiste talentelling van 1947 en de gevolgen hiervan voor de taalwet. Het Willemsfonds is een van de culturele verenigingen die zich sterk verzetten tegen de uitkomst van de talentelling.⁴²⁹ Of hun bezoek aan het Gravensteen te linken is met de heropleving van het flamingantisme in Vlaanderen is onduidelijk.

Een jaar later vinden er drie evenementen plaats in het Gravensteen. Ten eerste vindt in september een tweeledige activiteit plaats rond de 16de-eeuwse Carlos van Spanje (1545-1568), zoon van koning Filips II van Spanje (1527-1598). Deze activiteiten zijn een tentoonstelling over de figuur en opvoeringen van ‘Don Carlos’.⁴³⁰ De inhoud van de tentoonstelling is niet bekend, maar er worden boeken en prenten geleend van de universiteit van Amsterdam.⁴³¹ In een andere bron valt te lezen dat

⁴²⁶ “Het Willemsfonds: reis naar de Floralien van Gent, de tentoonstelling Keizer Karel en zijn tijd, het Gravenkasteel enz.,” *Vrij Limburg*, 30.04.1955.

⁴²⁷ “Het Willemsfonds: reis naar de Floralien van Gent, de tentoonstelling Keizer Karel en zijn tijd, het Gravenkasteel enz..”

⁴²⁸ Adriaan Verhulst, “Het Willemsfonds honderdvijfentwintig jaar,” *De Vlaamse Gids* 60, nr. 2 (1976): 58-9.

⁴²⁹ Els Witte, “Vlaanderen in de fifties: een maatschappelijk-politiek overzicht,” in *Van Hugo Claus tot hoelahoep: Vlaanderen in beweging 1950-1960*, eds. Kevin Absillis en Katrien Jacobs (Antwerpen: Garant, 2007), 32.

⁴³⁰ De Conservator aan de schepenen voor Schone Kunsten, 12.09.1956 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴³¹ J. Boes, Adjunct-Conservator aan de heer Dommelshuizen, 19.11.1956 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

op dit moment het Vlaams Schouwtoneel een aanvraag doet tot een reeks openluchtvertoningen.⁴³² Het Vlaams Schouwtoneel wordt gesticht door Etienne Debel in 1954 als een “reizend volkstheater” en wil een theater voor de massa zijn.⁴³³ Dat deze openluchtvoorstelling effectief die van Don Carlos, de klassiek historische tragedie van Friedrich Schiller, wordt bevestigd in de literatuur.⁴³⁴ Deze aanvraag wordt in tegenstelling tot het Historische Wapenfeest (1911) niet voorgelegd ter goedkeuring aan de conservator, maar aan het stadsbestuur van Gent. Praktische zaken moeten wel met de conservator, op dit moment Henri Nowé, geregeld worden. In 1956 bedraagt de huurprijs 1000 frank, plus eventuele onkosten.⁴³⁵ Deze groep trad ook in 1954 al eens op in het Gravensteen met openluchtvoorstellingen.⁴³⁶ Welke voorstellingen dit zijn vond ik niet terug.

Ten tweede vindt het Breughelfeest van de ‘Internationale Begonia-Rally’ er plaats. De Internationale Begonia-Rally(e) wordt georganiseerd door de (Koninklijke) Auto-Motor Club (AMC), afdeling Gent Center.⁴³⁷ Een rally is een “sportieve proef, waarbij deelnemers op een gegeven plaats moesten samenkomen, vaak van op verschillende vertrekpunten en langs verschillende routes. Dit soort vertier in groepsverband bestond in een groot aantal varianten.”⁴³⁸ De Begonia-rally is een wedstrijd met motorfietsen.⁴³⁹ Het Breughelfeest vindt normaal plaats in de Sint-Pieterabdij, maar door verhinderingen lukte dit in 1965 niet.⁴⁴⁰ Hierop werd door de Stad Gent voorgesteld om dit in het voorhof van het Gravensteen te laten doorgaan, voor 1000 frank huur. In het voorhof en niet in de ridderzaal omdat dit anders de bezoekers van het Gravensteen te veel zou storen.⁴⁴¹ Bij de Begonia-rally werd er, naast de prijsuitreiking, typisch veel aandacht besteed aan nevenactiviteiten en het toeristische aspect. Bij de rally in 1964 konden de deelnemers, naast een Breughelfeest in de Sint-Pietersabdij, met een opvoering van een folkloristisch tafereel in middeleeuwse kledij, ook deelnemen aan een boottocht of een gegidste wandeling door het historische centrum van Gent.⁴⁴² De

⁴³² de Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen aan het Vlaams Schouwtoneel Reizend beroepsgezelschap, *U.3/269 Openluchtvertoningen Gravensteen*, 14.04.1956 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴³³ Tindemans en Suls, *Etienne Debel*, 11-2 en 43.

⁴³⁴ Tindemans en Suls, *Etienne Debel*, 15.

⁴³⁵ De Conservator aan de Directeur, *Toneel voorstellingen in 's Gravensteen*, 26.06.1954 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; de Stadsinspecteur van de K.N.S. en van de Kon. Opera aan de Conservator, *54/0.Th. Openluchtvertoningen Gravensteen*, 23.06.1954 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; de Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen aan het Vlaams Schouwtoneel Reizend beroepsgezelschap, *U.3/269 Openluchtvertoningen Gravensteen*, 14.04.1956 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴³⁶ de Stadsinspecteur van de K.N.S. en van de Kon. Opera aan de Conservator, *54/0.Th. Openluchtvertoningen Gravensteen*, 23.06.1954 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴³⁷ De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen, 27.06.1956 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴³⁸ Donald Weber, *De blijde intrede van de automobiel in België, 1895-1940* (Gent: Academia Press, 2010): 51.

⁴³⁹ Taymans, *Het numismatisch oeuvre van Jan Antheunis*, 127.

⁴⁴⁰ Een breughelfeest is een “volksfeest met vermaak, overvloedig eet- en drinkgelegenheid” (lemma “breughelfeest,” *Het Vlaams woordenboek*, geraadpleegd 25.05.2022, <https://www.vlaamswoordenboek.be/definities/term/breughelfeest>).

⁴⁴¹ De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen, 27.06.1956 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴⁴² Taymans, *Het numismatisch oeuvre van Jan Antheunis*, 127.

Internationale Begonia-Rally bestaat op heden niet meer, maar de naam 'Begonia-rally' werd doorheen de jaren overgenomen door andere organisaties.⁴⁴³

Ten derde vindt in 1956 een 'Middeleeuws Kasteelfeest' plaats in het Gravensteen. Dit wordt net als de opvoeringen van Don Carlos georganiseerd in samenwerking met het Vlaams Schouwtoneel en Etienne Debel.⁴⁴⁴ Dit Middeleeuws Kasteelfeest wordt georganiseerd in het kader van het Studentencongres der Nederlanden, een driedaagse congres dat de cultuureenheid in het Nederlandse taalgebied wou bevorderen en sinds 1945 georganiseerd werd door de Eendrachtscommissie.⁴⁴⁵ Op dit Middeleeuws Kasteelfeest wordt er toneelvoorstellingen opgevoerd, waaronder fragmenten van 'Beatrijs' en 'Gloriant', en poëzie voorgedragen. Er zijn ridders, een nar en een orkest in "traditionele, volkse" kledij.⁴⁴⁶

In 1957 vinden de 'Historische Schermfeesten' plaats in het Gravensteen. Op een podium worden een reeks duels opgevoerd tussen holbewoners uit de prehistorie met knotsen, middeleeuwse ridders met zwaarden, Spaanse soldaten met degens, enkele musketiers en moderne schermers.⁴⁴⁷ Hoeveel bezoekers hiervoor kwamen opdagen en wat de prijs was van deze voorstelling is onduidelijk.

Het inluiden van de jaren 1960 vormt in het Gravensteen een breekpunt. Algemeen groeit vanaf de jaren 1960-1970 de interesse in erfgoed en geschiedenis sterk bij het grote publiek. Deze interesse zal zich alleen maar versterken in de volgende decennia.⁴⁴⁸ Ook het aantal erfgoedsites en -attracties groeit explosief.⁴⁴⁹ Het begin van de jaren 1960 in het Gravensteen zie ik als een breekpunt omdat hier voor het eerst een internationaal massa-evenement georganiseerd wordt dat zelfs de internationale pers haalt.⁴⁵⁰

Dit evenement is de 'Muzikale Evokatie in Stereorama' (1960). Dit klank- en lichtspel wordt georganiseerd op het moment van de Floraliën en er wordt een miljoen frank voor uitgetrokken. Dit klank- en lichtspel komt niet uit de lucht gevallen, de laatste vijf jaar zijn ze al een hype in Europa, met Frankrijk als koploper. In Gent wordt de evocatie in het Gravensteen voorgegaan door een klank- en lichtspel in de Sint-Baafsabdij, 'Van de Vikings tot Keizer Karel in de Sint-Baafsabdij' (1957), over de geschiedenis van de abdij en de stad Gent.⁴⁵¹ De keuze voor het Gravensteen is ook niet verassend. Al in 1956 waren er plannen om in het Gravensteen een klank- en lichtspel te organiseren, maar door praktische moeilijkheden werd toen voor de Sint-Baafsabdij gekozen.⁴⁵² Door grote technische

⁴⁴³ Taymans, *Het numismatisch oeuvre van Jan Antheunis*, 153 (voetnoot 37).

⁴⁴⁴ Video "Middeleeuws Kasteelfeest," *Journal*, 23.02.1956 (VRT-archief, Brussel, AIM00231599).; "Studentencongres der Nederlanden," *Leidsch Dagblad*, 01.12.1959.

⁴⁴⁵ "Studentencongres der Nederlanden."

⁴⁴⁶ "Middeleeuws Kasteelfeest," 23.02.1956.

⁴⁴⁷ Video "Historische Schermfeesten," *Journal*, 15.09.1957 (VRT-archief, Brussel, AIM00218887).

⁴⁴⁸ Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 15.

⁴⁴⁹ Boey, "'May Allah cleanse all Muslims'," 38.

⁴⁵⁰ Onder andere: American Official Belgian tourist Bureau en l'Effort.

⁴⁵¹ Krantenknipsel F. de Vynck, "Met de ridders in het Gravensteen - de mammelokker veroordeeld?," 1959 (Archief Gent, Gent, ROM_XXI_1966_475_433).; Stadsbestuur van Gent, *Nota betr. de Historische en Muzikale evokatie in het Gravensteen te Gent*, 1959 (Archief Gent, Gent, ROM_XXI_554a).

⁴⁵² Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959 (Archief Gent, Gent, ROM_XXI_554a).; "Het Gravensteen zal weer in lichtzee baden," *De Gazet*, 17.12.1959.

voortuitgangen in de afgelopen jaren was het nu echter wel mogelijk.⁴⁵³ Dit evenement zal nog drie keer herhaald worden in 1961, 1962 en 1963.

In de publieksfolder (1960) valt te lezen:⁴⁵⁴

Het Gravensteen

In het hart van de oude Arteveldestad gevestigd, is de gaaf gebleven getuige van het eens zo machtig leenroerig stelsel, waarrond thans het intense leven van een moderne nijverige stad zich afspeelt. Gebouwd in 1180 door Philips van den Elzas naar het voorbeeld der versterkte kastelen in Syrië, was de waterburcht op 7 november 1445, het kader van de luisterrijke plechtigheden verbonden aan het 7de kapittel van de Orde van het Gulden Vlies ingericht op uitnodiging van Philips de Goede. Het is in het bijzonder de Boergondische pracht van deze uitzonderlijke gebeurtenis en een belegering die door de moderne klank- en lichttechniek in stereorama voor de geest worden geroepen.

De Stad Gent zegt zelf dat zij vernieuwend zijn in het veld van de klank- en lichtspelen en dat de evocatie afwijkt van de traditionele klank- en lichtspelen om verschillende technische en artistieke redenen. Ten eerste zal er meer gefocust worden op muziek als de hoofdfactor in plaats van zoals gewoonlijk op gesproken tekst. Ten tweede vindt de evocatie in het Gravensteen voor het grootste deel binnen plaats, waar klank- en lichtspelen zich normaal in open lucht afspelen. Ten derde beleven de bezoekers niet zoals gewoonlijk de opvoering al zittend, maar zullen ze in het Gravensteen rondwandelen. De bezoeker wordt zo deel van de voorstelling en staat niet meer "buiten de actie". Ten vierde wordt er gefocust op een enkele historische gebeurtenis in plaats van traditionele klank- en lichtspelen die vaak een volledig historisch overzicht geven van een bepaalde plek.⁴⁵⁵ Het onderwerp van de evocatie is het zevende Kapittel van de Orde van het Gulden Vlies georganiseerd door graaf Filips de Goede (1396-1467) in de feestzaal van het Gravensteen in november 1445.⁴⁵⁶ Hiermee willen de organisatoren "[...] het Bourgondische tijdperk in zijn weelde, kracht of ruwe werkelijkheid [...]" oproepen.⁴⁵⁷ De historische context wordt echter niet volledig achterwege gelaten, maar wordt gegeven in een inleidende tekst, in het Nederlands, Duits, Frans en Engels.⁴⁵⁸ In deze tekst worden de invulling van het Gravensteen door de graven van Vlaanderen, de administratieve diensten die in het Gravensteen huisden, haar industriële periode en het kapittel van 1445 geduid.⁴⁵⁹ Boven op de donjon wordt door middel van geluid een belegering gesuggereerd, in de pijnkelder zijn geluiden van

⁴⁵³ Stadsbestuur van Gent, *Nota betr. de Historische en Muzikale evokatie in het Gravensteen te Gent*, 1959.

⁴⁵⁴ Folder Stad Gent, *Muzikale evocatie in stereorama* (Gent: Drukkerij Snoeck-Ducaju & Zoon, 1960).; Folder Stad Gent, *Het Gravensteen: muzikale evocatie in stereorama* (Gent: Stad Gent – Dienst voor Toerisme, 1961).

⁴⁵⁵ Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959.; Stadsbestuur van Gent, *Nota betr. de Historische en Muzikale evokatie in het Gravensteen te Gent*, 1959.

⁴⁵⁶ de Vynck, "Met de ridders in het Gravensteen - de mammelokker veroordeeld?"; Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*.; Stadsbestuur van Gent, *Nota betr. de Historische en Muzikale evokatie in het Gravensteen te Gent*.

⁴⁵⁷ de Vynck, "Met de ridders in het Gravensteen - de mammelokker veroordeeld?"; "Wereldpremière 'Het Gravensteen' Muzikale evokatie in stereorama," *Het Nieuwsblad*, 21-22.11.1959.

⁴⁵⁸ Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959.

⁴⁵⁹ 's *Gravensteen-evokatie*, 1960 (Archief Gent, Gent, MA_ROM_XXI_554a).; 's *Gravensteen: een stereorama-evokatie*, 1962 (Archief Gent, Gent, MA_ROM_XXI_554b).

gefolterde gevangenen te horen en op de binnenplaats het vrolijke gezang en de geluiden van een middeleeuws bouwwerf.⁴⁶⁰

Evenementen en festivals op erfgoedsites hebben vaak als belangrijk doel marketing en toerisme.⁴⁶¹ Deze opvoering is geen uitzondering hierop. De regisseur Corneel Mertens werkte samen met de schepen van toerisme van de Stad Gent om “een wereldpremière te creëren” en met als doel “[...] uit te groeien tot een der belangrijkste culturele en toeristische manifestaties van België.”⁴⁶² De inleidende tekst wordt gegeven in vier talen, voor de rest komt er geen tekst aan te pas, zodat toeristen de voorstelling zonder problemen kunnen volgen.⁴⁶³ Er wordt voor de evocatie ook enorm sterk ingezet op reclame en promotie. Er worden folders, posters en plakkaats verspreid en er wordt reclame gemaakt in verscheidene kranten.⁴⁶⁴

Bij de derde heropvoering van deze evocatie (1962) wordt er aan het concept een ietwat andere vorm gegeven: de wandeling wordt tot de helft herleid en behelst nu enkel de slottoren en het Huis van de Graaf. Ook wordt de algemene inleiding afgeschaft en vervangen door korte introducties voor elk tafereel waarbij nu wel de mogelijkheid voorzien wordt om te zitten aangezien de lange teksten niet in de smaak vielen bij het publiek. Deze voorstelling is duidelijk minder educatief en meer entertainend ingesteld dan de vorige edities.⁴⁶⁵ Het populariseren van het Gravensteen gaat hier dus gepaard met een grotere focus op entertainment ten koste van educatie.

In 1960 worden voor het televisieprogramma ‘Jeanne en de Rechters’, naar Thierry Maulnier’s ‘Jeanne et les juges’, opnames gemaakt in het Gravensteen. Hierbij worden twee handboeien en twee voetkluisters gebruikt uit het Museum van Foltertuygen.⁴⁶⁶ Dit programma wordt van 1960-1961 uitgezonden op de BRT.⁴⁶⁷ Dit is, zover de bronnen laten zien, de eerste keer dat het Gravensteen gebruikt wordt als kader voor opnames. Zeker de laatste jaren is er een groeiende trend om voor opnames gebruik te maken van al bestaande kastelen in Europa en dus niet op een gemaakte set te filmen.⁴⁶⁸

In 1966 organiseert de gilde van Sint-Joris een evenement in het Gravensteen naar aanleiding van haar 950-jarige bestaan. Ze organiseren een kruisboogschieting en een opvoering van de klucht ‘het esbatement van den appelboom’ door de rederijkerskamer Mariën Theeren “[...] opdat ze (de

⁴⁶⁰ Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959.; “Het Gravensteen zal weer in lichtzee baden.”

⁴⁶¹ Elias-Varotsis, “‘Festivals and events — (Re)interpreting cultural identity,’” 24-6.; Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage,” 458.; Light, “Characteristics of the audience for ‘events’ at a heritage site,” 183.

⁴⁶² de Vynck, “Met de ridders in het Gravensteen - de mammelokker veroordeeld?”; De Stadssecretaris en de Burgemeester aan de minister van Culturele Zaken, *Gebruik Studio’s N.I.R.*, 10.11.1959 (Archief Gent, Gent, ROM_XXI_1970_554_547).; “Wereldpremière ‘Het Gravensteen’ Muzikale evocatie in stereorama.

⁴⁶³ Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959.; “Wereldpremière ‘Het Gravensteen’ Muzikale evocatie in stereorama.”

⁴⁶⁴ De artikelen die hier geciteerd worden zijn slechts een steekproef van de enorme hoeveelheid. In bijna alle artikelen wordt min of meer hetzelfde gezegd.

⁴⁶⁵ ‘s Gravensteen: een stereorama-evocatie, 1962.; Stad Gent – Toerisme, *Persbericht – ‘s Gravensteen – muzikale evocatie in stereorama*, 1962 (Archief Gent, Gent, MA_ROM_XXI_554c).; “Stereorama in Gravensteen,” *De Gentenaar*, 16.07.1962.

⁴⁶⁶ Bert Janssens, Hoofd sectie Dramatische en Letterkundige Uitzendingen aan A. De Schijver, Conservator, *F: MDL/IV*, 28.12.1960 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴⁶⁷ Peter Anthonissen, *Senne Rouffaere*, *Kritisch Theater lexicon 1* (Brussel: Vlaams Theater Instituut, 1996), 39.

⁴⁶⁸ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 121.

gildeleden, red.) zouden blijven schieten in de geest van de voorvadersen [...]”.⁴⁶⁹ De Gilde van Sint-Joris was een schuttersgilde die de kruisboog hanteerde en een van de vier hoofdgilden van Gent. Doordat ze koninklijk erkend was, sprak met van een soevereine Gilde. De Gilde van Sint-Joris kent waarschijnlijk haar oorsprong rond de 14de eeuw, maar 1016 wordt door de organisatie als (mythische) oorsprongsdatum aangewezen.⁴⁷⁰

Ook in 1978 vindt er een kruisboogschieting plaats, deze keer georganiseerd door de Koninklijke en Prinselijke Hoofdgilde Sint-Joris Stalen Boog uit Brugge. Deze ‘Kruisboogschieting der drie zustersteden’ werd twee jaar eerder voor de eerste keer georganiseerd in Brugge.⁴⁷¹ Op dit evenement zijn er vendelzwaaiers en Gentse stroppeudragers en passeert er een historische stoet met kruisboogschutters in historische kledij. Naast een stoet zijn er ook wapenspelen, vertoningen van struifvogel- en blaaspijpschieten en een wedstrijd met salonkruisbogen. Om af te sluiten is er een Breugheliaans buffet met bier, worst, hardgekookte eieren en Gentse mokken, een Gentse lekkernij. De toegang tot het evenement is gratis.⁴⁷² Het is onduidelijk of het Gravensteen zelf die dag ook gratis toegankelijk was of er nog steeds een toegangsticket moest betaald worden.

In de jaren 1960-1970 kent het ‘Festival van Vlaanderen’, een tot op heden jaarlijks weerkerend muziek-evenement in Vlaanderen, ook enkele opvoeringen in het Gravensteen. Op 21 december 1967 voert het ballet Jeanne Brabants (nu het Ballet van Vlaanderen) samen met het Brussels Alarius-Ensemble (1954-1972) een voorstelling op over “Hofdames, hovelingen, fazanten, jachthonden, paarden, fabelachtige feesten, monniken met miniaturen, ridders met het gulden vlies, castraten met hoge stemmetjes, een avond aan het hof van Bourgondië in het Gravensteen te Gent [...] met Filips de Goede [...]”.⁴⁷³ Twee jaar later treedt het Alarius-Ensemble opnieuw op in het Gravensteen tijdens het Festival van Vlaanderen.⁴⁷⁴ Dit optreden was een deel van het nieuwe project ‘EUROPALIA’, dat de kunsten en cultuur van Europese landen wou voorstellen in België.⁴⁷⁵ In 1969 lag de focus op Italië en het Alarius-Ensemble speelt dan ook Italiaanse muziek uit de 16de en 17de eeuw.⁴⁷⁶ Ook in 1978 wordt het Gravensteen gebruikt als locatie, maar het is onduidelijk welk optreden hier doorgaat. Wel wordt het Gulden Vlies aangehaald bij de omschrijving van het Gravensteen.⁴⁷⁷

Naast het Festival van Vlaanderen zijn er regelmatig ook jazzconcerten in het Gravensteen. In september 1962 vindt er zo een concert plaats in het kader van het ‘Internationaal Muziekfestival van Gent’. Naast het Gravensteen vinden er tijdens dit festival nog enkele andere manifestaties plaats in andere Gentse gebouwen.⁴⁷⁸ Welke dit zijn, is niet bewaard. In 1969 wordt er door enkele liefhebbers

⁴⁶⁹ Video “Toneelstuk en kruisboogschieten,” *Echo*, 03.09.1966 (VRT-archief, Brussel, AIM00497674).

⁴⁷⁰ Ine Coessens, “De Sint-Jorisgilde te Gent: positie van de schuttersgilde en haar bestuur binnen de stedelijke samenleving (1550-1620)” (masterproef, Universiteit Gent, 2012): 8-9.

⁴⁷¹ E.E. “Kruisboogschieting der drie zustersteden 4 juni 1978 in Gravensteen te Gent,” *Ghendtsche Tydinghen* 7, nr. 2 (1978): 99.

⁴⁷² Poster *Kruisboogtornooi van de drie zustersteden* (S.l.: s.n., 1978).; E.E. “Kruisboogschieting der drie zustersteden 4 juni 1978 in Gravensteen te Gent,” 99-101.

⁴⁷³ Video “Ballet Jeanne Brabant,” *Zie u er wat in?*, 30.10.1966 (VRT-archief, Brussel, AIM00514377).

⁴⁷⁴ “Gent Festivalstad,” *De Schakel*, 07.1969.; “Kunstecho’s,” *Vlaanderen* 18 (1969), DBNL, geraadpleegd 14.08.2022,

https://www.dbnl.org/tekst/_vla016196901_01/_vla016196901_01_0061.php?q=gravensteen#hl1.

⁴⁷⁵ “Archief,” Europalia, geraadpleegd 14.08.2022, <https://europalia.eu/nl/over-europalia/archief>.

⁴⁷⁶ “Gent Festivalstad,” 07.1969.

⁴⁷⁷ Video “Festival van Vlaanderen,” 06.10.1978 (VRT-archief, Brussel, AIM00472649).

⁴⁷⁸ “Stereoramaspel in ’s Gravensteen,” *De Gentenaar*, 31.08.1962.

een 'Avant-Garde Jazzfestival' ingericht in het Gravensteen, gefocust op Belgische muzikanten. Dit festival werd jaarlijks georganiseerd van 1969 tot 1973, waaronder vier keer in het Gravensteen en een keer in de Sint-Pietersabdij, en was enorm succesvol.⁴⁷⁹ Gent was in de jaren 1960-1970 een centrum van experimentele hedendaagse muziek waaronder free jazz.⁴⁸⁰ In 1972 vindt het Avant-Garde Jazzfestival voor de vierde maal plaats en wijt het Vlaams humaninterestprogramma 'Echo' (1961-1973) er een aflevering aan. Een universitaire jazz-club geeft er een optreden met speciale avant-garde instrumenten.⁴⁸¹

Twee staatshoofden bezoeken in deze periode het Gravensteen: Lady Bird Johnson en de president Juvénal Habyarimana (1936-1994) van Rwanda. In 1963 krijgt de Amerikaans Lady Bird Johnson (1912-2007), vrouw van de Amerikaanse president Lyndon Baines Johnson (1908-1973), een geleid bezoek aan het Gravensteen.⁴⁸² Wat ze hier deed, hoelang ze hier verbleef en welke andere steden ze nog bezocht, valt niet te achterhalen. In 1974 brengt president Habyarimana van Rwanda samen met zijn vrouw een bezoek aan Gent, waar ze in gezelschap van vice-premier Willy De Clercq (1927-2011) het Gravensteen, de Sint-Baafskathedraal en het Lam Gods en het toenmalig UZ Gent bezoeken.⁴⁸³ De informatie over deze twee bezoeken is erg beperkt, maar interessant om op te merken is dat het Gravensteen dus al een dusdanige status had verworven dat het een bezoek van een president en van de vrouw van een (vice)president waardig was.

2.2.2. Museum, bezoekersgids en bordjes

Naast de hoeveelheid aan evenementen in deze periode, zijn er nog drie andere manieren van publiekswerking die ik hier zal bespreken: het museum, de bezoekersgids en de aanwijzingen voor de bezoekers in het Gravensteen.

Het eerste medium van publiekswerking is het museum. Het museum lijkt lange tijd stil te liggen. Pas in 1965 is er een nieuwe vermelding terug te vinden. In dit jaar worden de oude drukpersen en spin- of weefgetouwen uit het Museum van de Bijloke overgedragen aan het Gravensteen.⁴⁸⁴ Deze drukpersen en weefgetouwen worden in 1974 echter officieel weggehaald uit het Gravensteen door de ongunstige klimatologische omstandigheden en te hoge vochtigheidsgraad en tijdelijk overgebracht naar de Sint-Pietersabdij.⁴⁸⁵ Niet enkel deze industriële voorwerpen zagen af van de omstandigheden in de stenen burcht, het kapot gaan van de meeste voorwerpen door de vochtigheid was een actieve bezorgdheid van de conservator.⁴⁸⁶ In 1976 worden naast de drukpersen en weefgetouwen nog enkele andere voorwerpen naar andere locaties verplaatst.⁴⁸⁷

⁴⁷⁹ Patrick De Grootte, "Free Jazz in Gent rond de jaren 1960," 15.12.2009, geraadpleegd 14.08.2022, https://www.jazzinbelgium.com/ldh/misc/pdf/articles/free_jazz_gent_60.pdf, 9.

⁴⁸⁰ De Grootte, "Free Jazz in Gent," 6-7.

⁴⁸¹ Video "Gent: Gravensteen, jazz-festival," *Echo*, 21.10.1972 (VRT-archief, Gent, AIM00500832).

⁴⁸² Foto Roland Van der Sypt, *Jacques Vander Stegen*, 1963 (Liberas, Gent, geraadpleegd 14.08.2022, <https://hdl.handle.net/21.12117/1422465>).

⁴⁸³ Video "President van Rwanda," *Journal*, 05.04.1974 (VRT-archief, Brussel, AIM00254773).

⁴⁸⁴ Antoine De Schryver, de Conservator aan Trefois, Stadsarchitekt, *GR.234*, 10.06.1965 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴⁸⁵ A. Van den Kerkhove, Conservator (Bijloke Museum) aan A. Wyffels, Directeur Dienst voor Culturele Zaken, *OM/920*, 29.04.1974 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; Krantenknipsel "Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent," 1968 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁴⁸⁶ "Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent."

⁴⁸⁷ 's *Gravensteen te Gent. Gids voor de bezoeker* (Gent: Vandeweghe, 1955), 25. versus

In het archief van Historische Huizen Gent viel een lijst terug te vinden van de stukken die in de jaren 1970 in het museum aanwezig waren. Een exacte datering van deze bron is er niet, maar aangezien er in deze periode geen meldingen van een herorganisatie zijn gevonden kan er van uitgegaan worden dat deze collectie vrij stabiel was. Van de 11de tot de 14de eeuw zijn voornamelijk officiële documenten en zegels bewaard van de graven van Vlaanderen. De objecten uit de 16de-19de eeuw zijn voornamelijk dwang-, folter- en executieuijgen. Als laatste vallen er roedes van de (hoog)baljuw van Gent en de griffier en een spin- en twijnmolen terug te vinden (17de-20ste eeuw).⁴⁸⁸ Een van de pronkstukken uit de collectie is de guillotine. Deze was in 1966 al aanwezig in het museum en is een authentiek stuk, met uitzondering van de hakmessen, die voor het laatste gebruikt werden op 24 december 1853.⁴⁸⁹ De opschriften bij de voorwerpen in het museum zijn in de jaren 1960 enkel Nederlandstalig.⁴⁹⁰

Afbeelding 12. Uitzicht van het museum (1976).

Het tweede medium van publiekswerking is de bezoekersgids. Er komen in deze periode veel edities uit van de bezoekersgids: 1955, 1956, 1957, 1959, 1962, 1966, 1968, 1972, 1973, 1974 en 1976. De bezoekersgids kan sinds het begin van de jaren 1960 in vier talen aangekocht worden: Nederlands, Duits, Engels en Frans.⁴⁹¹ Om de evolutie van de bezoekersgids in deze periode te onderzoeken, wordt een steekproef genomen van bovenstaande jaren. Ik vergelijk de gids van 1955, 1966 en 1976.

Stad Gent, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1976), 28.

⁴⁸⁸ *Lijst van objecten*, jaren 1970 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴⁸⁹ Antoine De Schryver, le Conservateur aan Tadashi Morishita, 24.02.1966 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴⁹⁰ Antoine De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepenen van Schone Kunsten, 09.08.1961 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁴⁹¹ "Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent."; Antoine De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepenen van Schone Kunsten, 09.08.1961.

Het eerste wat veranderd is tegenover de voorgaande periode, is de cover van de bezoekersgids. Terwijl de vorige exemplaren enkel tekst bevatten, komt er in de gids van 1955 een tekening van het Gravensteen bij.⁴⁹² In de jaren 1960 wordt deze tekening vervangen door een zwart-wit foto van het Gravensteen en dit zal in de jaren 1970 een foto in kleur worden.⁴⁹³

Afbeelding 13. Gids voor de bezoeker (1955).

Afbeelding 14. Gids van 's Gravensteen te Gent (1966).

Afbeelding 15. Gids van 's Gravensteen te Gent (1976).

De tekst van de bezoekersgids uit 1955 is grotendeels gelijk aan die van 1944 (hoofdstuk een), mits enkele zinnen die herschreven werden. Nog steeds valt de weg te volgen aan de hand van nummers 1-50, dit blijft zo tot in de jaren 1970. Deze nummers zijn aangeduid in het Gravensteen zelf en vindt men ook gedeeltelijk terug op de plattegrond van de bezoekersgids. Het bezoek aan het Gravensteen wordt dus geleid door deze aanduidingen met cijfers. Wat in 1955 wel verdwenen is, is de opmerking "Voor een vlug bezoek, raadpleeg de tekst in vette letters".⁴⁹⁴ Dit kan impliceren dat het beoogd publiek die de gids aankoopt de tijd zal nemen om alles te lezen en dus geen verkorte traject nodig heeft.

Al in 1944 waren er enkele foto's terug te vinden in de bezoekersgids. Sommige hiervan worden in 1955 vervangen door andere foto's en er wordt ook een foto van het poortgebouw met de aanbouwing van de arbeidershuisjes toegevoegd.⁴⁹⁵ Deze foto toont een andere kant, namelijk de industriële periode van het tegenwoordige gave, middeleeuwse Gravensteen. Vanaf 1976 neemt het aantal foto's sterk toe: er is bij bijna elk deel een foto te vinden en de afbeeldingen krijgen ook een onderschrift met duiding en bronverwijzing. Onder andere een illustratie uit 'Sanderus, Flandria Illustrata' (1641) wordt aan de gids toegevoegd.⁴⁹⁶

De tekst van de drie gidsen is vrij identiek. Net als de gids van 1944 beginnen de gidsen met een geschiedkundig overzicht. De eerste zin luidt: "Zoals men kan lezen boven de ingangspoort werd het Gravensteen in 1180 gebouwd door Philips van den Elzas, graaf van Vlaanderen. In werkelijkheid was

⁴⁹² 's Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker (1955): n.g.

⁴⁹³ Antoine De Schryver, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (Gent: Snoek-Ducaju & Zoon, 1966); Stad Gent, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1976).

⁴⁹⁴ 's Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker (1955), n.g.

⁴⁹⁵ 's Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker (1955), 12.

⁴⁹⁶ Stad Gent, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1976), 2.

het meer een herbouwing.⁴⁹⁷ Dit is een kleine verandering tegenover de voorgaande periode. In de gids van 1944 viel er namelijk te lezen: “In werkelijkheid was het enkel een herbouwing.”⁴⁹⁸ Waar de gids van 1944 nog verwees naar de 9de eeuw als eerste periode van het Gravensteen, is dit vanaf 1955 de 11de-12de eeuw geworden.⁴⁹⁹ In 1976 worden de eeuwen ook niet meer voorgesteld in Romeinse cijfers, maar in Arabische.⁵⁰⁰

In de bezoekersgids van 1966 is er tegenover de jaren 1950 een nieuwe toevoeging. Op het einde van de gids worden door toenmalige conservator Antoine de Schryver (1924-2005) twee bijlagen toegevoegd met informatie over de drukpersen en de textielmachines die in het Gravensteen opgesteld stonden. In deze bijlage beschrijft de Schryver de objecten en geeft hij uitleg over hun gebruik, bouw en andere details.⁵⁰¹ De gids van 1976 bevat enkel nog de bijlage over de drukpersen. Dit valt natuurlijk te verklaren doordat in 1974 enkele drukpersen en weefgetouwen worden weggehaald uit het Gravensteen, zoals hierboven al werd beschreven.⁵⁰² Dit betekent echter ook dat om eender welke reden niet alle drukpersen werden weggehaald.

Het derde medium is dat van de opschriften die in het Gravensteen zelf hangen. Sinds 1960 zijn er in het Gravensteen en de Sint-Baafsabdij viertalige opschriften aan de zalen en aan de ingang te vinden.⁵⁰³ Het opstellen van deze teksten blijkt echter niet vanzelfsprekend. In het begin van de jaren 1960 zijn er meerdere meldingen van burgers over fouten in de Duitse en Engelse opschriften. Het duurt telkens enkele maanden voordat de verbeteringen erdoor komen.⁵⁰⁴ Deze fouten zijn echter schadelijk voor het toeristische imago van Gent.⁵⁰⁵

Het vierde medium is dat van de sprekende robotgids. In 1961 wordt er hiervoor een aanvraag gedaan door de firma Cobelpo, maar deze aanvraag wordt geweigerd door de Stad Gent doordat zo een toestel storend zou zijn en niet zou passen in het kader van het Gravensteen “voornoemd historisch praalgebouw.”⁵⁰⁶

⁴⁹⁷ *'s Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker* (1955), 9.; De Schryver, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1966), 7.; Stad Gent, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1976), 5.

⁴⁹⁸ *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1944), 7.

⁴⁹⁹ *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1944), 7. versus *'s Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker* (1955), 9.

⁵⁰⁰ XIIIe eeuw (*'s Gravensteen te Gent: gids voor de bezoeker* (1955)). versus 13de eeuw (Stad Gent, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1976)).

⁵⁰¹ *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1966), 48-52.

⁵⁰² A. Van den Kerkhove, Conservator (Bijloke Museum) aan A. Wyffels, Directeur Dienst voor Culturele Zaken, *OM/920*, 29.04.1974 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; “Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent.”

⁵⁰³ *Bestelbon 27603*, 28.11.1963 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; A. De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepenen van Schone Kunsten, 09.08.1961 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁵⁰⁴ Aan Gemeentebestuur Gent – Afdeling Toerisme, 28.08.1963 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; R. De Meyer aan de Conservator, 15.11.1963 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁵⁰⁵ R. De Meyer aan de Conservator, 15.11.1963.; Aan Gemeentebestuur Gent – Afdeling Toerisme, 28.08.1963.

⁵⁰⁶ Albert le Gelle aan de Conservator, 12.11.1963 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; Albert le Gelle aan de Conservator, 17.09.1964 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen aan de firma Cobelpo, *E3/269*, 02.10.1962 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).; Albert le Gelle aan de Schepenen van Toerisme, *AL/JM*, 25.06.1962 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

Het vijfde medium is dat van de grafoscoop. Deze telescoop stond in eind jaren 1950 op het dak van het Gravensteen, maar werd naar aanleiding van de evocatie begin jaren 1960 weggehaald. In 1964 wordt een aanvraag gedaan tot het terugplaatsen ervan, maar of dit object effectief zijn weg terugvond naar het dak van de donjon staat niet vermeld.⁵⁰⁷

2.2.3. Informatie

In deze periode wordt het Gravensteen op verschillende manieren ingevuld en worden er verschillende beelden gemaakt van dit gebouw. De invullingen van het Gravensteen die ik in deze periode opmerkte worden goed samengevat door Pierre Kluyskens (1972): “[...] ons Gravensteen, door zijn gaafheid, zijn indrukwekkend voorkomen, zijn aparte architectuur, zijn integratie midden in het stadsbeeld en de toverkracht die het bezit op een verleden op te wekken.⁵⁰⁸

Het belangrijkste verleden dat wordt opgewekt bij het Gravensteen is nog steeds de middeleeuwen en specifiek het beeld van ridders met kruisbogen en de graven van Vlaanderen.⁵⁰⁹ Met enige voorzichtigheid valt op te merken dat er in deze periode een focus ligt op de figuur graaf Filips de Goede en de Bourgondische periode.⁵¹⁰ Deze figuur komt natuurlijk niet zomaar uit te lucht gevallen, hij werd al in enkele krantenartikelen uit de vorige periode aangehaald, maar de focus op hem lijkt in deze periode toch sterker.⁵¹¹ Het Bourgondische hof wordt voorgesteld als een plek van “[...] rijk geborduurde brokaat, het met bont afgezette glanzend damast, het gouden vaatwerk en de heerlijke overvloedige spijsen en dranken [...]”.⁵¹² Dit sluit aan bij Umberto Eco’s ‘Middle ages as an age of decadence’, een tijd van dure stoffen en juwelen, banketten en feesten.⁵¹³ Een tweede beeld van het verleden dat wordt opgewekt over het Gravensteen in deze periode is dat van het Gravensteen als een dreigende en sombere plek van folteringen en gruwel. Ten eerste legt het museum hier sterk de nadruk op.⁵¹⁴ Ten tweede worden tijdens de evocatie de geluiden van gefolterde gevangenen gesimuleerd.⁵¹⁵ Ten derde wordt het programma Jeanne en de Rechters opgenomen in het Gravensteen en worden voor enkele scènes ook handboeien en voetkluisters uit het museum gebruikt.⁵¹⁶

De gaafheid of ongeschondenheid van het Gravensteen sluit aan bij twee theorieën. Kastelen worden ten eerste vaak gebruikt als iets statisch en als achtergrond waartegen gebeurtenissen zich afspelen.⁵¹⁷ Ten tweede worden gebouwde monumenten, waaronder kastelen, ook vaak gebruikt als “witness to

⁵⁰⁷ Albert le Grelle aan de Conservator, 17.09.1964.; Aan Schepen Vanderstegen, *Grafoskopen in 's Gravensteen*, 26.06.1958 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁵⁰⁸ Pierre Kluyskens, “Een eeuw geleden kocht Gent het poortgebouw van 's Gravensteen aan,” *De Gentenaar*, 18.07.1972.

⁵⁰⁹ De slag om het Gravensteen (1949), N.U.K.B. (1951), Middeleeuws Kasteelfeest (1956), Historische Schermfeesten (1957), gilde van Sint-Joris (1966), ballet Jeanne Brabants (1967), gilde Sint-Joris Stalen Boog (1978).; Objecten in het museum (jaren 1970).

⁵¹⁰ Muzikale Evocatie in Stereorama (1960-3), Festival van Vlaanderen (1967 en 1978).

⁵¹¹ “Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen.”; “Archeologische wandelingen door Gent: het Gravenkasteel.”

⁵¹² ‘s Gravensteen-evocatie, 1960.; ‘s Gravensteen: een stereorama-evocatie, 1962.; “Ballet Jeanne Brabant,” 30.10.1966.

⁵¹³ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 16.

⁵¹⁴ *Lijst van objecten*, jaren 1970.; A. De Schryver, le Conservateur aan Tadashi Morishita, 24.02.1966.

⁵¹⁵ Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959.; “Het Gravensteen zal weer in lichtzee baden.”

⁵¹⁶ Bert Janssens, Hoofd sectie Dramatische en Letterkundige Uitzendingen aan A. De Schrijver, Conservator, *F: MDL/IV*, 28.12.1960.

⁵¹⁷ Frost en Frost, *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*, 120.

history & tradition”.⁵¹⁸ Deze twee theorieën en de ‘gaafheid’ van het Gravensteen komen in enkele artikels uit deze periode terug. In 1959 staat er geschreven: “Het Gravensteen [...] is de gaaf gebleven getuige van het eens zo machtig leenroerig stelsel [...]”.⁵¹⁹ En in 1956: “[...] onbewegelijk, onaantastbaar, boven het aardse leven staande (een reus midden het petieterig gewriemel van redderige mensjes) [...]”.⁵²⁰ Een artikel uit de vorige periode (1947) kan hier ook aansluiting vinden: “De muren weerspiegelen zwaar en grijs in de grijze wateren aan hun voet. Eeuwen zijn over deze muren heengegleden. Wat hebben ze al dan niet zien gebeuren in de stad Gent: blijde inkomsten, oorlogen, pest, terechtstellingen, branden, hongersnood, brandstapels, burgers die gefolterd en met dozijnen terechtgesteld werden [...]”.⁵²¹

Het indrukwekkend voorkomen van het Gravensteen en zijn integratie midden in de stad dragen bij tot het maken van het Gravensteen als referentiepunt in Gent. Dat het Gravensteen deze functie heeft kan voorzichtig afgeleid worden de vele evenementen die er plaats vinden, zoals het toneelstuk “Don Carlos” en het Breughelfeest.⁵²² Het Gravensteen wordt gebruikt als mooie en bijzondere locatie voor deze gebeurtenissen. Ook de bezoeken van Lady Bird-Johnson en president Habyarimana kunnen gelinkt worden aan dit beeld van het Gravensteen als indrukwekkend referentiepunt in het midden van de stad en herkenbaar symbool van Gent en Vlaanderen.

A. “Ons” Gravensteen

Wat Kluyskens bedoelt met “ons” Gravensteen is niet direct duidelijk. Er valt echter wel op te merken dat in deze periode het Gravensteen ingebed wordt in een Vlaams-activistisch en regionalistisch discours. Het Gravensteen wordt in deze periode in Vlaams-nationalistische milieus gelijk gesteld met het Gentse koppige, standvastige, onbuigzame en opstandige karakter en als bondgenoot van Gent. Het Gravensteen werd nochtans gebouwd ter onderdrukking van het Gentse stadspatriciaat. Dit Vlaams-activistisch en regionalistisch discours leidt ik uit artikels af waarin regelmatig wordt verwezen naar (een deel van) de tekst van Vlaams activist René De Clercq zijn gedicht ‘Gent!’ (1916).⁵²³

[...] Vechtstad, in heel de wereld staat
voor goed en kwaad
geen burcht van koppigheid opeen
als in uw oud stout steen! [...]

Deze inbedding in een Vlaams-activistisch discours komt ook naar buiten in het Middeleeuws Kasteelfeest (1956). Dit evenement wordt georganiseerd door de Eendrachtscommissie in het kader van het Studentencongres der Nederlanden dat de cultuureenheid in het Nederlandse taalgebied wou bevorderen.⁵²⁴ Het tweetalig opschrift aan de poort van het Gravensteen komt ook even in opspraak in een brief van de Vlaamse Volksbeweging aan de Stad Gent: “Wij zouden het op prijs stellen wanneer

⁵¹⁸ Smith, *Uses of heritage*, 90.

⁵¹⁹ “Wereldpremière ‘Het Gravensteen’ Muzikale evokatie in stereorama.”

⁵²⁰ Krantenknipsel “Het Gravensteen van Gent: Vlaanderens harstene vuist en ‘der vrijheid laatste hope’,” 1956 (DSMG, Gent, *Bebouwing: Monumenten: Gravensteen*).

⁵²¹ “Het Gravensteen te Gent,” *Oorlogsvriend*, 25.12.1947.

⁵²² De Conservator aan de schepenen voor Schone Kunsten, 12.09.1956.; De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen, 27.06.1956.

⁵²³ Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent.”; Het Gravensteen zal weer in lichtzee baden.”; “Het Gravensteen van Gent: Vlaanderens harstene vuist en ‘der vrijheid laatste hope’.”

⁵²⁴ *Journal: Middeleeuws Kasteelfeest*.; “Studentencongres der Nederlanden.”

U de inbreuk op de taalwet die voorkomt op de poort van 's-Gravensteen ongedaan wilde maken. Daar hangt immers een tweetalig bordje met inlichtingen, wat in strijd is met de taalwet.”⁵²⁵

De trots komt echter niet noodzakelijk vanuit een Vlaamsegezinde achtergrond. Tijdens het Kruisboogtornooi der drie zustersteden wordt ingespeeld op de Gentse identiteit en lokale cultuur met het serveren van Gentse Mokken, een typische Gentse lekkernij, en het deelnemen van de Gentse stroppendragers aan de stoet.⁵²⁶ Tot op vandaag is ‘stroppendrager’ een bijnaam die de Gentenaren met trots dragen en is de Gentse strop het symbool van haar koppige weerstand tegen de overheersende macht.⁵²⁷

B. *Ontstaan van het Gravensteen*

Pas in de jaren 1960 wordt van de militaire interpretatie van kastelen wat afgestapt, onder andere onder invloed van het toenmalig archeologisch onderzoek dat de complexiteit toonde van de oorsprong en geschiedenis van veel kastelen.⁵²⁸ Dit archeologisch onderzoek wordt in Europa aangestuurd door de oprichting van de conferenties ‘Château Gaillard’ door professor Michel de Boüard in 1962. Deze (voornamelijk) pan-Europese, twee-jaarlijkse conferenties brengen onderzoek naar kastelen, en specifiek hun middeleeuwse dimensies, samen.⁵²⁹ Hiermee wordt het middeleeuwse Gent en het Gravensteen in een internationale context geplaatst.⁵³⁰ Het vierde colloquium van deze conferentie vond plaats in Gent van 18 tot 24 augustus 1968 over “the fortified setting and the material civilization during the Middle Ages”.⁵³¹ Begin jaren 1980 verschijnt ook het Gravensteen in een van deze papers.⁵³² Het onderzoek van Hans Van Werveke en Adriaan Verhulst in de jaren 1960 sluit zich hierbij aan. Zij onderzochten de periode van het Gravensteen als novum castellum (10de eeuw). Laleman stelt dat sinds hun onderzoek het Gravensteen gerelateerd word aan het novum castellum van graaf Arnulf I de Grote (913-965).⁵³³

In de bronnen van deze periode blijft de mythische stichting door Filips van de Elzas echter het sterkste narratief.⁵³⁴ Voor de bouw inspireerde hij zich de versterkingen in Syrië. Met enige voorzichtigheid lijkt in een van de krantenartikelen duidelijk te worden waar dit sterke narratief vandaan komt: “De gelijkenis werd trouwens reeds heel vroeg opgemerkt. In 1465 ondernam de Gentenaar Joos Van

⁵²⁵ De Vlaamse Volksbeweging - Gent aan het Kollege van Burgemeester en de Schepenen, 22.03.1960 (HH, Gent, DMA Gravensteen Archief 2012/162).

⁵²⁶ *Kruisboogtornooi van de drie zustersteden.*; E.E. “Kruisboogschieting der drie zustersteden 4 juni 1978 in Gravensteen te Gent,” 99-101.

⁵²⁷ Koen Goeminne, “Hebben Brugse Zotten en Gentse Stroppen iets gemeen?” *Van Mensen en Dingen* 13, nr. 3 (2015): 57.; André Capiteyn en Johan Decavele, *De Gentse Feesten. Biografie van een 150 jarig monument* (Gent: Stadsarchief, 1993), 179.;

⁵²⁸ Liddiard, “Medieval castles,” 9.

⁵²⁹ “Colloques Château Gaillard: Europe’s premier conference on castle studies since 1962,” Colloque Chateau Gaillard, geraadpleegd 14.08.2022, <http://colloquechateaugaillard.eu/>.

⁵³⁰ Marie Christine Laleman, e-mail, 08.12.2021.

⁵³¹ “Château Gaillard Colloques / Conferences (1962-2020),” Colloque Chateau Gaillard, geraadpleegd 14.08.2022, <http://colloquechateaugaillard.eu/past-conferences/>

⁵³² Dirk Callebaut, “Château des Comtes,” *Château Gaillard: études de castellologie* 11 (1982): 45-54.

⁵³³ Laleman, “‘CHATEAU ET POUVOIR’,” 11.

⁵³⁴ Krantenknipsel “Merkwaardige feiten uit de geschiedenis van 's Gravensteen,” 29.04.1959 (Archief Gent, Gent, ROM_XXI_1966_475_433).; “Wereldpremière ‘Het Gravensteen’ Muzikale evokatie in stereorama.”; “Het Gravensteen van Gent: Vlaanderens harstenen vuist en ‘der vrijheid laatste hope’.”; *'s Gravensteen-evokatie*, 1960.; *'s Gravensteen: een stereorama-evokatie*, 1962.

Ghistele, een bedevaart naar het H. Land en hij schreef toen reeds door die verwantschap te zijn getroffen geweest.”⁵³⁵ Deze Joos Van Ghistele wordt ook in de bezoekersgids van 1934 vermeldt.⁵³⁶

2.3. Beoogd publiek

De bovenbeschreven publiekswerking staat in interactie met een bepaald publiek. Aan de hand van de bronnen probeer ik te analyseren wie de bezoekers van het Gravensteen zijn, of toch wie het beoogd publiek is van het Gravensteen. Waar mogelijk bekijk ik ook hun relatie met het Gravensteen en eventuele emoties en associaties.

Dat het Gravensteen erg populair is in deze periode, daar bestaat in de bronnen geen twijfel over: “Er zijn weinig monumenten in ons land die zo druk worden bezocht en er zijn in gans West-Europa maar zeer weinig monumenten of ensembles die dergelijke impressie maken op de bezoekers als ons Gravensteen [...]”.⁵³⁷ Voor deze periode zijn er sporadisch bezoekerscijfers bewaard. In de jaren 1960 waren dit jaarlijks gemiddeld 137.000 bezoekers.⁵³⁸ In de jaren 1970 zijn dit al jaarlijks gemiddeld 156.000 bezoekers.⁵³⁹ Dit loopt samen met een algemeen groeiende interesse vanuit het brede publiek in erfgoed en geschiedenis in de jaren 1960-1970. Er is ook een groeiende democratisering van vrije tijd en toerisme. De jaren 1950-1960 kunnen ook gezien worden als het ontstaan van het massatoerisme in Europa.⁵⁴⁰

Ook in het Gravensteen zien we een democratisering en popularisering in het gebruik. Ten eerste vinden er vanaf de jaren 1950 vinden er meer en meer evenementen plaats in het Gravensteen. Ten tweede zijn de evenementen die er plaatsvinden ook meer en meer volkser. Het Vlaams Schouwtoneel dat in 1954-1956 een openluchtspel voor families opvoert in het Gravensteen wil een “theater voor de massa” zijn.⁵⁴¹ Ook zaken als de Breughelheesten en volkssporten zoals struifvogelschieten illustreren deze vervolking.⁵⁴²

Evenementen en festivals op erfgoedsites hebben als belangrijk doel marketing en toerisme.⁵⁴³ Dit is in deze periode zeker zo in het Gravensteen. Voornamelijk het eerste echte massaevenement, de Muzikale Evocatie in Stereorama (1960-1963) is sterk gericht op marketing. Een belangrijke opmerking hierbij is dat ondanks de toename van evenementen die externen organiseren in het Gravensteen de voornaamste focus van de uitbater toch op de bezoeker blijft liggen. Evenementen die het bezoek

⁵³⁵ “Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent.”

⁵³⁶ *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker* (1934), 7.

⁵³⁷ Kluyskens, “Een eeuw geleden kocht Gent het poortgebouw van 's Gravensteen aan.”

⁵³⁸ Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent.”

⁵³⁹ “Beveiligingswerken in 's-Gravensteen.”; Kluyskens, “Een eeuw geleden kocht Gent het poortgebouw van 's Gravensteen aan.”

⁵⁴⁰ *Toerisme Vlaanderen, 75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 37.

⁵⁴¹ Tindemans en Suls, *Etienne Debel*, 11-5 en 43.

⁵⁴² De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen, 27.06.1956.; *Kruisboogtoernooi van de drie zustersteden.*; E.E. “Kruisboogschieting der drie zustersteden 4 juni 1978 in Gravensteen te Gent,” 99-101.; Marylou Van den Brande, “Struifvogelschieten een wat ongekende volkssport,” *Het Nieuwsblad*, 18.05.2009, geraadpleegd 14.08.2022, https://www.nieuwsblad.be/cnt/blmva_20090618_001.

⁵⁴³ Elias-Varotsis, “‘Festivals and events — (Re)interpreting cultural identity,” 24-6.; Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage,” 458.; Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 183.

storen worden niet toegelaten en als voorwaarde krijgen veel evenementen dat ze geenszins het bezoek mogen schaden.⁵⁴⁴

Het belangrijkste doelpubliek van de uitbaters van het Gravensteen lijken toeristen te zijn. Enerzijds zet de Muzikale Evocatie in haar communicatie en publiciteit in op deze doelgroep.⁵⁴⁵ Anderzijds zijn ook de media van publiekswerking van het Gravensteen meer en meer gericht op buitenlanders: de opschriften in de verschillende zalen en de bezoekersgids zijn viertalig.⁵⁴⁶ Het Gravensteen en de stad Gent zijn ook bezig met hun buitenlands imago. Meerdere brieven vermeldden enkele fouten in de opschriften en stellen dat deze schadelijk zijn voor het toeristische imago en buitenlandse prestige van Gent en Vlaanderen.⁵⁴⁷ Eind jaren 1960 is de grote meerderheid van de bezoekers (die een gids koopt) echter nog steeds Nederlandstalig, al spreekt het Gravensteen ook veel Amerikanen, Fransen en Engelsen aan.⁵⁴⁸

Dat het Gravensteen een belangrijk monument voor Gent en Vlaanderen is geworden en een sterk referentiepunt in de stad, valt ten eerste af te leiden uit de twee politieke bezoeken in deze periode (1963 en 1974).⁵⁴⁹ Ten tweede lijkt dit ook af te leiden uit de innames door de studenten van Gent (1949) en door Amsterdamse studenten naar aanleiding van de 125ste verjaaring van de 10-daagse veldtocht Leuven-Hasselt (1956).⁵⁵⁰ Het Gravensteen als brandpunt en referentiepunt zou kunnen verklaren waarom deze groepen kozen voor het innemen van dit monument en waarom ze dachten dat hun actie zo zou opvallen. Ten derde worden ook enkel waardige evenementen toegelaten in het Gravensteen, wat haar status in Gent en Vlaanderen illustreert. In een brief uit 1964 staat er: "Wordt slechts zeer uitzonderlijk door het Stadsbestuur ter beschikking gesteld of gehuurd voor kulturele manifestaties [...]."⁵⁵¹ Aan toneelgezelschappen en hun toneelstukken worden hoge kwaliteitseisen opgelegd om toegelaten te worden.⁵⁵²

Tegen de vooravond van de Tweede Wereldoorlog richten musea zich meer en meer op kinderen en scholen als belangrijk doelpubliek.⁵⁵³ De specifieke schoolvoorstellingen van de Gezellen van het Gravensteen en hun focus op de jeugd tijdens de Tweede Wereldoorlog sloten hierbij aan. In deze periode vallen er geen specifieke instrumenten van publiekswerking voor deze doelgroep af te leiden, maar eind jaren 1960 blijkt bijna de helft van de bezoekers wel te bestaan uit schoolgroepen.⁵⁵⁴

⁵⁴⁴ De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen, 27.06.1956.; De Conservator aan de Directeur, *Toneel voorstellingen in 's Gravensteen*, 26.06.1954.

⁵⁴⁵ Zie onder andere: Krantenknipsel H. V., "Toerisme te Gent tamelijk bevredigend: 'stereorama' lokt de vreemdelingen," 12.08.1960 (Archief Gent, Gent, ROM_XXI_1966_475_433).

⁵⁴⁶ *Bestelbon 27603*, 28.11.1963.; A. De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepen van Schone Kunsten, 09.08.1961.

⁵⁴⁷ Aan Gemeentebestuur Gent – Afdeling Toerisme, 28.08.1963.; R. De Meyer aan de Conservator, 15.11.1963.

⁵⁴⁸ "Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent."

⁵⁴⁹ Van der Sypt, *Jacques Vander Stegen.*; "President van Rwanda," 05.04.1974.

⁵⁵⁰ "'s-Gravenkasteel van Gent acht uren belegerd," *Vooruit*, 30.06.1956.

⁵⁵¹ A. De Schryver, de Conservator aan het Centrum voor sociologisch onderzoek, studiegroep van cultuurbevordering, 07.07.1964.

⁵⁵² A. De Schryver, de Conservator aan A. Van de Walle, Directeur Dienst Toerisme, 24.04.1967.

⁵⁵³ Nys, *De intrede van het publiek*, 306-11 & 349.

⁵⁵⁴ In 1967: 135.455 bezoekers waarvan 62.000 schoolgroepen. (Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent.)

2.4. Tussenconclusie

In deze periode groeit de interesse in erfgoed en geschiedenis bij het brede publiek.⁵⁵⁵ Er is een toenemende democratisering van vrije tijd en toerisme met de opkomst van het massatoerisme in Europa.⁵⁵⁶ Ook in het Gravensteen valt vanaf het interbellum deze democratisering en popularisering te merken tegenover het burgerlijke en hooggeschoolde publiek in hoofdstuk een. Er is in deze periode een boom van evenementen, die vaak een entertainende en volkse inslag hebben en grootschaliger zijn dan in de voorgaande periode. De evenementen in deze periode bestaan vaak uit geënceneerde opvoeringen en zijn vaak sport-gerelateerd. In deze evenementen is de middeleeuwen nog steeds overwegend aanwezig, vaak in de vorm van ridders met kruisbogen. Ook de Bourgondische periode met Filips de Goede en de middeleeuwen als decadente periode passeert de revue.⁵⁵⁷ Dit is een evolutie ten opzichte van hoofdstuk een, waar de middeleeuwen eerder als een militaire en barbaarse tijd leken voorgesteld te worden. In het museum van het Gravensteen blijft deze militaire en gruwelijke verbeelding echter wel doorlopen in de jaren 1950-1970.

Dat popularisering soms gepaard gaat met een inboeting van educatie en historische gelaagdheid en een toename van entertainment, wordt duidelijk bij de vierde herhaling van de Muzikale Evocatie (1963). Hier wordt het historisch overzicht sterk ingekort want het publiek is niet gediend met een lang historisch overzicht.⁵⁵⁸ Ondanks het archeologische onderzoek begin jaren 1950 dat sporen blootlegt van het Gravensteen die ouder zijn dan de 10de eeuw, zal de bezoekersgids vanaf 1955 aanhouden dat het Gravensteen haar eerste bouwfase kende in de 11de-12de eeuw.⁵⁵⁹ De publiekswerking wijkt hier dus duidelijk af van het archeologisch onderzoek. Of dit ook te wijten is aan de popularisering van het Gravensteen is natuurlijk nog maar de vraag.

Het Gravensteen is duidelijk populair: er vinden veel evenementen plaats die vaak aardig wat volk lijken te trekken en de bezoekersaantallen van het monument stijgen jaar na jaar.⁵⁶⁰ Een belangrijke doelgroep blijven de buitenlandse toeristen. De Muzikale Evocatie wordt sterk gepromoot bij deze doelgroep en er wordt ook geïnvesteerd in een viertalige bezoekersgids en viertalige opschriften in de zalen.⁵⁶¹ De bezoeker blijft ondanks de vele evenementen echter de prioriteit van de uitbaters, wat volgens mij illustreert dat het Gravensteen nog steeds overwegend een publiekshistorisch monument is en geen eventlocatie.

Naast monument en eventlocatie is het Gravensteen ook een belangrijk referentiepunt van de stad Gent en van Vlaanderen geworden. Evenementen spelen vaak in op en versterken een culturele

⁵⁵⁵ Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 15.

⁵⁵⁶ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 37.

⁵⁵⁷ Sportwedstrijden (1951, 1957, 1966 en 1978), toneelvoorstelling en theater-gerelateerde optredens (1954, 1956 (2 maal) en 1966), eefestijnen (1956 en 1978), muziek-gerelateerde voorstellingen (1960-1963, 1962, 1967, 1969, 1969-1973 en 1978).

⁵⁵⁸ 's Gravensteen: een stereorama-evocatie, 1962.; Stad Gent – Toerisme, *Persbericht – 's Gravensteen – muzikale evocatie in stereorama*, 1962.; "Stereorama in Gravensteen," *De Gentenaar*, 16.07.1962.

⁵⁵⁹ 's Gravensteen te Gent. *Gids voor de bezoeker* (1955), 9.

⁵⁶⁰ Dit wordt verder uitgediept onder het onderdeel 'Beoogd publiek'.

⁵⁶¹ *Bestelbon 27603*, 28.11.1963.; A. De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepen van Schone Kunsten, 09.08.1961.

identiteit waarmee ze zijn verbonden.⁵⁶² In het Gravensteen is dit niet anders. Er wordt ingespeeld op een Vlaamse identiteit en cultuur (breugelfeesten, Vlaamse (middeleeuwse) toneelstukken en kluchten, de traditie van gilden et cetera). Evenementen die te maken hebben met sport(erfgoed) doen dit vaak nog sterker en zijn gelinkt aan een lokale identiteit en haar geschiedenis, gebruiken en tradities.⁵⁶³ De kruisboogschietingen die in deze periode plaatsvinden in het Gravensteen zijn hier een perfect voorbeeld van: ze spelen in op de culturele identiteit en de middeleeuwse tradities van het kruisboogschieten en gilden. Tijdens de kruisboogschieting van de Gilde van Sint-Joris wordt dit traditie- en erfgoedaspect expliciet duidelijk, aangezien de opzet was “[...] opdat ze (de gildeleden, red.) zouden blijven schieten in de geest van de voorvaderen [...]”.⁵⁶⁴ Tijdens de Kruisboogschieting der drie zustersteden in 1978 maken de Gentse stropendragers hun opwachting tijdens de historische stoet wat een duidelijke link aantoont van het evenement met de lokale, Gentse identiteit.⁵⁶⁵

Architecturaal verloedert het Gravensteen sterk in deze periode, ondanks de groeiende algemene aandacht en het groeiende internationale kader in het bewaren en herstellen van monumenten na de Tweede Wereldoorlog.⁵⁶⁶ In de jaren 1970 vinden er wel enkele beveiligings- en herstellingswerken die volgens de opdrachtgevers “op de oude manier” moeten gebeuren.⁵⁶⁷

⁵⁶² Elias-Varotsis, “Festivals and events — (Re)interpreting cultural identity,” 24.; Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 184.

⁵⁶³ Pinson, “Heritage sporting events,” 2-3.; Ramshaw, *Heritage and sport*, s.p. (Part II, chapter 6, 1-8).

⁵⁶⁴ “Toneelstuk en kruisboogschieten,” 03.09.1966.

⁵⁶⁵ *Kruisboogtornooi van de drie zustersteden.*; E.E. “Kruisboogschieting der drie zustersteden 4 juni 1978 in Gravensteen te Gent,” 99-101.

⁵⁶⁶ Harrison, *Heritage. Critical approaches* 56.; “75 years ago, UNESCO's Constitution adopted,” UNESCO, 16.11.2020, geraadpleegd 14.08.2022, <https://en.unesco.org/news/75-years-ago-unescos-constitution-adopted>.

⁵⁶⁷ J. Van Lieferinge, Sekretaris en M. Naessens, Voorzitter aan de Gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen, 4240, 30.05.1974.

3. 1979-1999

De derde fase is de periode vanaf 1979 tot 1999. Dit is een periode van herwaardering en restauraties gekoppeld aan nieuw archeologisch, architecturaal en geschiedkundig onderzoek in gang gezet door het herdenkingsjaar '800 jaar Gravensteen'. Vanaf de eeuwwisseling start een nieuwe fase in de restauratiewerken en een periode van nieuwe uitbating van het Gravensteen. Dit luidt het vierde en laatste hoofdstuk in.

De publieksontsluiting bestaat uit drie delen. Ten eerste is dit de toegankelijkheid van het gebouw, ten tweede de publiekswerking en ten derde het betrokken publiek.

3.1. Gebouw

3.1.1. Onderzoek en opgravingen

Met het grote herdenkings- en feestjaar '800 jaar Gravensteen' worden de jaren 1980 groots ingeluid. Het Gravensteen wordt archeologisch en architecturaal aangepakt. Tezelfdertijd zoekt de Stad Gent naar nieuwe vormen voor de culturele en toeristische beleving van het monument. Dit wordt verder toegelicht onder het onderdeel 'Publiekswerking'.

Een tweede opgravingscampagne wordt in 1980-1981 naar aanleiding van het herdenkingsjaar georganiseerd door de Nationale Dienst voor Opgravingen en de Dienst voor Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de Stad Gent.⁵⁶⁸ In deze opgravingen wordt onderzoek gedaan naar de verschillende bouwlagen van het Gravensteen, onder andere haar vermoedelijk eerste, houten dimensie en de periode voor 1180.⁵⁶⁹ Op basis van de bevindingen van deze en vorige opgraving (1950-1954) zal er een studie gebeuren die gepubliceerd wordt in de reeks 'Archaeologia Belgica'.⁵⁷⁰

Deze archeologische opgravingen en wetenschappelijk bodemonderzoek zijn deel van een grotere academische herwaardering van het Gravensteen die in deze periode tot uiting komt. Ze gaan gepaard met een hernieuwd archiefonderzoek en een iconografische studie van het gebouw. Hierbij verwerken de onderzoekers het restauratiedossier van 1894-1913 en de resultaten van het onderzoek van 1951-1954.⁵⁷¹ Deze academische herwaardering wordt gedreven door het gebrek aan vooruitgang in de kennis over het Gravensteen in de voorgaande decennia.⁵⁷² Sinds de opgravingen begin jaren 1950 was er geen verder onderzoek gebeurd naar het Gravensteen.⁵⁷³ De opgravingen in 1980 bevatten dus het eerste archeologische onderzoek van het Gravensteen aangezien de bevindingen van de opgravingen in de jaren 1950 nooit onderzocht en verwerkt werden.

⁵⁶⁸ Dirk Callebaut, Patrick Raveshot en Roeland Van de Walle, "Het Gravensteen te Gent," in *Conspectus MCMLXXX*, *Archaeologia Belgica* 238 (Brussel: Nationale Dienst voor Opgravingen, 1981): 67.

⁵⁶⁹ Jan Gerits, "800 jaar Gravensteen te Gent," *De Autobeurt* 33, nr. 16 (1980): n.g.

⁵⁷⁰ R. Van de Walle, *Gravensteen: archeologisch onderzoek 1980-1981. Nota t.a.v. de Toezichtcommissie voor Oudheidkundige Musea, Archeologie en Historische Monumenten*, 28.19.1981 (DSMG, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁵⁷¹ Johan Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's Gravensteen te Gent*, 1980 (DSMG, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁵⁷² Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's Gravensteen te Gent*.

⁵⁷³ Gerits, "800 jaar Gravensteen te Gent," n.g.

In het kader van deze academische herwaardering vindt tijdens het herdenkingsjaar een internationaal colloquium plaats over vroegmiddeleeuwse versterkingen in de Scheldevallei.⁵⁷⁴ Dit colloquium wordt georganiseerd door de Stedelijke Dienst voor Opgravingen en is gericht op historici en archeologen. Op de studiedagen spreken vele binnen- en buitenlandse experts en wordt de historische context van het Gravensteen en haar relatie met de Schelde, haar site en de onmiddellijk omgeving van het Gravensteen uit de doeken gedaan. Verder trachten ze ook de resultaten op te maken van het historisch en archeologisch onderzoekswerk en vinden er excursies plaats naar verscheidene sites.⁵⁷⁵ De onderzoekers brengen recente onderzoeken van andere versterkingen in de Scheldevallei samen met de onderzoeken in het Gravensteen en hopen zo nieuwe kennis te vergaren over de oudste burchten in Vlaanderen.⁵⁷⁶

3.1.2. Herstellingen en restauraties

In het vorige hoofdstuk valt te lezen hoe het Gravensteen langzaam maar zeker aftakelt. Er zijn stabiliteitsproblemen, scheuren, verzakkingen en het Gravensteen geeft een algemene vervuilde indruk.⁵⁷⁷ Tegen het einde van de jaren 1970 is het verval overal in het Gravensteen zichtbaar en tastbaar. Dit leidt in de jaren 1980, 1990 en 2000 tot een lange reeks stabiliteitswerken, renovaties en restauraties.⁵⁷⁸

Ten eerste vinden er naar aanleiding van de festiviteiten in 1980 enkele “zeer noodzakelijke herstellingswerken” plaats, die vaak al vele jaren voordien op de planning stonden. De herstellingen zijn belangrijk voor het monument zelf, maar “[...] tevens zijn zij noodzakelijk om de festiviteiten zonder moeilijkheden en gevaren te laten verlopen.”⁵⁷⁹ Deze herstellingswerken zijn gericht op enkele technische voorzieningen als elektriciteit, het sanitair en ramen, maar ook op de meest dringende aspecten. De muren van de donjon en het oostelijke bijgebouw zijn namelijk aan het scheuren en het publiek kan deze delen niet meer bezoeken door het grote instortingsgevaar.⁵⁸⁰

Ten tweede wordt vanaf het midden van de jaren 1980 een nieuwe fase van restauraties ingeleid die tot in de 21ste eeuw zullen duren.⁵⁸¹ Na een diagnose van de grootste problemen werd een restauratieprogramma met verschillende fasen opgesteld.⁵⁸² Alle werken worden voorafgegaan door

⁵⁷⁴ Gerits, “800 jaar Gravensteen te Gent,” n.g.

⁵⁷⁵ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980 (DSMG, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; Laleman, “‘CHATEAU ET POUVOIR’,” 10.

⁵⁷⁶ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980

⁵⁷⁷ Stad Gent, *Herstelling- en restauratiewerken ’s Gravensteen – Gent. Fase 3.2. voorontwerp*, 16.03.1989 (AOE, Gent, OE/BEH/MK/611).

⁵⁷⁸ Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*, 05.05.2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁵⁷⁹ J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Monsaert, de Schepen van Openbare Werken, Stadsontwikkeling en Rechtszaken, *79/MCL/ID/932, Betreft: Viering Gravensteen 1980*, 31.05.1979 (Archief Gent, Gent, 108-07/2/2017/1).

⁵⁸⁰ A. Defraigne, technisch dienstchef aan J. Vandenhoute, de Conservator, *Gravensteen LG/GVDC/CR*, 10.09.1980 (Archief Gent, Gent, 108-07/2/2017/1).; J. Vandenhoute, de Conservator aan A. Wyffels, Directeur Dienst Culturele Zaken, *81/MCL/ID/1084*, 13.05.1981 (Archief Gent, Gent, 108-07/2/2017/704).

⁵⁸¹ Beatrix Baillieul et al., *De Stelling Voorbij: 25 Jaar Monumentenzorg Gent. Circuit 4: Het Patershol en de noordelijke centrumwijken* (Gent: Stad Gent. Dienst Monumentenzorg, 2000), 22.; “Project Gravensteen,” Provoost Engineering, geraadpleegd 15.08.2022, <https://www.provoost.engineering/project/2955/GRAVENSTEEN>.

⁵⁸² Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*, 05.05.2006.

een archeologisch bodem- en muuronderzoek, een archivalisch en een iconografisch onderzoek.⁵⁸³ Een belangrijk punt is dat de werken de bezoekers zo min mogelijk mogen hinderen.⁵⁸⁴ De werken gebeuren onder leiding van het ingenieursbureau R. Meyns en het architectenbureau A & S.⁵⁸⁵ Door het op dit moment nog gedeelde eigendom van het Gravensteen tussen de Stad Gent (met financiële steun van de provincie) en de Belgische staat, staan ze elk voor de helft in van de financiering.⁵⁸⁶ Over deze nieuwe restauratieperiode zijn er veel bronnen bewaard met technische details en gedetailleerde uitleg over elke fase. Aangezien deze masterproef niet als bedoeling heeft in te gaan op de technische en architecturale details van een restauratie van een monument, verwijs ik de lezer door naar het archief van het Agentschap Onroerend Erfgoed. De restauratie lag door de eigendomsdiscussie tussen Gent, Vlaanderen en België, die hieronder in detail besproken wordt, enkele jaren stil. Rond de eeuwwisseling komt er weer schot in de zaak met de restauratie van het laatste deel, namelijk de omwalling.⁵⁸⁷ Dit vormt het begin van hoofdstuk vier.

3.1.3. Hedendaagse architectuur

De opzet van deze tweede restauratiecampagne is het behouden van het Gravensteen van architect Joseph de Waele. De toenmalige tendens in de monumentenzorg is namelijk dat alle sporen van de geschiedenis het waard zijn om bewaard te blijven. Men probeert zo veel mogelijk alle diverse bouwcampagnes en sporen te tonen en te herwaarderen.⁵⁸⁸ Er wordt niet gestreefd naar een glad eindresultaat of een historiserende restauratie en de betrokkenen vinden dat eigentijdse toevoegingen en voorzieningen vragen om een eigentijdse vormgeving en eigentijdse materialen. “We moeten niet liegen,” zeggen de architecten.⁵⁸⁹ In deze periode zetten ze zich dus resoluut af tegen de zogenoemde ‘kopiearchitectuur’ van 1900.⁵⁹⁰

In de restauratie is er aandacht voorzien voor de toeristische en culturele beleving van het Gravensteen. Als meest bezochte monument van Gent moet nagedacht worden over de praktische openstelling van het gebouw. Het uitgangspunt is dat alles wat nieuw geplaatst wordt, omkeerbaar moet zijn en dus zonder schade verwijderd moet kunnen worden.⁵⁹¹ De architecten zijn overigens van mening dat eigentijdse elementen en nutsvoorzieningen niet gemaakt moeten worden in een historiserende architectuur, zoals tijdens de eerste restauratie, maar eigentijds moeten uitgewerkt worden.⁵⁹²

⁵⁸³ “Project Gravensteen.”; *Verslag van de vergadering van 13 september 1983, algehele stabiliteits-, veiligheids-, en restauratiewerken Gravensteen*, 13.09.1983 (AOE, Gent, RP/BA/BES/KCML).; “Gravensteen verzakt!,” *Gazet van Gent*, 01.02.1984.; M.C. Laleman, *Verslag van de vergadering van 24 april 1984, algehele stabiliteits-, veiligheids-, en restauratiewerken Gravensteen*, 25.04.1984 (AOE, Gent, OE/BEH/MK/616).

⁵⁸⁴ Chris Van Hauwaert, “Gravensteen moet 21^e eeuw halen,” *Het Volk*, 19.03.1985.; “Gravensteen krijgt injectie,” *De Gentenaar*, 29.11.1985.

⁵⁸⁵ “Gravensteen krijgt ten slotte toch stevige steun,” *De Gentenaar*, 31.01.1986.

⁵⁸⁶ “Gravensteen verzakt!”

⁵⁸⁷ Aurex NV, “Restauratie omwalling Gravensteen start vandaag,” *Het Laatste Nieuws*, 01.03.1999.

⁵⁸⁸ “Gravensteen krijgt ten slotte toch stevige steun.”; Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*.

⁵⁸⁹ Van Hauwaert, “Gravensteen moet 21^e eeuw halen.”; Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*.

⁵⁹⁰ Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*.

⁵⁹¹ Stad Gent, *Persmededeling 86/536 – een nieuwe kassa voor het Gravensteen*, 03.07.1986 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁵⁹² Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*.

In 1986 wordt een nieuwe kassa geplaatst in het Gravensteen. Het ontwerp is geïnspireerd op romaanse architectuur en de middeleeuwse hoektorens van het Gravensteen.⁵⁹³ Dit gebouw heeft twee luiken waardoor er meer bezoekers sneller geholpen kunnen worden. Deze kassa wordt door slijtage later vervangen door een nieuw onthaalpaviljoen met glazen wand en schuifdeuren, wat besproken zal worden in hoofdstuk vier.⁵⁹⁴

Afbeelding 16. Nieuwe kassa (1986).

Het grootste deel van dit onderdeel draait echter rond de verhitte trapdiscussie in de jaren 1980 en 1990. De meningen over deze trap waren sterk verdeeld.

De trap wordt geplaatst als deel van de bovenbeschreven restauratiewerken en diende ter vervanging van een houten laddertrap die toegang bood aan de donjon. De nieuwe trap speelt in op de noodzaak om het Gravensteen toegankelijker te maken voor de bezoekers. De nieuwe trap wordt geplaatst waar de oorspronkelijke ingang ten tijde van Filips van de Elzas ook lag.⁵⁹⁵ De architecten en conservator Geert Van Doorne vinden het erg belangrijk om te tonen wat nieuw is en wat oud. Ze zetten zich sterk af tegen Joseph de Waele: “[...] men niet mag hervallen in de fouten die begin deze eeuw reeds werden gemaakt. Toen ging men over tot het reconstrueren van vals oud.”⁵⁹⁶

Afbeelding 17. De trap van het Gravensteen (jaren 1980-1990).

Op deze trap komt er veel commentaar, vooral vanuit heemkundige hoek. De tegenstanders vinden dat “[...] waardevolle monumenten best worden gerestaureerd vanuit de visie dat het totaalbeeld identiek moet zijn aan de situatie uit het verleden.”⁵⁹⁷ De tegenstanders sluiten zich dus eerder aan bij de visie van Joseph de Waele. Ook wordt er geprotesteerd in Gentse tijdschriften als *SOS Gent*, *Van Gentse Harte* en *De gazette van de Gentsche Sosseteit*. In de oppositie vallen er veel gekleurde omschrijvingen van de trap: “het schandaal”, “vandalisme”, “het is een kaakslag”, “anachronisme van ontstellende smaak” en “visuele agressie” zijn hier enkele van.⁵⁹⁸ Volgens *SOS Gent* wordt deze trap in

⁵⁹³ Stad Gent, *Persmededeling 86/536 – een nieuwe kassa voor het Gravensteen*, 03.07.1986.

⁵⁹⁴ “Gravensteen,” *SOS Gent* 45 (1995): n.g.

⁵⁹⁵ D.D., “Een vloek in het Gravensteen?” *Het Volk*, 22.11.1989.; J.M.G., Zonder titel, *Het Volk*, 24.01.1990.; L.D., “Ter verdediging van ‘de trap’: restaureren is geen giswerk,” *Het Volk*, 24.01.1990.

⁵⁹⁶ D.D., “Een vloek in het Gravensteen?”

⁵⁹⁷ D.D., “Een vloek in het Gravensteen?”

⁵⁹⁸ Hugo Collumbien, “Het schandaal van het Gravensteen,” *SOS Gent* 45 (1990): 1-4.

“commerciële disco-stijl” ook sterk afgekeurd vanuit het publiek.⁵⁹⁹ *Conservator Van Doorne nuanceert dit: sommige bezoekers vinden de trap goed, andere slecht.*⁶⁰⁰ De trap en zeker de koepel zijn, volgens de tegenstanders, voor velen een vloek tegenover het beroemdste symbool van Gent.⁶⁰¹

Afbeelding 18. Cartoon SOS Gent (1990).

De architecten en de conservator beargumenteren dat, aangezien er geen voldoende materiaal bewaard is gebleven om te weten hoe de oorspronkelijke, middeleeuwse trap eruit zag, er is gekozen voor een moderne vormgeving met hedendaagse materialen, waaronder beton, in plaats van een “vervalsing” in de Doornikse steen van het Gravensteen.⁶⁰² De betrokkenen menen het net authentieker te vinden doordat alle elementen uit diverse periodes bewaard worden en niet verstopt of gestroomlijnd worden.⁶⁰³ Op de commentaar had Van Doorne vervolgens ook te zeggen dat: “[...] de tijd slijt steeds de verschillen tussen uiteenlopende stijlen.”⁶⁰⁴

Deze discussie bevond zich niet enkel in de samenleving, maar breidde zich ook uit naar de Gentse gemeenteraad waarin voornamelijk de Volksunie en het Vlaams Blok zich sterk tegen de trap kanten.⁶⁰⁵

In 2006 wordt de grootste doorn in het oog van de oppositie, de koepel, ontmanteld.⁶⁰⁶ Rond de eeuwwisseling is er sprake van de verwijdering van de rest van de trap. Dit gebeurt in het kader van de heraanlegging van de open ruimten van het Gravensteen naar aanleiding van het Keizer Kareljaar (1999-2000). In dit plan voorziet de Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten een alternatief voor de omstreden trap. Ze stelt voor hem te vervangen door een soberdere blauwstenen trap.⁶⁰⁷ Deze blauwstenen trap van de Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten werd

⁵⁹⁹ Collumbien, “Het schandaal van het Gravensteen,” 1-3.

⁶⁰⁰ D.D., “Een vloek in het Gravensteen?”

⁶⁰¹ “Omstreden stenen trap stuit nog steeds op verzet,” *Het Volk*, 24-25.02.1990.; Krantenknipsel “Nieuwe constructie in Gravensteen: ‘trap kan, maar die koepel,’” 19.02.1990 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁶⁰² L.D., “Ter verdediging van ‘de trap’.”

⁶⁰³ L.D., “Ter verdediging van ‘de trap’.”

⁶⁰⁴ D.A.L., “Trap Gravensteen blijft voorlopig behouden,” *De Gentenaar*, 24-25.02.1990.

⁶⁰⁵ L., “Trap Gravensteen blijft voorlopig behouden.”; “Betwiste trap in Gravensteen: afbreken is moeilijk,” *Het Volk*, 24-25.02.1990.

⁶⁰⁶ Dit komt verder aan bod in hoofdstuk vier.

⁶⁰⁷ D.A.L., “Moderne trap mag weg uit Gravensteen,” *De Standaard*, 05.01.1999.; D.A.L., “Gratis tuinplannen voor een mooi Gravensteen,” *Het Nieuwsblad*, 06.01.1999.; Hugo Collumbien, “Beruchte Gravensteentrap verdwijnt,” *SOS Gent* 81 (1999): 4.; P.A., “Moderne trap in Gravensteen moet weg,” *Het Volk*, 06.03.1999.

nooit geplaatst en op heden staat de moderne trap, mits enkele aanpassingen en vernieuwingen na slijtage doorheen de jaren, er nog steeds.⁶⁰⁸

Afbeelding 18. Binnenkoer van het Gravensteen (2019).

De komende jaren zullen er nog discussies ontstaan naar aanleiding van de verhouding tussen het bewaren en het openstellen en het hedendaagse gebruik van monumenten. Net zoals bij vele monumenten leiden veranderingen hierin en de confrontatie tussen het historisch monument en de nieuwe architectuur en hedendaagse voorzieningen vaak tot discussies en publieke (re)acties. Tegenstanders vinden dat deze toevoegingen afbreuk doen aan de identiteit en de authenticiteit van de plaats.⁶⁰⁹ Deze inboeting van de authenticiteit en het belang van de verbonden identiteit komt ook in de trapdiscussie naar buiten.

3.2. Publiekswerking

De publiekswerking bestaat uit drie (met elkaar verbonden) subniveaus: welke informatie wordt ontsloten, door middel van welke media en hoe zit het met evenementen in het Gravensteen?

In 1981 wordt archeoloog Jo(h)an Vandenhoute (1951-1981) vervangen door filoloog, kunsthistoricus en oudheidkundige Geert van Doorne als conservator van het Gravensteen.⁶¹⁰ In maart 1993 splitst de bevoegde Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie zich op in twee verschillende organen. De uitbating en het beheer van het Gravensteen volgt de Dienst Monumentenzorg, die valt onder het departement Cultuur. De Dienst Stadsarcheologie blijft betrokken in het aanleveren van advies, het uitvoeren van archeologisch onderzoek, de wetenschappelijke verwerking van nieuwe bevindingen en de communicatie daarover in binnen- en buitenland.⁶¹¹

Rond de staatshervormingen zorgt het eigendom van het Rijk voor veel problemen bij de uitvoering van werken en subsidiëring ervan. De helft die toebehoort aan de Belgische Staat wordt bij de

⁶⁰⁸ Marie Christine Laleman, e-mail 17.06.2022.

⁶⁰⁹ Wilzcek, "The layers of history," 353.

⁶¹⁰ "Interview met ons erelid Geert Van Doorne," SOS Gravensteen, 23.04.2021, geraadpleegd 31.05.2022, <https://sosgravensteen.be/2021/04/23/interview-met-erelid-geert-van-doorne/>.

⁶¹¹ Sophie Derom, e-mail, 28.01.2022.

federalisering overgeheveld naar de Vlaamse Overheid, die vanaf dan plots moet instaan voor de vele restauratiekosten die hiervoor onder verantwoordelijkheid vielen van de Belgische Staat. Door de weigering van de Vlaamse Overheid om deze kosten over te nemen en de eigendomsdiscussie die hierop volgt, ligt de restauratie enkele jaren stil en takelt de walmuur steeds verder af.⁶¹² Eind 1990 wil ook de Stad Gent haar deel overhevelen naar de Vlaamse overheid, door de hoge onderhouds- en restauratiekosten en “[...] omdat het Gravensteen een monument is waarvan de betekenis de stad overstijgt.”⁶¹³ Uiteindelijk verklaart eind jaren 1990 de Stad Gent zich bereid het Gravensteen volledig in handen te nemen en rond de eeuwwisseling wordt ze dan ook de enige eigenaar van het Gravensteen.⁶¹⁴

In deze periode vinden er enorm veel evenementen plaats in het Gravensteen. De populaire interesse in geschiedenis en erfgoed en het massatoerisme nemen explosief toe.⁶¹⁵ Ik maak om het overzicht te bewaren in deze hoeveelheid een opdeling tussen erfgoedevenementen in functie van de toeristische en culturele uitbating van het Gravensteen zelf, onder andere ter promotie en marketing van het Gravensteen en de stad Gent, en het Gravensteen als eventlocatie voor evenementen. Deze opdeling is echter niet volmaakt aangezien er soms overlap bestaat.

3.2.1. Erfgoedevenementen

Evenementen zijn erg gebruikelijk in historische sites en toeristische attracties. Ze maken de locaties aantrekkelijker en geven een impuls aan bezoekerscijfers.⁶¹⁶ Naast het stimuleren van bezoekerscijfers trekken evenementen vaak meer lokale bevolking aan en herhaalde bezoekers.⁶¹⁷ In de jaren 1990 beginnen veel steden in te zetten op citymarketing om citytrips te bevorderen.⁶¹⁸ Het Gravensteen is op dat moment een van de meest bezochte monumenten van de stad Gent.⁶¹⁹

Drie evenementen springen er uit qua promotie van het Gravensteen en de stad Gent: ‘800 jaar Gravensteen’, het ‘Keizer Kareljaar’ en ‘Gent in Multivisie’.

Er werd hierboven al enkele keren naar verwezen: het Gravensteen gaat de jaren 1980 in met een enorm herdenkings- en feestjaar **800 jaar Gravensteen**. Dit feestjaar met verscheidene activiteiten viert de achthonderdste verjaardag van de stichting van het Gravensteen. De organisatoren zeggen zelf het Gravensteen “op te knappen en te herwaarderen”. Dit herdenkingsjaar wil zowel wetenschappelijk als spectaculair zijn: “Het is immers ondenkbaar dat de achthonderdste verjaardag van een van Gents belangrijkste toeristische trekpleisters ongemerkt zou voorbijgaan”.⁶²⁰ Het

⁶¹² Karin Behaegel, “Gent wil Gravensteen helemaal veroveren,” *Het Volk*, 27.12.1995.; Cathy Galle, “Beter tijden voor bouwvallig Gravensteen,” *De Morgen*, 20.01.1999.; L.D., “België wil niet meer betalen voor Vlaamse burcht: geldput in Gravensteen,” *Het Volk*, 23.05.1992.; H.P., “Miljoenenput onder het Gravensteen: België wil niet meer betalen voor Gentse burcht!,” *De Streekkrant*, 13.08.1992.

⁶¹³ W.D.B., “Niemand happig op Gravensteen,” *De Gentenaar*, 18.01.1996.

⁶¹⁴ Galle, “Beter tijden voor bouwvallig Gravensteen.”; K.N., “Stad wordt enige eigenaar van Gravensteen,” *De Gentenaar*, 28.11.1999.; Hans De Ruyck, “Gravensteen alleen van Gent,” *Gazet van Antwerpen*, 29.11.1999.

⁶¹⁵ Van der Laarse, *Erfgoed en de constructie van vroeger*, 17.

⁶¹⁶ Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 183.; Nys, *De intrede van het publiek*, 313.

⁶¹⁷ Light, “Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site,” 188.

⁶¹⁸ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 43.

⁶¹⁹ Gerits, “800 jaar Gravensteen te Gent.”

⁶²⁰ Krantenknipsel “Opsmuk voor verjaardagskaart,” 04.03.1980 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten Gravensteen).

programma behelst een nieuw archeologisch onderzoek, een wetenschappelijk colloquium, een hernieuwd archiefonderzoek en iconografische studie van het gebouw en een uitgebreide herwaardering van het toeristische en educatieve aspect.⁶²¹

Dit herdenkingsjaar viert de 800ste verjaardag van de ontstaansdatum 1180, dat bijna een mythische betekenis krijgt. De inscriptie op het poortgebouw van het Gravensteen, een van de weinige romaanse opschriften die in de zuidelijke Nederlanden bewaard bleven, speelt hierin een hoofdrol. Het verhaal is duidelijk: Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen bouwde in 1180 het Gravensteen, waarvoor hij zich inspireerde op de militaire versterkingen opgericht door de kruisvaarders in Syrië.⁶²² Deze steen werd door de eeuwen heen langzaam vergeten en verging. Op initiatief van Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie wordt de steen in 1980 gerestaureerd en krijgt hij in het herdenkingsjaar een bijzondere plek.⁶²³ Oorsprongsmythes worden vaak gebruikt om het heden te legitimeren en het heden een aanzienlijk verleden toe te kennen.¹²³

“Anno incarnationis MCLXX Philippus Comes Flandrie et Viromandie, Filius Thirici Comitiss et Cibile. Fecit hoc castellum comptoni.”⁶²⁴

“Ten jare van de menswording 1180 liet Filips, graaf van Vlaanderen en van Vermandios, zoon van Diederik en van Sibylla, dit kasteel bouwen.”⁶²⁵

Afbeelding 20. Het opschrift van het poortgebouw (1980).

Dit herdenkingsjaar heeft een sterke toeristische inslag. Op documentatie over de folder staat vermeld dat deze “[...] voor toeristische doeleinden bestemd is.”⁶²⁶ Er worden naast 21.400 folders, ook 1500 affiches verspreid.⁶²⁷ Over dit evenement verschijnen veel krantenartikelen en de activiteiten lijken erg aan te slaan bij het publiek.

Het herdenkingsjaar bestaat uit allerlei activiteiten die naast promotie en toerisme ook een meer “didactische uitbouw” van het Gravensteen beogen.⁶²⁸ Naast de boven besproken opgravingen en het onderzoek zijn er ten eerste twee tentoonstellingen: ‘800 jaar Gravensteen’ en ‘Om en rond het

⁶²¹ Gerits, “800 jaar Gravensteen te Gent.”; “Opsmuk voor verjaardagskaart.”

⁶²² Gerits, “800 jaar Gravensteen te Gent.”; “De steen van het steen,” *De Gentenaar*, 30.04.1980.; Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.; folder Stad Gent, *800 jaar Gravensteen* (Gent: Drukkerij Van den Hende, 1980).

⁶²³ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.

⁶²⁴ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.; “Opsmuk voor verjaardagskaart.”

⁶²⁵ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.; “Opsmuk voor verjaardagskaart.”

⁶²⁶ Stad Gent - Dienst Toerisme, *Voorwaarden voor het drukken van foldertje 800 jaar Gravensteen*, 1980 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen: gidsen en brochures).

⁶²⁷ Stad Gent - Dienst Toerisme, *Voorwaarden voor het drukken van foldertje 800 jaar Gravensteen*, 1980.

⁶²⁸ folder Stad Gent, *800 jaar Gravensteen* (Gent: Drukkerij Van den Hende, 1980).; J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Monsaert, de Schepen van Openbare Werken, Stadsontwikkeling en Rechtszaken, *79/MCL/ID/932, Betreft: Viering Gravensteen 1980*, 31.05.1979.

Gravensteen'. De Souvereine gilde van Sint-Joris organiseert ten tweede opnieuw een 'Kruisboogtoernooi der Drie Zustersteden' met allerlei randactiviteiten waaronder een optocht in historische kledij, blaaspijpschieten, vandelzwaaien, een breugheliaans buffet en wagenspelen. De toegang tot dit evenement is gratis.⁶²⁹ Ten derde worden het Museum voor Gerechtsvoorwerpen en de bezoekersgids hernieuwd. Ten vierde speelt het Marionettentheater Taptoe de voorstelling "s Graven Steen. Een burcht van eeuwen'. Deze voorstelling vertelt het verhaal van het Gravensteen van de 12de tot de 14de eeuw een de hand van enkele figuren als Jacob van Artevelde en Keizer Karel. Deze activiteit richt zich specifiek op de jeugd (families en scholen) en werd op poten gezet in samenwerking met het Gentse stadsbestuur.⁶³⁰

Afbeelding 21. Reclame voorstelling "s Graven Steen. Een burcht van eeuwen' (1980).

Naast het mee organiseren van de voorstelling "s Graven Steen. Een burcht van eeuwen' brengt de Stad Gent ook de folder uit van het herdenkingsjaar.⁶³¹ Deze evenementen dienen dus niet enkel ter promotie van het Gravensteen, maar ook van de stad Gent aan de hand van een van haar meest bezochte monumenten.

Een tweede evenement dat het Gravensteen en Gent in de kijker zet, is het **Keizer Kareljaar** (1999-2000). Tijdens dit feestjaar, dat in Vlaanderen met 1,5 miljoen binnenlandse bezoekers een enorm succes was, wordt de 500ste geboortedag van deze illustere figuur herdacht.⁶³² Door de Stad Gent wordt in 1996 besloten de open ruimten van het Gravensteen heraan te leggen naar aanleiding van dit evenement. Dit gebeurt in samenwerking met de Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten en het Industriemuseum, toen nog het MIAT.⁶³³ De tuin wordt aangelegd "in de tijdsgeest van Keizer Karel" en bestaat uit verschillende planten, kruiden en andere materialen.⁶³⁴

⁶²⁹ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie "800 jaar Gravensteen"*, 29.04.1980.

⁶³⁰ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen.*; Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie "800 jaar Gravensteen"*, 29.04.1980.

⁶³¹ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen.*

⁶³² Barbara Simons, ed., *Keizer Karel 1500-2000: september 1999 - september 2000. Het Keizer-Kareljaar in Vlaanderen: nabeschouwingen* (Brussel: Keizer Karel 2000, 2000), 11.

⁶³³ *Verslag van de vergadering*, 17.12.1998 (Archief Gent, Gent, 108-07/3/2017/305).

⁶³⁴ Galle, "Beter tijden voor bouwvallig Gravensteen."; Geert Van Doorne, de Conservator aan Ernest Van der Haeghen, Schepen van Toerisme en Frank Beke, Burgemeester, *DCZIA/RDH/AVN*, 03.12.1998 (Archief Gent,

Het her aanleggen van de open ruimten moet worden gekaderd in een internationale tendens. ICOMOS-IFLA, het samenwerkingsverband onder UNESCO-koepel van de International Council on Monuments and Sites en de International Federation of Landscape Architects, roept het jaar 2000 uit tot André Le Nôtrejaar aangezien deze grote Franse tuinontwerper 300 jaar geleden overleed. ICOMOS-IFLA roept hierom alle beroepsverenigingen van landschapsarchitecten in Europa op om initiatieven ter bevordering van de tuinkunst te nemen. Tevens viert de Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten in 2000 ook haar 65ste verjaardag.⁶³⁵ De jaarlijkse meeting van ICOMOS-IFLA die in 1996 doorgaat in Berlijn heeft als thema 'The conservation of historic gardens'.⁶³⁶ Een belangrijke voorwaarde van dit project is echter wel dat het bodemarchief van het Gravensteen niet mag verstoord worden en het micro-reliëf moet gerespecteerd worden.⁶³⁷ Dit project wordt uiteindelijk nooit volledig gerealiseerd.

Van 1982 tot 1985 kan men naar een derde evenement, het viertalig klank- en lichtspel '**Gent in Multivisie**', gaan kijken. Deze geluid- en videoprojectie vertelt het verhaal van het ontstaan van Gent tot aan de hedendaagse stad met een nadruk op de socio-economische geschiedenis. Naast een historisch overzicht worden er enkele thema's verder uitgelicht, waaronder Gent als textielstad, bloemenstad, feeststad, studentenstad, handelscentrum et cetera.⁶³⁸ Deze voorstelling werd gemaakt door de Dienst Toerisme en Dienst Culturele Zaken en is voornamelijk gericht op toeristen.⁶³⁹ Deze voorstelling dient duidelijk ter promotie van Gent als toeristische bestemming. Het beeld van Gent als 'iets voor allen' wordt geschetst, een beeld dat ook terugkomt in Gent haar huidige citymarketing.⁶⁴⁰ Vanaf de jaren 1990 beginnen meer en meer steden in te zetten op het uitbouwen van een goede 'citymarketing'-strategie⁶⁴¹

Begin jaren 1990 vindt het '**Festival of Jesters**' plaats. Dit 'Hofnarrenfestival' bestaat al vijf jaar als 'galgenfeest' op de Groentemarkt en in het Vleeshuis, maar wordt in 1991 hervormd tot een middeleeuws, gekostumeerd festival in het Gravensteen. Volgens *Matobes. Toneeltijdschrift* is dit bijzonder: "[...] nooit eerder werd het kasteel in die mate bespeeld en is het alleen daarom al een primeur en een uniek evenement."⁶⁴² Een festival is een specifiek type evenement en zoals te lezen

Gent, 108-07/3/2017/305).; Onbekend aan het College van Burgemeester en Schepenen, AZ97.HVB.hvb – *Betreft: Gent: Keizer Karel Jaar – Gent 2000 – tuinen voor het Gravensteen*, 26.06.1997 (Archief Gent, Gent, 108-07/3/2017/305).; Anita van Nerom, *Verslag van de vergadering*, 09.02.1998 (AOE, Gent, Gent: Sint-Veerleplein en omgeving).

⁶³⁵ Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten aan het College van Burgemeester en Schepenen, AZ97.HVB.hvb – *Betreft: Gent: Keizer Karel Jaar – Gent 2000 – tuinen voor het Gravensteen*, 26.06.1997 (Archief Gent, Gent, 108-07/3/2017/305).

⁶³⁶ "International scientific committees," *ICOMOS Nouvelles/News* 6, nr. 1 (1996): 11.

⁶³⁷ van Nerom, *Verslag van de vergadering*, 09.02.1998.

⁶³⁸ Stad Gent - Dienst Toerisme, *Gent in multivisie* (Gent: Drukkerij-Uitgeverij A. Geers & Zoon, 1985).; Krantenknipstel "Gent in Multivisie. Behoorlijk visitekaartje," 12.07.1982 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁶³⁹ "Gent in Multivisie. Behoorlijk visitekaartje.;" Krantenknipsel "Als Gent stript: in multivisie dan nog wel," 1983 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁶⁴⁰ "City marketing strategy," Stad Gent, geraadpleegd 10.08.2022, <https://stad.gent/en/city-governance-organisation/city-marketing/city-marketing-strategy>.

⁶⁴¹ Toerisme Vlaanderen, *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*, 43-7.

⁶⁴² "Festival of Jesters," *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.05.1991.

valt in het theoretisch kader geven festivals op erfgoedsites een impuls aan de promotie en de marketing van de sites, aan het toerisme naar de bestemming en aan de ontwikkeling van cultuur.⁶⁴³

Dat tijdens dit Festival of Jesters door de organisatoren gekostumeerde, middeleeuwse figuranten rondlopen verwijst naar **living history**. Het gebruik van living history zet zich doorheen de jaren 1990 voort in het Gravensteen en zal een essentieel deel worden van haar publiekswerking. In de jaren 1990 is er een algemene tendens naar het verkopen van ervaringen aan bezoekers door erfgoedattracties. Dit gaat gepaard met een sterk groeiende interesse in erfgoed vanuit het brede publiek. Living history is een van de praktijken die gebruikt worden in deze 'experiential approach'.⁶⁴⁴

Eind jaren 1960 wordt door de conservator van het Gravensteen opgemerkt dat veel bezoekers zich afvragen hoe men in het Gravensteen leefde.⁶⁴⁵ Vanaf de jaren 1980 groeit ook in de historiografie de interesse in de geschiedenis van alledaagse praktijken en culturele aspecten.⁶⁴⁶ In de voorgaande jaren wordt op deze nood niet ingespeeld, maar vanaf het einde van de jaren 1990 vinden er in het Gravensteen wekelijkse, middeleeuwse evocaties plaats uitgevoerd door de Klauwaerts. Deze vereniging zegt zelf de interesse voor de middeleeuwen nieuw leven in te willen blazen en doet dit door middel van living history. De Klauwaerts willen vooral de gewone mensen uit de middeleeuwen tot leven brengen en treden regelmatig op in binnen- en buitenlandse historische sites.⁶⁴⁷ Deze middeleeuwse weekends worden ondersteund door de Dienst Monumentenzorg en trekken veel bezoekers naar het Gravensteen.⁶⁴⁸ Het Gravensteen wordt sterk gepromoot door dit gebruik van living history.

3.2.2. Het Gravensteen als eventzaal

In de jaren 1980-1990 groeit het aantal evenementen in het Gravensteen explosief. Deze evenementen beslaan uiteenlopende onderwerpen en soorten. In historische sites en al bestaande toeristische attracties hebben evenementen als doel deze locaties aantrekkelijker te maken en bezoekersaantallen te stimuleren.⁶⁴⁹ Veel evenementen in deze periode gebruiken het Gravensteen als "bijzondere en unieke" eventlocatie. Het evenement draagt niet noodzakelijk bij tot het promoten van het Gravensteen, maar eerder omgekeerd: het Gravensteen staat in functie van het promoten van het evenement. Dat het Gravensteen gekozen wordt voor zo veel evenementen is veelzeggend voor haar zichtbaarheid en belang in de stad.

Vanuit de Stad Gent is er nog een tweede reden om het Gravensteen te gebruiken als eventlocatie. Midden jaren 1990 valt er in een toespraak van de toenmalige schepen van cultuur Rudy Van Quaakebeke te lezen dat het Gentse cultuurbeleid actief wilt inzetten op het stimuleren van de cultuur- en kunstensector. Hiervoor voorzien ze zalen, zoals het Gravensteen, en allerlei materiaal voor

⁶⁴³ Martha, "Cultural festivals on sites of cultural heritage," 457.

⁶⁴⁴ Leighton, "'Step back in time and live the legend'," 117-8.

⁶⁴⁵ "Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent."

⁶⁴⁶ Nys, *De intrede van het publiek*, 22.; Rosmarie Beier-de Hann, "Re-staging histories and identities," in *A Companion to Museum Studies*, ed. Sharon Macdonald (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 187.; Aurell, "Introduction: medievalism and medievalists in the 20th century," 15.

⁶⁴⁷ Krantenknipsel Daniël Vanacker, "Klauwaerts veroveren Gravensteen," 07.04.1997 (DSMG, Gent, *Bebouwing: Monumenten: Gravensteen*).; *Beleidsnota Gravensteen*, 11.03.1998 (Archief Gent, Gent, MA_DCZ_2006_141).

⁶⁴⁸ C.G.G., "Gravensteen krijgt vaste bewoners," *Het Volk*, 31.07.1997.

⁶⁴⁹ Light, "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site," 183.

uiteenlopende vertoningen en evenementen zoals theater, beurzen, animatie, muziek, recepties en caritatieve gebeurtenissen. Over het Gravensteen zegt Van Quaakebeke: “[...] Deze wereldwijde bekende maar lange tijd Gent-vreemde burcht is uit de vergeetput geklommen en is nu waarlijk ‘ons kasteel’ geworden: een karakteristiek luik van de veelgeroemde Gentse scène.”⁶⁵⁰ De verschillende restauraties, aanpassingen en toevoegingen van nutsvoorzieningen beoogden ook dit doel: het Gravensteen in aanmerking laten komen als locatie voor allerlei evenementen.⁶⁵¹

Ten eerste vinden er in de jaren 1980 en 1990 vier **toneelstukken** plaats in het Gravensteen. Drie van deze toneelstukken worden opgevoerd door Teater Taptoe en bij alle vier is de motivatie om op te treden in het Gravensteen het “unieke en historisch” kader dat dit monument biedt. De organisatie probeert dus de toneelstukken aantrekkelijker te maken door het in de unieke setting van het Gravensteen te laten doorgaan. In 1987 en 1988 voert Teater Taptoe ‘Karel ende Elegast’ op. In de pers werd dit omschreven als “een klassieker in zijn uniek historisch kader”.⁶⁵² In 1988 gebeurt deze opvoering voor de eerste maal naar aanleiding van de uitreiking van de Louis Paul Boon-prijs in het Gravensteen, die dat jaar gaat naar acteur Jan Decler.⁶⁵³ Karel ende elegast wordt nogmaals herhaald in oktober 1988.⁶⁵⁴ Teater Taptoe voert deze voorstelling nog een laatste keer op in juni 1990 tijdens de Gentse Feesten.⁶⁵⁵ In 1987 vindt het ‘Pools Theaterfestival’ plaats. Het merendeel van de voorstellingen worden gespeeld in de Vooruit, maar twee vinden plaats in het “historische Gravensteen”.⁶⁵⁶ Teater Taptoe treedt in 1992 opnieuw op in het Gravensteen met het toneelstuk ‘Hemel’, dat ze hiervoor al opvoerden doorheen Vlaanderen, Nederland en Frankrijk.⁶⁵⁷ Het jaar erop speelt dit gezelschap ‘Draken Bestaan’ tijdens de Gentse Feesten in het Gravensteen. Deze voorstelling ging in première in 1990 en werd ook gespeeld in Vlaanderen, Nederland en Frankrijk. De voorstelling in het Gravensteen is haar 250ste.⁶⁵⁸

Naast toneelvoorstellingen is het Gravensteen ten tweede in deze periode een plek van **protest**. In deze periode wordt het Gravensteen vier keer door studenten als activistische protestplaats gebruikt. De studenten protesteren tegen studentenproblemen. Het is enerzijds mogelijk dat de nog bestaande traditie van de studentenbezetting van 1949 voorbeeld gaf aan de protestacties in het Gravensteen. Anderzijds kan het grote statussymbool van het Gravensteen als symbool van Gent en als een van Gent haar meest bezochte monumenten ook zeker bepalend geweest zijn voor het kiezen van het Gravensteen als locatie. In 1979 protesteren de studenten tegen de 10.000 frank: Gentse studenten bezetten het Gravensteen als protest tegen de verdubbeling van het inschrijvingsgeld aan de

⁶⁵⁰ Toespraak door de heer R. Van Quaakebeke, schepen van Cultuur, bij de officiële openstelling van het vernieuwde Museum van het Gravensteen, 1994 (HH, Gent, DMA Belfort, Lakenhal, Sint Baafsabdij, Gravensteen).

⁶⁵¹ S.D.G., “Het Gravensteen: nu nog de keuken,” *Het Volk*, 26.02.1994.

⁶⁵² “Teater Taptoe,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.06.1987.;

⁶⁵³ “Teater Taptoe – info,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.06.1988.

⁶⁵⁴ “Kalender,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.10.1988.

⁶⁵⁵ “Podiumgebeuren tijdens de Gentse Feesten,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.06.1990.

⁶⁵⁶ “Pools teaterfestival,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.11.1987.

⁶⁵⁷ “Gentse Feesten: festival van het amateurtoneel,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.06.1992.; “Teater Taptoe,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.04.1992.

⁶⁵⁸ “Gentse Feesten: draken bestaan,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.06.1993.; “Teater Taptoe,” *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.04.1992.

universiteiten van 5000 naar 10.000 frank.⁶⁵⁹ Het jaar erop bezetten studenten het Gravensteen als protest tegen de 'numerus clausus'. Deze maatregel betekende dat maar een beperkt aantal studenten een bepaalde opleiding mag volgen.⁶⁶⁰ In 1990 bezetten voor een derde keer studenten van de Universiteit Gent het Gravensteen als protest tegen het decreet over de totale hervorming van het universitair onderwijs van minister Daniël Coens. Deze laatste protestactie was het meest gereguleerd van alle drie. De studenten kochten een toegangsticket en maakten voor de bezetting afspraken met de burgemeester van Gent.⁶⁶¹ In 1992 protesteren de Gentse HOLT-studenten (hoger onderwijs van het lange type) tegen de beslissing om deze opleidingen samen te brengen bij de HOKT, het hoger onderwijs van het korte type, en zo van een driedeling in het hoger onderwijs naar een tweedeling (universitair en niet-universitair) te gaan. De studenten vrezen dat deze samenvoeging zal leiden tot een waardevermindering van hun diploma's.⁶⁶²

Afbeelding 22. Protest tegen de numerus clausus (1980).

Ten derde wordt het Gravensteen gebruikt voor **humanitaire acties**. Opnieuw kan hier de redenering gemaakt worden dat het bevorderlijk was voor deze evenementen om ze te laten doorgaan in zo een bijzonder en bekend monument. VTM organiseert in de jaren 1990 vijf keer de Vlaamse liefdadigheidsactie 'Levenslijn' in het Gravensteen. Vijf keer worden voor deze actie "middeleeuwse weekends" georganiseerd waarvan alle opbrengsten naar een jaarlijks gekozen goed doel gaan.⁶⁶³ Tijdens deze middeleeuwse weekend wordt er gebruik gemaakt van living history om het Gravensteen terug te brengen naar "[...] zoals dat eeuwen geleden ook het geval was."⁶⁶⁴ Er zijn ridders en zwaardvechters, marktkramers, trompetgeschal en kantklossters. De typische 'Gentse kop' of 'uufflakke' wordt bereid en er wordt een brouwsel verkocht door een broederorde. In 1996 komen

⁶⁵⁹ Wannes Dewanckel, "Neen aan de 10.000! Studie naar het succes van het protest tegen de 10.000 frank (1978-1979) in vergelijking met het protest tegen de 1000 gulden (1972-1973)" (masterproef, Universiteit Gent, 2014-2015), 30-7.

⁶⁶⁰ Foto *Studentenactie Gent* (Amsab, Gent, fo021595), geraadpleegd 15.08.2022, <http://hdl.handle.net/10796/9BABEDAA-BC11-4C2D-A2F0-FFE8E6F40B14>.

⁶⁶¹ B.K.G., "Studenten verschansen zich tegen Coens," *Het Volk*, 19.12.1990.

⁶⁶² "Studenten weer meester van Gravensteen," *De Gentenaar*, 16.12.1992.; Conrad, "Slaap zacht, Coens waakt," *Schamper*, 281 (1990): n.g.

⁶⁶³ "Gravensteen even middeleeuws pretpark: mooi weer lokt veel volk naar 'Gent Weekend'," *De Gentenaar*, 02.03.1992.; "Levenslijn op middeleeuwse toer," *Het Volk*, 28.02.1994.; Sylvie D'Hoore, "Hoofse tijd herleeft in Gravensteen," *De Gentenaar*, 19.02.1996.; L.G.A., "Levenslijn overrompelt Gravensteen," *Het Volk*, 19.02.1996.

⁶⁶⁴ D'Hoore, "Hoofse tijd herleeft in Gravensteen."; L.G.A., "Levenslijn overrompelt Gravensteen."

hier meer dan 10.000 bezoekers op af. Naast de middeleeuwse markt is er ook middeleeuwse muziek, een Breughelbuffet, initiaties kruisboogschieten, demonstraties van een valkenier, een riddertoernooi en optredens van volksdansers en koren.⁶⁶⁵ In 1996 wordt er vanuit de Gentse Amnesty International-groep 160 en de Hondurese Nora Melara een mensenrechtenmonument geplaatst aan het Gravensteen. Dit monument diende als symbool voor alle slachtoffers van verdwijningen wereldwijd.⁶⁶⁶

Afbeelding 23. Mensenrechtenmonument (1996)

Ten vierde wordt het Gravensteen gebruikt als **prestigieuze plek**. Sinds het eerste hoofdstuk valt dit soort gebruik van het Gravensteen al af te leiden. Op zaterdag 15 oktober 1988 wordt in de ridderzaal van het Gravensteen het eremetaal Michel de Ghelderode van SABAM aan artistiek directeur Freek Neiryck uitgereikt. Deze onderscheiding wordt uitgereikt voor de bevordering van het repertoire van Belgische toneelauteurs.⁶⁶⁷ Enkele maanden eerder wordt naar aanleiding van de Nationale Paracommandodag in het Gravensteen een gedenkplaat onthuld en een receptie gehouden. Naar aanleiding van het uitreiken van deze gedenkplaat, wordt er in een van de zalen een tentoonstelling ingericht over kampeer- en overlevingsmateriaal.⁶⁶⁸ Deze gedenkplaat wordt in 2011 gestolen uit het Gravensteen.⁶⁶⁹ Tien jaar later vindt de Vlaams-Estse avond plaats in het Gravensteen. Deze feestelijke avond wordt georganiseerd door de Vlaamse Vereniging van Steden en Gemeenten voor de Estische Vereniging van Steden en Gemeenten ter gelegenheid van de internationale, gemeentelijke samenwerking.⁶⁷⁰ Door de Stad Gent wordt voor deze avond de Joan Van den Houtezaal in het

⁶⁶⁵ D'Hoore, "Hoofse tijd herleeft in Gravensteen."; L.G.A., "Levenslijn overrompelt Gravensteen."; "Gravensteen even middeleeuws pretpark: mooi weer lokt veel volk naar 'Gent Weekend'. "; "Levenslijn op middeleeuwse toer."

⁶⁶⁶ Foto *Amnesty International*, 1996 (Amsab, Gent, fo031298), geraadpleegd 15.08.2022, <http://hdl.handle.net/10796/161044DC-D4F8-4A42-8679-DEF670D67F3F>.; Foto *Amnesty International*, 1996 (Amsab, Gent, fo031435), geraadpleegd 15.08.2022, <http://hdl.handle.net/10796/7D526407-A925-4DC3-A7E2-5C322577653B>.; "Amnesty-groep Gent [160]," *Amnesty International*, geraadpleegd 15.08.2022, <https://www.amnesty-international.be/gent-160>.

⁶⁶⁷ "Kort genoteerd," *Matobes. Toneeltijdschrift*, 01.11.1988.

⁶⁶⁸ "Klim- en glijspektakel rond muren Gentse Gravensteen," *De Gentenaar*, 12.04.1988.; "Het is rood en hangt aan de muur van het Gravensteen," *Gazet van Antwerpen*, 04.05.1988.

⁶⁶⁹ Christophe Vanderschueren, "Gedenkplaat gestolen uit Gravensteen," *Het Laatste Nieuws*, 09.09.2011.

⁶⁷⁰ Europacel aan Corina Dhaene, *brief/Estland/dankbriefGent*, 17.12.1998 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_62).

Gravensteen, uitzonderlijk gratis, ter beschikking gesteld.⁶⁷¹ Tijdens het eten speelt er Estse muziek en is er een optreden van twee “middeleeuwers” met valken.⁶⁷² In het kader van het vieren van de gemeentelijke samenwerking is er in de zaal ook een markt met informatie en streekproducten van de verschillende deelnemende Estse en Vlaamse gemeenten.⁶⁷³ Twee jaar nadien gaat er in het Gravensteen een culturele avond met receptie door ter gelegenheid van de negende jaarvergadering van de Academia Europaea, een Europese, niet-gouvernementele, wetenschappelijke academie.⁶⁷⁴

3.2.3. Museum en tentoonstellingen

Het Museum voor Gerechtsvoorwerpen wordt in deze periode tweemaal vernieuwd. Naar aanleiding van het herdenkingsjaar krijgt het museum een eerste opknapbeurt onder leiding van Johan Vandenhoute. De collectie wordt gerestaureerd, geïnventariseerd en er wordt een nieuwe selectie van objecten gemaakt. De laatste nog overblijvende machines uit de industriële periode worden tijdens deze opknapbeurt overgeplaatst naar het MIAT. Het museum van het Gravensteen is nu uitsluitend een Museum voor Gerechtsvoorwerpen.⁶⁷⁵ Dit museum geeft in haar nieuwe vorm een overzicht van de rechtspraak in onze gewesten sinds de 16de eeuw.⁶⁷⁶ Er wordt bij de opknapbeurt veel aandacht besteed aan de ‘verluchting’ met de toevoeging van veel nieuw fotomateriaal. Ook ging er specifieke aandacht naar het educatieve aspect met veel bijschriften, voornamelijk gericht op de vele schoolkinderen die het Gravensteen bezoeken.⁶⁷⁷

Tijdens de restauratiewerken in de loop van de jaren 1980 en 1990 worden de objecten tijdelijk verplaatst. Bij deze verhuizing wordt duidelijk dat de objecten dringend toe zijn aan restauratie.⁶⁷⁸ Er is schade door natuurlijke slijtage te merken, maar ook door stof van de kachel en waterschade door het binnen regenen.⁶⁷⁹ Begin jaren 1990 worden de objecten door specialisten gerestaureerd.⁶⁸⁰ De guillotine, een van de pronkstukken van het museum, wordt ook volledig vernieuwd.⁶⁸¹

⁶⁷¹ Laurette Nyabenda, Protocolchef P.R.O.Ve.St. aan Johan Van de Wiele, Conservator – Receptieve Ruimtes – Sint-Pietersabdij, 11.1998 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_62).; Laurette Nyabenda, Protocolchef P.R.O.Ve.St. aan Verschelde, Hoofdtoezichter Gravensteen, 1998 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_62).

⁶⁷² *Bestelbon voor: optreden van 2 valkeniers tijdens het buffet n.a.v. de Vlaams-Estse avond in het Gravensteen*, 1998 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_62).

⁶⁷³ Stad Gent, *Aanvraagformulier beschikbaarstelling van lokalen*, 1998 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_62).; *Bezoek Estse delegatie – Vlaams-Estse avond. Verslag van gesprek*, 14.11.1998 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_62).

⁶⁷⁴ Stad Gent, *Dossier Academia Europaea*, 04.07.1997 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_49).

⁶⁷⁵ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.

⁶⁷⁶ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.

⁶⁷⁷ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.; “Groots feest rond 800 jaar Gravensteen,” *Het Volk*, 30.04-01.05.1980.

⁶⁷⁸ D.A.L., “Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum,” *De Gentenaar*, 19.02.1994.; G. Van Doorne, de Conservator aan R. Van Quaakebeke, Schepen van Cultuur, *92/GVD/ID/338 - Betreft: Restauratie museumstukken Gravensteen*, 30.11.1992 (HH, Gent, Gravensteen herinrichting museum 1994).

⁶⁷⁹ G. Van Doorne, de Conservator aan R. Van Quaakebeke, Schepen van Cultuur, *91/GVD/FL/2602 – Betreft: Museum van het Gravensteen*, 27.11.1991 (HH, Gent, Gravensteen herinrichting museum 1994).

⁶⁸⁰ D.A.L., “Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum.”; G. Van Doorne, de Conservator aan R. Van Quaakebeke, Schepen van Cultuur, *92/GVD/ID/338 - Betreft: Restauratie museumstukken Gravensteen*, 30.11.1992.

⁶⁸¹ D.A.L., “Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum.”

In 1994 wordt het museum een tweede keer vernieuwd op initiatief van Van Doorne en de Stad Gent. Deze vernieuwing komt er om het Gravensteen “mee met de tijd” te brengen.⁶⁸² Opnieuw wordt het museum omschreven als “[...] schetst eerder een beeld van de geschiedenis van het strafrecht tijdens het Ancien Regime en de verdere evolutie ervan in de loop van de 19de eeuw.⁶⁸³ Naar aanleiding van deze vernieuwing wordt door de Dienst Monumentenzorg een gids van het museum uitgegeven. De tentoongestelde objecten zijn nog steeds dezelfde als de selectie van begin jaren 1980, maar het museum krijgt nu een thematisch opdeling: (1) detinatie en voorlopige hechtenis, (2) zwakzinnigen, (3) pijniging en verhoor en (4) straffen en executies. Om de werking van de objecten te illustreren worden veel foto’s en illustraties toegevoegd.⁶⁸⁴ Naast dit visueel materiaal worden er ook twee menselijke poppen gemaakt die het gebruik van de pijnbank en van de lijfboeien helpen illustreren.⁶⁸⁵ Vervolgens wordt ook een nieuw luik toegevoegd aan het museum over de geschiedenis en de verschillende functies van het Gravensteen, van de 11de eeuw tot op heden. Een zodanig geschiedkundig overzicht behoorde al lang niet meer tot de opstelling van het museum. De uitbaters zeggen zelf dat hier in zekere zin de eerste opzet van het museum van Alfons Van Werveke hernomen wordt.⁶⁸⁶ In de jaren 1960 zijn de opschriften in het museum enkel Nederlandstalig.⁶⁸⁷ Met deze herinrichting worden alle opschriften in het museum viertalig.⁶⁸⁸

Afbeelding 24. Guillotine van het Gravensteen (1994).

⁶⁸² Hendrik De Smedt, *Omtrent de vernieuwde inrichting van het Museum voor Gerechtsvoorwerpen in het Gravensteen te Gent*, 02.06.1994 (HH, Gent, DMA Belfort, Lakenhal, Sint Baafsabdij, Gravensteen).

⁶⁸³ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; D.A.L., “Museum Gravensteen krijgt grondige oppoestbeurt,” *De Gentenaar*, 03.06.1994.

⁶⁸⁴ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; André Grosemans, “Wij hebben een prachtige collectie duimschroeven,” *Het Belang van Limburg*, 02.06.1994.

⁶⁸⁵ G. Van Doorne, de Conservator aan Ch. De Smet, Directrice K.A.S.K., *94/SD/ID/0652*, 22.03.1994 (HH, Gent, Gravensteen herinrichting museum 1994).

⁶⁸⁶ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; G. Van Doorne, de Conservator aan J. Decavele, Stadsarchivaris, *94/SD/ID/0423*, 23.02.1994 (HH, Gent, Gravensteen herinrichting museum 1994.); D.A.L., “Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum.”

⁶⁸⁷ A. De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepenen van Schone Kunsten, 09.08.1961.

⁶⁸⁸ *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; D.A.L., “Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum.”

In 1998-1999 worden de objecten aangevuld met een verzameling wapens en wapenuitrustingen van Adolphe Neyt uit de collectie van het Bijlokemuseum.⁶⁸⁹ Deze wapens worden overgeplaatst naar het Gravensteen “[...] omdat deze beter in de sfeer van het Gravensteen passen dan in een voormalige abdij.”⁶⁹⁰

Naast de vaste waarde van het Museum voor Gerechtsvoorwerpen worden er ook enkele tijdelijke tentoonstellingen ingericht in het Gravensteen. Naar aanleiding van het herdenkingsjaar 800 jaar Gravensteen worden er twee tentoonstellingen ingericht.⁶⁹¹ De eerste, ‘**Om en rond het Gravensteen**’, vindt plaats in het Museum voor Volkskunde (23.06.1980-06.07.1980). Deze tentoonstelling toont het Gravensteen in hoe het naar buiten komt “[...] in volksprenten, in de volksliteratuur, in postkaarten en persberichten, en in het Gentse volksleven”.⁶⁹² Typische aspecten van het Gravensteen uit het volksleven en in de volksbeleving worden in deze tentoonstelling geïllustreerd. Er wordt hierin ook het verband gelegd met de hedendaagse betekenis die door Gentenaars aan het Gravensteen wordt gegeven.⁶⁹³ De verbintenis tussen het Gravensteen en Gent met haar Gentenaren wordt aangetoond.⁶⁹⁴ De tweede tentoonstelling ‘**800 jaar Gravensteen**’ vindt plaats in het Gravensteen zelf, verspreid over de volledige bezoekersomloop (19.04.1980-28.09.1980) en toont de verschillende woon- en werkfuncties die het Gravensteen doorheen de eeuwen gehad heeft: van grafelijke residentie, naar gerechtshof en fabriek tot en met historisch monument en toeristische bezienswaardigheid.⁶⁹⁵ De objecten moeten de bezoekers “[...] in de sfeer brengen van leven en werken in het vroegere Steen.”⁶⁹⁶ Veel van de objecten worden geleend uit het Stadsarchief en uit de collectie van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van Gent.⁶⁹⁷ Deze tentoonstelling speelt in op de nood vanuit vele bezoekers die zich afvragen hoe men in het Gravensteen leefde.⁶⁹⁸ In de vorige periode werd nog niet ingespeeld op deze vraag, maar met de hierboven beschreven living history en deze twee tentoonstellingen wel.

Naast deze twee tentoonstellingen tijdens het herdenkingsjaar vinden er in deze periode nog twee tentoonstellingen in en over het Gravensteen plaats. Jaarlijks wordt er tijdens de Gentse Feesten in het Toreken een tentoonstelling georganiseerd over een deelaspect van Gent. In 1992 is het

⁶⁸⁹ *Beleidsnota Gravensteen*, 11.03.1998.; “Wapencollectie verhuist naar Gravensteen,” *Stadsmagazine Gent*, 05.1999.; Toezichtcommissie van de oudheidkundige musea en de dienst monumentenzorg en stadsarcheologie, *Verslag over de vergadering van 25 maart 1998, deel: monumentenzorg*, 25.03.1998 (Archief Gent, Gent, MA_DCZ_2006_141).

⁶⁹⁰ Daniël Vanacker en Wouters Rawoens, “Gravensteen toont wapens uit Bijlokemuseum,” *De Gentenaar*, 26.03.1999.

⁶⁹¹ Gerits, “800 jaar Gravensteen te Gent,” n.g.

⁶⁹² Stad Gent, *800 jaar Gravensteen*.

⁶⁹³ Krantenknipsel “Gents Gravensteen. Filips van de Elzas legde eerste steen in 1180,” 25.03.1980 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁶⁹⁴ J. Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's Gravensteen te Gent*. 1980; Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie “800 jaar Gravensteen”*, 29.04.1980.

⁶⁹⁵ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen*.; “Gents Gravensteen. Filips van de Elzas legde eerste steen in 1180.”; J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Decavele, Stadsarchivaris, *80/MCL/HR/23, betreft: 800 jaar Gravensteen, evocatieve tentoonstelling*, 08.01.1980 (Archief Gent, Gent, MA_AR_195).

⁶⁹⁶ J. Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's Gravensteen te Gent*, 1980.

⁶⁹⁷ J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Decavele, Stadsarchivaris, *80/MCL/HR/23, betreft: 800 jaar Gravensteen, evocatieve tentoonstelling*, 08.01.1980.

⁶⁹⁸ “Op bezoek bij de konservator van het Gravensteen te Gent.”

onderwerp van deze tentoonstelling ‘**Rondom het Gravensteen**’.⁶⁹⁹ Deze kleine tentoonstelling bestaat uit schetsen van en zichten op en in het Gravensteen en haar omgeving.⁷⁰⁰ In het najaar van 1994 wordt er een tijdelijke **speelgoedtentoonstelling** georganiseerd in het Gravensteen. Dit gebeurt door verzamelaarster Michèle Van Driessche die er een deel van haar privécollectie speelgoed van 1850-1930 tentoonstelt. Haar collectie werd ook al tentoongesteld in het speelgoedmuseum van Mechelen en het Gentse Museum voor Volkskunde.⁷⁰¹

3.2.4. Gids(en) voor de bezoeker

In deze periode komen er vier ‘publieksboeken’ uit. Deze publicaties hebben als doelpubliek het brede publiek.

Naar aanleiding van het herdenkingsjaar komt ten eerste het boek ‘**800 jaar Gravensteen**’ uit. Dit boek is deel van de nieuwe toeristische en educatieve opfrissing van het Gravensteen. Het boek behandelt de geschiedenis van het Gravensteen en haar functies.⁷⁰²

Ten tweede wordt de bezoekersgids ‘**Gravensteen: een bezoek aan het Gravensteen**’ in navolging van het herdenkingsjaar volledig inhoudelijk en qua vormgeving hernieuwd.⁷⁰³ De nieuwe gids wil laagdrempelig zijn en richt zich op het brede publiek en de schoolgaande jeugd, die een groot deel uitmaken van de bezoekers van het Gravensteen, en kost 25 frank.⁷⁰⁴ Het vernieuwen van de gids ligt in lijn met het streven van de uitbaters naar een meer “didactische uitbouw” van het Gravensteen.⁷⁰⁵ In deze nieuwe bezoekersgids valt er een grotere focus op illustraties op te merken. De gids begint, net als de bezoekersgidsen hiervoor, met de historiek van de eerste grafelijke versterking tot de restauratie rond 1900.⁷⁰⁶ Het tweede deel van de gids is ook opnieuw een bespreking van de verschillende delen van het Gravensteen. Inhoudelijk tonen de omschrijvingen van de verschillende delen veel gelijkenissen met de inhoud van de gids van 1976, maar de zinnen zijn vaak herschreven in een actievere vorm. De informatie is ook sterk ingekort: veel historische anekdotes en details werden verwijderd.⁷⁰⁷ Bijvoorbeeld: “Toen men in 1904 de bodem tot op het oorspronkelijk niveau uitgroef vond men vier geraamten, thans in gesloten bakken bewaard.”⁷⁰⁸ versus “Toen men in 1904 de opgevoerde grond verwijderde vond men in de vierde en vijfde travee vier geraamten, thans in gesloten bakken bewaard.”⁷⁰⁹

⁶⁹⁹ J. Decavele, Stadsarchivaris aan R. Van Quaakebeke, Schepen van Cultuur, *JD/8077/ADS*, 03.06.1992 (Archief Gent, Gent, MA_AR_430).; M. De Lahaye, Hoofd Public Relations aan De Scheider, medewerker Stadsarchief, *4199/SPR27501.RB*, 27.05.1992 (Archief Gent, Gent, MA_AR_430).

⁷⁰⁰ Stad Gent, *Lijst van de stukken waarvoor een bruikleenaanvraag wordt ingediend*, 03.06.1992 (Archief Gent, Gent, MA_AR_430).

⁷⁰¹ B.K.G., “Ridderzaal van Gravensteen wordt speelgoedzaal,” *Het Volk*, 02.11.1994.

⁷⁰² Joan Vandenhoute, *800 jaar Gravensteen* (Gent: Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, 1980).

⁷⁰³ Stad Gent Dienst Monumentenzorg, *Gravensteen: een bezoek aan het Gravensteen* (Gent: Economaat van de stad Gent, 1995).

⁷⁰⁴ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen*.

⁷⁰⁵ J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Monsaert, de Schepen van Openbare Werken, Stadsontwikkeling en Rechtszaken, *79/MCL/ID/932, Betreft: Viering Gravensteen 1980*, 31.05.1979.

⁷⁰⁶ Stad Gent Dienst Monumentenzorg, *Gravensteen: een bezoek aan het Gravensteen*, 3-15.

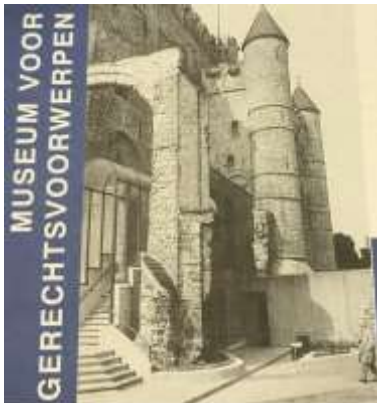
⁷⁰⁷ Stad Gent Dienst Monumentenzorg, *Gravensteen: een bezoek aan het Gravensteen*, 19-29.

⁷⁰⁸ Stad Gent Dienst Monumentenzorg, *Gravensteen: een bezoek aan het Gravensteen*, 29.

⁷⁰⁹ Stad Gent, *Gids van 's Gravensteen te Gent* (1976), 39.

Een jaar vroeger komt naar aanleiding van de volledige herinrichting van het Museum voor Gerechtsvoorwerpen ten derde een bezoekersgids van het museum, **'Museum voor Gerechtsvoorwerpen'** uit. Ook deze gids werd geschreven door de Dienst Monumentenzorg.⁷¹⁰ De gids behandelt de objecten en de totstandkoming van de verzameling dwang- en foltertuigen van het Gravensteen en licht kort de geschiedenis van het strafrecht toe in enkele thema's, dezelfde als die van het museum.⁷¹¹ Er wordt een sterk beeld geschilderd van het Gravensteen als akelige plek van pijn: "het Gravensteen met zijn donkere pijnkelders en crypten, mysterieuze folterkamers en gevangenissen [...]".⁷¹² De bezoekersgids van het museum richt zich expliciet op schoolkinderen.⁷¹³

In 1992 komt er een vierde publieksgericht boek **'Omtrent het Gravensteen'** uit, geschreven door toenmalige conservator Geert Van Doorne. Naast actuele informatie, waaronder het archeologisch en historisch onderzoek daterend van begin jaren 1980, wordt ook de volledige geschiedenis van het Gravensteen, haar bouwfases en functies uiteengezet. Dit boek komt uit de reeks *Monumenten Be,Leven*.⁷¹⁴

Afbeelding 25. Museum voor Gerechtsvoorwerpen (1994).

In 1989 worden de bezoekers ook door fysieke gidsen rondgeleid in het Gravensteen in meerdere talen. Deze gidsbeurten worden georganiseerd door de Gidsenbond in samenwerking met de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie en het College van Burgemeester en Schepenen van de Stad Gent.⁷¹⁵

3.3. Beoogd publiek

De bovenbeschreven publiekswerking staat in interactie met een bepaald publiek. Aan de hand van de bronnen probeer ik te analyseren wie de bezoekers zijn van het Gravensteen, of toch wie het beoogd publiek is van het Gravensteen. Waar mogelijk bekijk ik ook hun relatie met het Gravensteen en eventuele emoties en associaties.

⁷¹⁰ Sophie Derom, *Museum voor Gerechtsvoorwerpen* (Gent: Dienst Monumentenzorg, 1994).

⁷¹¹ Derom, *Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1 en 4-35.

⁷¹² Derom, *Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 2-3.

⁷¹³ D.A.L., "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum."

⁷¹⁴ M.D.T., "Gravensteen opnieuw belicht: na 80 jaar nieuwe monografie," *Het Volk*, 29.06.1992.

⁷¹⁵ *Meertalige geleide bezoeken aan het Gravensteen*, 01.03.1989 (DSMG, Gent, Straten: Sint-Veerleplein).

Het Gravensteen is populair en bezoekersaantallen groeien jaar na jaar aan. In 1986 zijn er jaarlijks meer dan 200.000 bezoekers.⁷¹⁶ In 1995 zijn dit jaarlijks al 230.000 bezoekers.⁷¹⁷ In 1998 is dit een kwart miljoen.⁷¹⁸ Architecturaal proberen de uitbaters het Gravensteen toegankelijker te maken voor een groot aantal bezoekers met een nieuwe trap en onthaalgebouw.⁷¹⁹

Er is een sterke popularisering in de publiekswerking van het Gravensteen. De uitbaters willen dat de voorziene media en informatie leesbaar zijn voor het brede publiek en er worden enkele grootschalige, laagdrempelige evenementen georganiseerd die veel bezoekers trekken.⁷²⁰ Deze evenementen worden niet enkel gebruikt om bezoekers te trekken naar het Gravensteen, maar de Stad Gent gebruikt het Gravensteen in deze periode ook in functie van haar eigen (inter)nationale citymarketing.⁷²¹ Het Gravensteen wordt een van de stokpaardjes van de stad. In vergelijking met de vorige periode wordt het Gravensteen in de jaren 1980-1990 naast monument ook uitgespeeld als eventlocatie voor evenementen van allerlei aard. Verschillende soorten groepen gebruiken het kasteel voor verschillende soorten evenementen. Dit is niet noodzakelijk een toe-eigening van het Gravensteen door deze groepen, maar wijst eerder op de opvallende plek die het Gravensteen verworven heeft binnen het stedelijke landschap.

Het Gravensteen richt ten eerste zich voornamelijk op toeristen. Het Gravensteen wordt sterk uitgespeeld als populairste en meest bezochte monument van de stad Gent. De evenementen en publiekswerking worden internationaal afgestemd met een uitgebreid viertalig aanbod.⁷²²

De schoolgaande jeugd is een tweede belangrijk doelpubliek van het Gravensteen. Zij vormen een groot deel van het percentage van de bezoekers.⁷²³ Het belang van dit doelpubliek wordt ook gekaderd in het cultuurbeleid van de Stad Gent dat streeft om aan het onderwijs een "passende en levendige illustratie" toe te voegen.⁷²⁴ Het Gravensteen richt haar publiekswerking in met het oog op dit doelpubliek. Ten eerste gaat er bij de herinrichting van het museum specifieke aandacht naar het educatieve aspect met veel bijschriften, voornamelijk gericht op scholen.⁷²⁵ Ten tweede brengen de uitbaters een nieuwe bezoekersgids uit gericht op de jeugd en het brede publiek.⁷²⁶ Ten derde wordt

⁷¹⁶ Guy Reynebeau, "Gravensteen volgt verjongingskuur," *De Dulle Draak* 3, nr. 8 (14.02.1986): n.g.

⁷¹⁷ Karin Behaegel, "Gent wil Gravensteen helemaal veroveren," *Het Volk*, 27.12.1995.

⁷¹⁸ *Beleidsnota Gravensteen*, 11.03.1998.

⁷¹⁹ D.D., "Een vloek in het Gravensteen?"; J.M.G., Zonder titel.; L.D., "Ter verdediging van 'de trap': restaureren is geen giswerk."; Stad Gent, *Persmededeling 86/536 – een nieuwe kassa voor het Gravensteen*, 03.07.1986.; "Gravensteen," n.g.

⁷²⁰ Opsmuk voor verjaardagskaart."; Stad Gent, *800 jaar Gravensteen*.

⁷²¹ Gent in Multivisie. Behoorlijk visitekaartje."; Als Gent strip: in multivisie dan nog wel."; Simons (ed.), *Keizer Karel 1500-2000*, 11.; "Opsmuk voor verjaardagskaart."

⁷²² *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; D.A.L., "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum."; *Meertalige geleide bezoeken aan het Gravensteen*, 01.03.1989.

⁷²³ D.A.L., "Museum Gravensteen krijgt grondige oppoestbeurt."; V.D.B.E., "Het Gravensteen blijft een trekpleister, ook voor de Gentenaars en kinderen," *Het Laatste Nieuws*, 19.02.1997.; *Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen*, 1994.; D.A.L., "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum."

⁷²⁴ *Toespraak door de heer R. Van Quaquebeke, schepen van Cultuur, bij de officiële openstelling van het vernieuwde Museum van het Gravensteen*, 1994.

⁷²⁵ Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie "800 jaar Gravensteen"*, 29.04.1980.; "Groots feest rond 800 jaar Gravensteen."

⁷²⁶ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen*.

er een afzonderlijke bezoekersgids van het museum geschreven die zich specifiek op de jeugd richt.⁷²⁷ In de jaren 1990 wordt er hiernaast ingezet op de uitwerking van een specifiek jeugdonthaal. In 1992 kunnen kinderen een namiddag terecht in het Gravensteen naar aanleiding van de Jeugdboekenweek rond het thema 'Griezelen' in opdracht van de Gentse stadsbibliotheek.⁷²⁸ In 1998 wordt vervolgens een volledig jeugdonthaal uitgewerkt in het Gravensteen dat vanaf 1999 elke weekdag behalve maandag doorgaat.⁷²⁹

In deze periode zijn ook academici en wetenschappelijke onderzoekers een beoogd doelpubliek. Er is vanuit de uitbaters van het Gravensteen aandacht voor opgravingen, onderzoek en een algemene academische herwaardering. Ten eerste komt dit tot uiting tijdens het herdenkingsjaar 800 jaar Gravensteen met archeologische opgravingen en onderzoek, wetenschappelijk bodemonderzoek, archivalisch en iconografisch onderzoek en een internationaal colloquium.⁷³⁰

3.3.1. Identiteit

De Gentse toe-eigening en citymarketing van het Gravensteen in deze periode werd hierboven al aangestipt. Het Gravensteen wordt in deze periode sterk verweven met de stedelijke identiteit. Het Gravensteen wordt echter niet enkel geprezen om haar unieke en bijzondere kader, maar wordt in deze periode de "trots van Gent".⁷³¹ "Ons kasteel" wordt geprezen in de pers en is populair.⁷³² Sommige artikels vereenzelvigen ook het stereotiepe Gentse, koppige karakter met het Gravensteen.⁷³³ Ook in de trapdiscussie wordt duidelijk dat het Gravensteen voor sommigen een sterke identitaire link heeft wat hun verontwaardigd maakt over de aanpassingen aan "hun kasteel".⁷³⁴

Naast een Gents regionalisme, wordt het Gravensteen ook ingebed in een nationalistisch discours. De viering 800 jaar Gravensteen in 1980 wordt gebruikt als een van de vier attractiepolen van de herdenking 150 jaar Belgische onafhankelijkheid.⁷³⁵

⁷²⁷ D.A.L., "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum."

⁷²⁸ Krantenknipsel "Lekker griezelen in Gravensteen," 23.03.1992 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten Gravensteen).; "Teater Taptoe."

⁷²⁹ *Beleidsnota Gravensteen*, 11.03.1998.; "Wapencollectie verhuist naar Gravensteen."

⁷³⁰ Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's Gravensteen te Gent.*; Gerits, "800 jaar Gravensteen te Gent."

⁷³¹ Galle, "Betere tijden voor bouwvallig Gravensteen."

⁷³² *Toespraak door de heer R. Van Quaakebeke, schepen van Cultuur, bij de officiële openstelling van het vernieuwde Museum van het Gravensteen*, 1994.; V.D.B.E., "Het Gravensteen blijft een trekpleister, ook voor de Gentenaars en kinderen."

⁷³³ "Groots feest rond 800 jaar Gravensteen."

⁷³⁴ Collumbien, "Het schandaal van het Gravensteen," 3-5.; Wilzcek, "The layers of history," 353.; "Groots feest rond 800 jaar Gravensteen."; R. Wuyts-de Witte, "Brieven: de trap van het Gravensteen," *De Gentenaar*, 21.03.1990.

⁷³⁵ J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Monsaert, de Schepen van Openbare Werken, Stadsontwikkeling en Rechtszaken, 79/MCL/ID/932, *Betreft: Viering Gravensteen 1980*, 31.05.1979.

3.4. Tussenconclusie

In de jaren 1980 en 1990 wordt het Gravensteen archeologisch, architecturaal, cultureel en toeristisch onder de loep genomen.

De jaren 1980 luiden na bijna een eeuw een nieuwe periode van restauraties in die gepaard gaan met een uitgebreide academische herwaardering.⁷³⁶ Tevens wordt ook gezocht hoe het Gravensteen praktisch opengesteld kan worden voor een verdere toeristische en culturele beleving. Er is tijdens de restauraties aandacht voor het toevoegen van nutsvoorzieningen en hedendaagse voorzieningen. De confrontatie tussen het historische monument en de moderne architectuur leidt in het Gravensteen, zoals in zo veel monumenten, tot een maatschappelijke discussie.⁷³⁷

Het Gravensteen is niet enkel een monument meer, maar wordt ook sterk ingericht als eventlocatie voor allerlei uiteenlopende groepen en organisaties (protesten, recepties, opvoeringen, humanitaire acties et cetera). Deze evenementen onderstrepen het belang van het Gravensteen als markant gebouw, bijzondere en unieke locatie en herkennings- en ijkpunt in het stedelijke landschap. De beweegredenen van de uitbaters en de eventuele keuze voor en afwijzing van bepaalde evenementen vallen niet af te leiden. Het laten doorgaan van bepaalde evenementen kan een financiële overweging zijn of een prestigieuze overweging om een bepaald imago van het Gravensteen te vormen.

De explosieve groei van het massatoerisme en de populaire interesse in erfgoed en geschiedenis in de jaren 1980 valt ook op te merken in het Gravensteen.⁷³⁸ Het Gravensteen luidt haar jaren 1980 in met het feest- en herdenkingsjaar voor 800 jaar Gravensteen. Dit entertainend en educatief massa-evenement was een groot succes. Tevens de andere grote evenementen, het Keizer Kareljaar, Gent in Multivisie en het Festival of Jesters zijn entertainend en laagdrempelig.

Deze populaire interesse gaat samen met een democratisering van veel musea en erfgoedsites. Dit is ook zo in het Gravensteen. In de jaren 1980-1990 herwerken de uitbaters het museum en de bezoekersgids om leesbaar te zijn voor het brede publiek. In haar publiekswerking komt er hiernaast een expliciete focus op toeristen en scholieren.⁷³⁹

Tevens ontwikkelt zich in deze periode een erfgoedindustrie, waarin erfgoed, toerisme en cultuur gecommificeerd worden.⁷⁴⁰ Dat het Gravensteen economisch belangrijk is, wordt ten eerste duidelijk uit haar rol binnen de Gentse citymarketing: het Gravensteen is een van Gent haar

⁷³⁶ Baillieul, et al. *De Stelling Voorbij*, 22.; Callebaut, Raveshot en Van de Walle, 67.; Gerits, "800 jaar Gravensteen te Gent," n.g.; R. Van de Walle, *Gravensteen: archeologisch onderzoek 1980-1981. Nota t.a.v. de Toezichtcommissie voor Oudheidkundige Musea, Archeologie en Historische Monumenten*, 28.19.1981.; Johan Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's Gravensteen te Gent.*; Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie "800 jaar Gravensteen"*, 29.04.1980.

⁷³⁷ Van Hauwaert, "Gravensteen moet 21^e eeuw halen."; Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*, 05.05.2006.

⁷³⁸ Van der Laarse, "Erfgoed en de constructie van vroeger," 17.; Goulding, "The commodification of the past," 835.; Boey, "'May Allah cleanse all Muslims'," 38.

⁷³⁹ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen.*; Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie "800 jaar Gravensteen"*, 29.04.1980.; "Groots feest rond 800 jaar Gravensteen."; Hendrik De Smedt, *Omtrent de vernieuwde inrichting van het Museum voor Gerechtsvoorwerpen in het Gravensteen te Gent*, 02.06.1994.; D.A.L., "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum."

⁷⁴⁰ Goulding, "The commodification of the past," 836-7.; Prentice, "Heritage," 278.; Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 43.; Holtorf, "The heritage of heritage," 157.

belangrijkste toeristische trekkers. De georganiseerde evenementen zijn laagdrempelig, entertainend en worden ook gepromoot naar toeristen toe.⁷⁴¹ Ten tweede wordt het Gravensteen verder gecommuniceerd in souvenirs. In het herdenkingsjaar (1980) worden herdenkingspenningen verkocht.⁷⁴² Afgezien van de postkaart uit 1939 is dit de eerste keer dat er souvenirs verkocht worden door het Gravensteen. Souvenirs zijn een manier over het verleden te ervaren en zijn een groot deel van de commodificatie van erfgoed en geschiedenis.⁷⁴³ Deze zogenoemde “unieke hebbedingetjes”, gemaakt door de Stad Gent, verwijzen naar de periode van muntslag in het Gravensteen.⁷⁴⁴

Afbeelding 26. Herdenkingspenning Gravensteen (1980).

De commodificatie van het Gravensteen gaat verder in de jaren 1990. De toezichters zetten met toestemming van de stad een soort souvenirhandel op. Deze Gravensteenshop avant la lettre wilde de promotie van het Gravensteen te bevorderen. Naast enkele souvenirs worden er ook toegangstickets verkocht. De toezichters plegen echter fraude en steken een deel van de opbrengst in hun eigen zak. Er zou in totaal anderhalf miljoen gefraudeerd zijn. Ze werden opgepakt en de winkel lijkt te verdwijnen.⁷⁴⁵

De groeiende interesse in en aandacht voor erfgoed zet zich verder doorheen de jaren 1990 en breidt zich uit naar de experience economy.⁷⁴⁶ Een van de kenmerken van deze nieuwe trend is het gebruik van living history. Het Gravensteen valt netjes in deze tendens en living history wordt doorheen de jaren 1990 een belangrijk deel van haar publiekswerking.⁷⁴⁷

⁷⁴¹ “Opsmuk voor verjaardagskaart.”; C.G.G., “Gravensteen krijgt vaste bewoners.”; “Festival of Jesters.”; “Gent in Multivisie. Behoorlijk visitekaartje.”; “Als Gent stript: in multivisie dan nog wel.”; Simons (ed.), *Keizer Karel 1500-2000*, 11.; Stad Gent - Dienst Toerisme, *Voorwaarden voor het drukken van foldertje 800 jaar Gravensteen*, 1980.

⁷⁴² Folder Stad Gent, *800 jaar Gravensteen – 1350 jaar Sint Baafsabdij*, 1980 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁷⁴³ Baillie, Chatzoglou en Taha, “Packaging the past,” 57.

⁷⁴⁴ Stad Gent, *800 jaar Gravensteen – 1350 jaar Sint Baafsabdij*.

⁷⁴⁵ S.G.G., “Tickets voor Gravensteen spijsden de ‘zwarte kas’,” *Het Laatste Nieuws*, 19.02.1992.

⁷⁴⁶ Nys, *De intrede van het publiek*, 22.; Leighton, “Step back in time and live the legend’,” 117-8.; Baillie, Chatzoglou en Taha, “Packaging the past,” 54-64.

⁷⁴⁷ “Festival of Jesters.”; Vanacker, “Klauwaerts veroveren Gravensteen.”; *Beleidsnota Gravensteen*, 11.03.1998.

4. 2000-2015

Dit vierde en laatste hoofdstuk behandelt het begin van de 21ste eeuw tot en met 2015. De publieksontsluiting die onderzocht wordt bestaat uit drie delen. Ten eerste is dit de toegankelijkheid van het gebouw, ten tweede de publiekswerking en ten derde het betrokken publiek. Dit onderzoek wordt afgesloten in 2015 omdat er in 2016 drie grote veranderingen gebeuren in het Gravensteen. In 2016 begint ten eerste het Time Castle-dossier, een project (en discussie) die momenteel nog in 2022 doorspelen.⁷⁴⁸ Toerisme Vlaanderen start tegelijk met dit dossier met grote investeringen om het Gravensteen internationaal uit te spelen.⁷⁴⁹ Het zou mij te ver leiden deze erg recente geschiedenis te bespreken. Ten tweede wordt het Gravensteen in 2016 na meer dan 15 jaar opnieuw een waterburcht.⁷⁵⁰ De restauraties zijn op dat moment echter nog steeds niet volledig afgerond.⁷⁵¹ Ten derde is het Gravensteen vanaf 2016 betalend voor Gentenaars.⁷⁵²

4.1. Gebouw

Het Koninklijk Besluit van 1936 dat het Gravensteen op de lijst van de wettelijk beschermde monumenten plaatste, wordt in 2009 aangevuld met de aanduiding van 'vastgesteld bouwkundig erfgoed' (besluit 14.09.2009).⁷⁵³

4.1.1. Restauraties

Dit hoofdstuk begint met het inluiden van een nieuwe restauratiecampagne in 2000, onder leiding van ingenieur Norbert Provoost.⁷⁵⁴ De restauratie wordt gefinancierd door de Vlaamse overheid, de provincie en de Stad Gent.⁷⁵⁵ Door de eigendomsdiscussie, die werd toegelicht in hoofdstuk drie, lag de restauratie enkele jaren stil. Het stabiliseren en herstellen van de walmuur begon echter te dringen en het grootste deel van de muur was door de gevaarlijke situatie al twee jaar gesloten voor het publiek.⁷⁵⁶

⁷⁴⁸ Karel Van Keymeulen, "Geen pretpark in Gravensteen," *Het Nieuwsblad*, 17.09.2016.

⁷⁴⁹ "Bijna 5 miljoen euro om Gravensteen opnieuw tot leven te wekken," *Belga*, 15.09.2016.; "Gravensteen krijgt opfrisbeurt van 4,7 miljoen," *De Standaard*, 16.09.2016.

⁷⁵⁰ Karel Van Keymeulen, "Gravensteen in 2016 weer een waterburcht," *De Gentenaar*, 29.07.2015.; C.M.A., "Gravensteen mag weer pootjebaden," *Het Nieuwsblad*, 04.06.2016.

⁷⁵¹ Y.D.S., "Gravensteen wordt opnieuw waterburcht," *Het Laatste Nieuws*, 17.06.2016.; Van Keymeulen, "Gravensteen in 2016 weer waterburcht."

⁷⁵² E.D.G., "Gentenaar betaalt 7,5 euro voor bezoek aan Gravensteen," *Het Laatste Nieuws*, 17.12.2015.

⁷⁵³ "Gravensteen," Inventaris Onroerend Erfgoed, geraadpleegd 15.08.2022, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/25890>.

⁷⁵⁴ "Gents Gravensteen zeker nog 10 jaar in de steigers," *Belga*, 01.10.2001.

⁷⁵⁵ Karel Van Keymeulen, "Duizend palen redden Gravensteen," *De Gentenaar*, 05.10.2000.; Stad Gent, *Persbericht 08/1272 – Restauratiewerken aan het Gravensteen*, 19.12.2008 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁷⁵⁶ Godelieve Van de Castele aan Hilde Ballegeer, Inge Geenens, Frederik De Vrieze, Jo Dujardin, Claude Beernaert, Dienst Protocol en Public Relations, *Gravensteen – voorstel scenario eerste paalviering morgen*, 03.10.2000 (Archief Gent, Gent, MA_PROT_2006_77).; Hans De Ruyck, "Vlaanderen schrijft cheque uit voor Gentse monumenten," *Gazet van Antwerpen*, 04.01.2000.; Pascal Goethals, "Muur Gravensteen staat op instorten," *De Standaard*, 01.08.2000.; Van Keymeulen, "Duizend palen redden Gravensteen."

Voor de start van deze restauratiewerken wordt opnieuw grondig archeologisch onderzoek verricht door de Dienst Stadsarcheologie, onder leiding van stadsarcheoloog Gunther Stoops.⁷⁵⁷ Dit onderzoek is noodzakelijk omdat door het consolideren van de walmuur tijdens de restauratiewerken de archeologische sporen in de bodem zullen vernietigd worden.⁷⁵⁸ Tijdens dit onderzoek worden enkele middeleeuwse, houten structuren ontdekt uit de 11de en 12de eeuw.⁷⁵⁹ Het is voor de onderzoekers echter onduidelijk waarvoor de houten structuren dienden.⁷⁶⁰

De restauratie van de omwalling duurt langer dan gepland.⁷⁶¹ In 2006 wordt een groot deel van de omwalling eindelijk terug opengesteld voor het publiek.⁷⁶² In 2011 liggen de restauratiewerken echter opnieuw een jaar stil door een probleem met de aannemer.⁷⁶³ In 2016 wordt de dam die aangelegd was voor de restauratiewerken eindelijk afgebroken en wordt het Gravensteen weer een waterburcht.⁷⁶⁴

Tijdens de restauratie wordt de geliefde, “schilderachtige” en “pittoreske” klimop die al sinds jaar en dag het Gravensteen overwoekert uiteindelijk verwijderd omwille van de grote schade die ze aanricht aan het gebouw: “Klimop is ook een grote boosdoener. De wortels groeien als het ware door de stenen, die langzaam loskomen.”⁷⁶⁵ Van eind jaren 1990 was hier al sprake van, maar de klimop wordt uiteindelijk pas verwijderd in 2009.⁷⁶⁶

4.1.2. Nieuw onthaalgebouw

In de 21ste eeuw ontstaat er een nieuwe discussie rond het integreren van nieuwbouw in het Gravensteen. Vanuit het Gravensteen en de bevoegde Dienst Monumentenzorg van de Stad Gent komt de aanvraag tot het bouwen van een nieuw onthaalgebouw.⁷⁶⁷ Deze infrastructuur is volgens hun erg noodzakelijk om een antwoord te bieden aan de grotere bezoekersstroom, de vraag naar een museumshop vanuit de bezoekers en de nood aan een warm onthaal in de winter en een fatsoenlijk sanitair.⁷⁶⁸ Het project heeft als doel het Gravensteen als toeristische trekpleister verder op te waarderen. Hiervoor is niet alleen een goede ontvangst nodig, maar wordt in het onthaalgebouw ook ruimte voorzien voor een museumshop.⁷⁶⁹

Net als de trapdiscussie (1980-1990) zorgt ook dit nieuw onthaalgebouw voor tegenstrijdige meningen. De Dienst Monumentenzorg van de Vlaamse Gemeenschap veegde oorspronkelijk het plan van tafel.

⁷⁵⁷ Di. D., “Gravensteen vergeet archeologen niet,” *Het Volk*, 26.10.2000.

⁷⁵⁸ Daniël Vanacker, “Archeologen vinden houten raadsels,” *De Standaard*, 02.10.2001.

⁷⁵⁹ “Gents Gravensteen zeker nog 10 jaar in de steigers.”; “Monumenten: Gravensteen – Graven naar het verleden,” Stad Gent, afgeprint 23.02.2002 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁷⁶⁰ Vanacker, “Archeologen vinden houten raadsels.”

⁷⁶¹ Bert Staes, “Nieuw geld voor Gravensteen,” *De Standaard*, 06.06.2013.

⁷⁶² Erik De Troyer, “Walmuren Gravensteen toegankelijk,” *Het Laatste Nieuws*, 06.05.2006.; E.M.D.P., “Gravensteen klaar voor bezoekersstroom,” *De Standaard*, 06.05.2006.

⁷⁶³ Erik De Troyer, “Restauratie Gravensteen ligt jaar stil,” *Het Laatste Nieuws*, 18.06.2011.

⁷⁶⁴ Van Keymeulen, “Gravensteen in 2016 weer een waterburcht.”; C.M.A., “Gravensteen mag weer pootjebaden.”

⁷⁶⁵ Karel Van Keymeulen, “Vierhonderd miljoen voor restauratie Gravensteen,” *De Gentenaar*, 05.09.1998.

⁷⁶⁶ H.D.G., “Klimop moet van Gravensteen,” *Het Laatste Nieuws*, 25.11.2008.

⁷⁶⁷ *Projectfiche Gravensteen: ontvangstruimte voor bezoekers*, 2003 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁷⁶⁸ Dams, “Plan voor glazen paviljoen op binnenkoer zorgt voor commotie.”; “Gentse Dienst Monumentenzorg keurt plannen goed, Vlaamse Dienst keurt ze af.”; Dams, “Herrie om Gravensteen.”; “Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen.”

⁷⁶⁹ *Projectfiche Gravensteen: ontvangstruimte voor bezoekers*, 2003.; “Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen.”

Zoals Van Doorne de herhaaldelijke discussie treffend verwoord: “De vraag blijft hoe je een evenwicht vindt tussen een historisch gebouw en het hedendaagse gebruik ervan.”⁷⁷⁰ Uiteindelijk gaat de Vlaamse Dienst Monumentenzorg wel akkoord en wordt het plan van een glazen onthaalgebouw in een zo discreet mogelijke kleur met ingezaaid dak dat te allen tijde zonder schade kan ontmanteld worden, goedgekeurd.⁷⁷¹

Dit onthaalgebouw wordt geopend in 2006.⁷⁷² Tijdens de opening is er animatie van de Ghentsche Ghesellen, een harpist en valkenier, jonkvrouwen Linda en Sybil van het jeugdonthaal en staat er een stand met Vlaamse streekproducten.⁷⁷³

Afbeelding 27. Rechts het glazen onthaalgebouw van het Gravensteen (2019).

4.2. Publiekwerking

De publiekswerking bestaat uit drie (met elkaar verbonden) subniveaus: welke informatie wordt ontsloten, door middel van welke media en hoe zit het met evenementen in het Gravensteen?

De Dienst Monumentenzorg onder leiding van Geert Van Doorne blijft de uitbater van het Gravensteen. Sinds de eeuwwisseling is de Stad Gent de enige eigenaar van het monument.⁷⁷⁴ De uitbater verandert in 2010 wanneer het Gravensteen zich samen met het Belfort, de Sint-Baafsabdij en de Sint-Pietersabdij aansluit bij de groep Kunsthal Sint-Pietersabdij en Historische monumenten.⁷⁷⁵ Deze organisatie wordt in 2012 omgevormd tot de Dienst Historische Huizen Gent, binnen het

⁷⁷⁰ “Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen.”

⁷⁷¹ Dieter Herregodts, “Onthaalpaviljoen voor Gravensteen in Gent,” *Het Nieuwsblad*, 02.10.2003.; D.I.H., “Groen licht voor nieuw paviljoen Gravensteen,” *De Standaard*, 01.10.2003.; Dams, “Plan voor glazen paviljoen op binnenkoer zorgt voor commotie.”; “Gentse Dienst Monumentenzorg keurt plannen goed, Vlaamse Dienst keurt ze af.”; Dams, “Herrie om Gravensteen.”; “Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen.”

⁷⁷² Olivier Scheir, “Nieuw onthaalgebouw Gravensteen geopend,” *Het Nieuwsblad*, 06.05.2006.

⁷⁷³ *Inhuldiging van de nieuwe balie*, 2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁷⁷⁴ Galle, “Beter tijden voor bouwvallig Gravensteen.”; K.N., “Stad wordt enige eigenaar van Gravensteen,” *De Gentenaar*, 28.11.1999.; Hans De Ruyck, “Gravensteen alleen van Gent,” *Gazet van Antwerpen/Waasland*, 29.11.1999.

⁷⁷⁵ “Shopplezier in het Gravensteen,” *Gent.be*, 19.05.2011, afgeprint 20.05.2011 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Karel Van Keymeulen, Zonder titel, *Het Nieuwsblad*, 15.09.2012.

departement Cultuur en Sport van de Stad Gent.⁷⁷⁶ Historica Doreen Gaublomme wordt in 2012 directeur van deze organisatie.⁷⁷⁷

Van de Dienst Monumentenzorg zijn uit 2001 enkele beleidsfiches bewaard gebleven.⁷⁷⁸ De Dienst Monumentenzorg zegt hierin dat ze het Gravensteen wil “[...] heropwaarderen als toeristische trekpleister” en dat “[...] de beschikbare ruimten in het kasteel zullen optimaal gebruikt worden in functie van het Gentse verenigingsleven en het Gentse evenementenbeleid.⁷⁷⁹ Dit trekt de lijn verder van de Gentse cultuurpolitiek uit hoofdstuk drie. De heropwaardering van het Gravensteen gebeurt door middel van verschillende methodes specifiek gericht op het populairder maken van het Gravensteen, het verhogen van de educatieve waarde en het stimuleren van het toeristisch bezoek.⁷⁸⁰ Ten eerste wordt hiervoor aandacht besteed aan militaire geschiedenis en worden het kasteel en de riddertijd tot leven gewekt. Ten tweede wordt het Gravensteen een ruimte voor tijdelijke manifestaties in het Gentse culturele leven en is er aandacht voor het verhogen van de esthetiek van de site. Ten derde gaat er bijzondere aandacht naar het oprichten van een jeugdonthaal en naar het beschikbaar maken van informatie voor het grote publiek.⁷⁸¹

4.2.1. Gravensteen tot leven gewekt

Het Gravensteen zet haar experiential approach met living history uit de jaren 1990 verder door in de 21ste eeuw. Het Gravensteen “tot leven wekken” vormt een belangrijk deel van haar publiekswerking.⁷⁸²

Een eerste maal gebeurt dit in 2002 wanneer de Dienst Monumentenzorg **middeleeuwse kampementen** organiseert in het Gravensteen.⁷⁸³ Tijdens deze weekends, die herhaald worden tot in 2006, wil de Dienst Monumentenzorg door middel van kledij, heraldiek, krijgskunst, muziek, dans en voeding het “kasteel tot leven wekken” en de bezoekers iets laten beleven in de “stille getuigen van het verleden”.⁷⁸⁴ Deze vijf middeleeuwse weekends van april tot september verbeeldden een 14de-eeuws huurlingenkamp en hebben elk jaar en elk weekend andere thema’s.⁷⁸⁵ Deze middeleeuwse weekends worden uitgevoerd door de Ghentsche Ghesellen en zijn enorm populair. In 2003 lokken ze

⁷⁷⁶ “Doreen Gaublomme wordt directeur Historische Huizen,” *Het Nieuwsblad*, 14.09.2012, geraadpleegd 26.06.2022, https://www.nieuwsblad.be/cnt/blkva_20120914_011.

⁷⁷⁷ “Doreen Gaublomme wordt directeur Historische Huizen.”

⁷⁷⁸ Geert Van Doorne, de Conservator aan Sas van Rouverrij, Eerste Schepen, Schepen van Cultuur en Toerisme, *01/GVD/FL/881*, 03.07.2001 (Archief Gent, Gent, MA_DCZ_2006_141).

⁷⁷⁹ *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen*, 2001 (Archief Gent, Gent, MA_DCZ_2006_141).

⁷⁸⁰ *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen*, 2001.

⁷⁸¹ *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen*, 2001.

⁷⁸² Gentsche Ghesellen vzw aan Dienst Monumentenzorg, *Betreft: organisatie 2/3 september 2000 + subsidieaanvraag*, 28.05.2000 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁷⁸³ G.S.V., Zonder titel, *Het Nieuwsblad*, 05.05.2006.

⁷⁸⁴ Krantenknipsel, “Ridders zijn weer baas in Gravensteen,” 09.04.2003 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; Krantenknipsel “Gravensteen: middeleeuwse kampementen,” 26.03.2003 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; Stad Gent, *Persbericht 06/0426 -Middeleeuwse kampementen in het Gravensteen*, 05.05.2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁷⁸⁵ “Gravensteen: middeleeuwse kampementen,” 26.03.2003.; Gentsche Ghesellen vzw aan Dienst Monumentenzorg, *Betreft: organisatie 2/3 september 2000 + subsidieaanvraag*, 28.05.2000.; Krantenknipsel “Middeleeuwse kampementen,” 14.04.2004 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; “Gravensteen: middeleeuwse kampementen,” 26.03.2003.; Stad Gent, *Persbericht 06/0426 -Middeleeuwse kampementen in het Gravensteen*, 05.05.2006.

dubbel zo veel bezoekers dan het gemiddelde dagaantal naar het Gravensteen, maar ook in de andere jaren trekken ze veel bezoekers.⁷⁸⁶ De Ghentsche Ghesellen proberen met deze evocaties toerisme, cultuur en het cultureel-historisch erfgoed in Gent te promoten, enerzijds met een educatief aspect en anderzijds met spektakel.⁷⁸⁷

Het doen herleven van de middeleeuwen in het Gravensteen beoogt de Dienst Monumentenzorg een tweede maal in 2006 met **demonstraties valkerij** uitgevoerd door professionele valkeniers met valken, buizerds en oehoes.⁷⁸⁸ Opnieuw gebeurt dit met een combinatie van spektakel en educatie. Dienst Monumentenzorg wil de bezoekers kennis laten maken met de wereld van vogels, de jachtmethodes en de geschiedenis van de valkerij, maar voeren ook spectaculaire demonstraties op.⁷⁸⁹

In 2014 wordt er door het Gravensteen een derde maal ingezet op living history. Er komt een vrijwilliger enkele maanden "ridder spelen". Zijn kostuum is uit de 14de eeuw en naar eigen zeggen historisch correct.⁷⁹⁰ Tijdens deze publieksmomenten wordt er ook een middeleeuws zwaardgevecht opgevoerd.⁷⁹¹

Later dat jaar zal voor een vierde maal het Gravensteen "tot leven" komen "zoals het ooit is geweest". Dit gebeurt met het eerste '**Ridderfestival**' georganiseerd door de Dienst Historische Huizen met als thema 'Feest in het Kasteel'. De deelnemende historische groeperingen maakten pijlen en wapenschilden, er waren middeleeuwse hapjes en dranken, opvoeringen en middeleeuwse dansen en muziek gespeeld op middeleeuwse instrumenten, zwaardgevechten en toneelvoorstellingen. Dit Ridderfestival sloeg enorm aan: het dagrecord van het Gravensteen werd verbroken.⁷⁹² In 2015 vindt er opnieuw een 'Feest in 't kasteel' plaats waarbij voor een vijfde maal "Het Gravensteen wordt teruggetoverd naar de middeleeuwen."⁷⁹³ Er zijn initiaties boogschieten, dolkwerpen en haartoien gegeven door "stoere ridders" en "edele jonkvrouwen". Er is een workshop middeleeuws dansen, een proeverij en er zijn vuurspuwers en een nar.⁷⁹⁴

Het tot leven wekken van het kasteel en de riddertijd wil het Gravensteen toeristisch heropwaarderen, de bezoekers stimuleren en de educatieve waarde van het bezoek verhogen. In bovenbeschreven publiekswerking gebruikt het Gravensteen hiervoor een combinatie van educatie en spektakel. In deze publiekswerking wordt ook een actievere rol aan de bezoekers toegedragen. Dit ligt in lijn met de algemene tendens in de 21ste eeuw waarin er internationaal, maar ook in het Vlaamse cultuurbeleid, een groeiende nadruk komt te liggen op cultuurparticipatie en het betrekken van publiek.⁷⁹⁵ Tijdens de bovenbeschreven middeleeuwse weekends en de valkerijdemonstraties wordt ruimte voorzien

⁷⁸⁶ "Ridders zijn weer baas in Gravensteen."

⁷⁸⁷ Ghentsche Ghesellen vzw aan Dienst Monumentenzorg, *Betreft: organisatie 2/3 september 2000 + subsidieaanvraag*, 28.05.2000.

⁷⁸⁸ Stad Gent, *Persbericht 06/0426 -Middeleeuwse kampementen in het Gravensteen*, 05.05.2006.

⁷⁸⁹ Stad Gent, *Collegebesluit*, 12.05.2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Stad Gent, *Collegebesluit*, 01.06.2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁷⁹⁰ Sabine Van Damme, "'Ridder spelen is mijn hobby'," *Het Laatste Nieuws*, 21.03.2014.; Bert Staes, "'Soms kan je een ei bakken op mijn helm'," *Het Nieuwsblad*, 26.04.2014.

⁷⁹¹ Staes, "'Soms kan je een ei bakken op mijn helm'."

⁷⁹² Sabine Van Damme, "Ridders veroveren Gravensteen: eerste ridderfestival is onverhoopt succes," *Het Laatste Nieuws*, 16.06.2014.

⁷⁹³ L.V.E., "Ridders en narren in Gravensteen," *Het Laatste Nieuws*, 30.05.2015.

⁷⁹⁴ L.V.E., "Ridders en narren in Gravensteen.;" Di.V.L., "Feest in kasteel," *De Zondag*, 15.06.2014.

⁷⁹⁵ Harrison, *Heritage. Critical approaches*, 76.

voor bezoekers om vragen te stellen en hierdoor actiever deel te nemen aan de beleving van het erfgoed. In 2005 gaat dit nog een stap verder met de organisatie van enkele initiaties kruisboogschieten en zwaardvechten in het Gravensteen.⁷⁹⁶ In 2015 tijdens het Feest in 't Kasteel tonen de initiaties en workshops ook een duidelijke participatie aan.⁷⁹⁷

4.2.2. Gravensteen in citymarketing

Dat het Gravensteen belangrijk wordt in een breder plaatje van de stad Gent is een tendens die ontstaat in de jaren 1990 en die wordt voorgezet in de 21ste eeuw. Het Gravensteen wordt gebruikt in een citymarketingbeleid ter promotie van de stad Gent.

In 2008 komt de Stad Gent in samenwerking met de Universiteit Gent en de Dienst Monumentenzorg met een nieuw, middeleeuws festival. Dit '**Festival van de Gouden Ridder**' is een 14de-eeuw festival genoemd naar een gouden munt van graaf Lodewijk van Male uit de 14de eeuw.⁷⁹⁸ Dit festival zie ik als een eerste element van het Gravensteen in de Gentse citymarketing. Het Gravensteen staat centraal in dit festival, maar de organisatoren willen het festival een vaste waarde in de culturele werking van de stad maken en hopen het te gebruiken ter stadsmarketing en toeristische promotie. Het Festival van de Gouden Ridder wil volgens het persbericht inspelen op de vaststelling dat Gent nog te weinig haar "interessante, middeleeuwse verleden" uitspeelt.⁷⁹⁹ De eerste editie vindt enkel plaats in het Gravensteen, maar het festival wil jaarlijks verder uitbreiden naar de Gentse historische binnenstad. Het festival organiseert lezingen, discussies, concerten, historische evocaties door de Ghentsche Ghesellen en als afsluiter een culinaire proeverij. Het festival en de activiteiten worden georganiseerd in samenwerking met de Universiteit Gent.⁸⁰⁰ Een replica van de munt de Gouden Ridder is tijdens dit festival in het Gravensteen te koop en herinnert volgens de organisatoren aan het grafelijk muntatelier dat in de 14de eeuw in de Geldmunt gelegen was.⁸⁰¹ De tweede editie breidt uit naar de wijk Patershol, opnieuw georganiseerd door de Dienst Monumentenzorg in samenwerking met de Stad Gent en de Universiteit Gent.⁸⁰² Opnieuw ligt de focus op de 14de eeuw en zijn er concerten, lezingen, proeverijen, gidsenbeurten en boottochten, evocaties en debatten.⁸⁰³ Naast deze activiteiten ontwikkelen enkele deelnemende restaurants ook een menu met allerlei historische gerechten.⁸⁰⁴ Opnieuw is een replica van de munt te koop.⁸⁰⁵ Dit festival kan gezien worden in de Gentse citymarketing aangezien ze

⁷⁹⁶ "Schrijvers dompelen Gent onder in sfeer van ridders en edellieden," *Het Laatste Nieuws*, 31.05.2005.

⁷⁹⁷ L.V.E., "Ridders en narren in Gravensteen."

⁷⁹⁸ Stad Gent, *Persbericht 08/0965 – Gent krijgt middeleeuws festival*, 03.10.2008 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Rudi Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie," *Het Nieuwsblad*, 10.10.2008.

⁷⁹⁹ Stad Gent, *Persbericht 08/0965 – Gent krijgt middeleeuws festival*, 03.10.2008.

⁸⁰⁰ Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."

⁸⁰¹ Stad Gent, *Persbericht 08/0965 – Gent krijgt middeleeuws festival*, 03.10.2008.; Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."

⁸⁰² "Feest van de Gouden Ridder," Stad Gent, 03.04.2009, afgeprint 06.04.2009 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁰³ Folder *Tweede editie. Feest van de Gouden Ridder: Middeleeuws Festival*, 2009 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Hannes Dedeurwaerder, "Gouden Ridder palmt Patershol in," *Het Laatste Nieuws*, 17.04.2009.

⁸⁰⁴ *Tweede editie. Feest van de Gouden Ridder: Middeleeuws Festival*, 2009.; Dedeurwaerder, "Gouden Ridder palmt Patershol in."

⁸⁰⁵ "Feest van de Gouden Ridder," Stad Gent, 03.04.2009.

toeristen, academici en het brede publiek van de Europese rol van de stad Gent in de 14de eeuw wil laten proeven.⁸⁰⁶

Een tweede element van de Gentse citymarketing is het **Winterwonderkasteel** dat sinds 2014 door de dienst Historische Huizen in het Gravensteen georganiseerd wordt tijdens de Gentse Winterfeesten.⁸⁰⁷ Het Gravensteen wordt in een kerst- en wintersfeer ingekleed en er zijn eetstandjes, een bar en muziek, workshops, kindertheater, vertellingen en concerten.⁸⁰⁸ De Winterfeesten en het Winterwonderkasteel proberen toeristen buiten het traditionele zomerseizoen toch naar Gent te lokken.⁸⁰⁹ Wegens groot succes wordt dit evenement herhaald in 2015 tot op heden.⁸¹⁰ In 2015 wordt het Winterwonderkasteel ingekleed in het teken van kerst- en winterse sprookjes.⁸¹¹

Een derde element dat binnen de Gentse citymarketing kan worden gezien is het **pop-uppicknickterras** dat in 2014 op het dak van de donjon van het Gravensteen georganiseerd wordt.⁸¹² Dit terras met ingerichte tuin wordt gebouwd door het communicatiebureau Michael Tiger voor hun timelapsefilm 'Ghent in Motion'.⁸¹³ Tijdens de drie weken waarin het terras gebruikt wordt voor dit project kunnen particulieren een plekje reserveren om gedurende een uur in de tuin te picknicken, iets dat binnen de kortste keren uitverkocht is.⁸¹⁴

De unieke locatie van het Gravensteen dient ook als kader voor de **opnames** van televisieprogramma's, reportages en films. Net als in hoofdstuk drie is het belangrijk om op te merken dat deze opnames ten eerste waarschijnlijk sterk meespelen in de verbeelding van het Gravensteen in de samenleving en het scheppen van een verwachtingspatroon en associaties bij de bezoekers. Deze opnames brengen ten tweede het Gravensteen niet enkel onder binnenlandse aandacht, maar promoten ook Gent en het Gravensteen internationaal en kunnen gezien worden als bijdragend aan de Gentse citymarketing.⁸¹⁵

⁸⁰⁶ Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."; Dedeurwaerder, "Gouden Ridder palmt Patershol in."

⁸⁰⁷ Bert Staes, "Aftellen naar Winterfeesten," *De Standaard*, 25.11.2014.

⁸⁰⁸ J.O.D., "Gravensteen wordt Winterkasteel," *Het Nieuwsblad*, 06.12.2014.; L.V.E., "Ook Gravensteen in kerstsfeer," *Het Laatste Nieuws*, 06.12.2014.; Sabine Van Damme, "Gravensteen decor voor sprookjesverhalen," *Het Laatste Nieuws*, 17.12.2015.; Sabine Van Damme, "Winterkasteel Gravensteen komt terug," *Het Laatste Nieuws*, 13.04.2015.

⁸⁰⁹ Karel Van Keymeulen, "Gentse hotels scoren het best in nieuw rapport," *De Standaard*, 03.07.2015.

⁸¹⁰ Van Damme, "Winterkasteel Gravensteen komt terug."

⁸¹¹ Van Damme, "Gravensteen decor voor sprookjesverhalen."

⁸¹² Bert Staes, "Stormloop op Gravensteen-picknick," *Het Nieuwsblad*, 03.10.2014.

⁸¹³ B.V.S.G., "Tuin op Gravensteen klaar," *Het Laatste Nieuws*, 11.10.2014.

⁸¹⁴ Bert Staes, "Terras van dak Gravensteen gehaald," *Het Nieuwsblad*, 28.10.2014

⁸¹⁵ "'Emperor'-set ruilt Sint-Michiels voor Gravensteen," *De Morgen*, 21.08.2015.; E.W.C., "Keizer Karel heerst opnieuw in Gent," *De Morgen*, 19.08.2015.

Afbeelding 28. Opnames in het Gravensteen (2015).

In 2003 worden delen van de middeleeuwse avonturenfilm ‘Floris’ er opgenomen.⁸¹⁶ In 2011 vormt de crypte het kader voor opnames van ‘Quichote’s Island’ door Didier Volckaert.⁸¹⁷ Het jaar erop filmt de historische dramareeks ‘The White Queen’ van de BBC enkele scènes in het Gravensteen.⁸¹⁸ De middeleeuwse actiefilm ‘Emperor’ van regisseur Lee Tamahori over Keizer Karel wordt in 2015 gedeeltelijk opgenomen in het Gravensteen.⁸¹⁹ De Vlaamse jeugdzender Ketnet neemt voor de reeks ‘De Zoon van Artan’ in 2015 ook enkele scènes op in het Gravensteen.⁸²⁰

In 2007 worden de eerste vier Tourjournaals gepresenteerd in het Gravensteen, wat een “[...] meerwaarde betekenen voor het Gravensteen maar ook voor Gent.”⁸²¹ In datzelfde jaar maakt Stadstv Gent een uitzending over het Gravensteen waarin reclame wordt gemaakt voor dit monument en haar publiekswerking.⁸²² Ook in 2007 worden voor de nieuwe begingeneriek van het Internationaal Filmfestival van Gent enkele opnames gemaakt in het Gravensteen “[...] omdat dit een meerwaarde is voor Gent en het Gravensteen.”⁸²³ Het Gravensteen wordt hiervoor dan ook kosteloos beschikbaar gesteld.⁸²⁴ Het jaar erop dient het Gravensteen als locatie voor de opnames van Vara’s ‘Nieuwslicht’. De opnames gaan over de geheugendetector als verhoortechniek en de makers willen in het Gravensteen de foltertelingen filmen waarmee vroeger verdachten werden verhoord.⁸²⁵

⁸¹⁶ Krantenknipsel D.I.H., “Nederlanders nemen langspeelfilm Floris op in Gravensteen: ‘Zo’n kastelen hebben wij bij ons niet,’” 01.10.2003 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).

⁸¹⁷ Rudy Tollenaere, “‘Aanrijding in Moscou’ heeft vele opvolgers. Filmmakers houden van Gen,” *Het Nieuwsblad*, 16.09.2011, geraadpleegd 26.06.2022, <https://www.nieuwsblad.be/cnt/n73fnvo2>.

⁸¹⁸ Johan Dillen, “BBC maakt opnames voor kostuumdrama in Gent,” *Het Nieuwsblad*, 14.11.2012, geraadpleegd 26.06.2022, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20121113_00367522.

⁸¹⁹ E.W.C., “Keizer Karel heerst opnieuw in Gent.”

⁸²⁰ J.R., “Wapengekletter en paarden in nieuwe Ketnetserie,” *Het Nieuwsblad*, 16.12.2015.

⁸²¹ Stad Gent, *Collegebesluit*, 07.06.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸²² “Gravensteen,” *Stadstv Gent*, uitzending 70, 28.11.2007 (Archief Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸²³ Stad Gent, *Collegebesluit*, 06.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸²⁴ Stad Gent, *Collegebesluit*, 06.2007.

⁸²⁵ *Scenario opnames*, 01.2008 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Hanneke Bakker, redacteur Nieuwslicht aan Nadine De Raedt, *Televisieopnames in Gravensteen*, 03.01.2008 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

4.2.3. Gravensteen als eventlocatie

Zoals hierboven al werd aangehaald wil de Dienst Monumentenzorg het Gentse verenigingsleven en het Gentse evenementenbeleid ondersteunen.⁸²⁶ Net zoals in hoofdstuk drie wordt het Gravensteen in de 21ste eeuw gebruikt als unieke eventlocatie voor het Gentse, culturele leven. Ook deze evenementen dragen bij tot de bovenbeschreven verbeelding van het Gravensteen en Gentse citymarketing.

In deze periode vinden er ten eerste vijf **concerten** plaats in het Gravensteen. Tot in 2005, want vanaf dan is het Gravensteen door haar beperkte capaciteit niet meer bruikbaar voor concerten.⁸²⁷ In 2000 zijn er de concerten 'Classic for kids' en 'Knightlive'.⁸²⁸ Twee jaar later vindt er de eerste versie van het 'Blue Note Festival' plaats, wat later 'Gent Jazz Festival' zal worden.⁸²⁹ Het jaar erop klinkt in het Gravensteen harem muziek uit Turkije, naar aanleiding van 'Odegand', het openingsfeest van het 'Festival van Vlaanderen Gent'.⁸³⁰ In 2004 treedt de Gentse groep Biezebaaze op in het Gravensteen.⁸³¹

Naast muziek vinden er ten tweede enkele **feestvieringen** plaats. De stichting Geuzenfeesten Biervliet doet in 2007 een aanvraag om de 35ste verjaardag van hun Geuzenfeesten in het Gravensteen te vieren.⁸³² Deze Geuzenfeesten zijn sinds 1973 een jaarlijks cultureel evenement en volksfeest met historische optocht rond een deel van de Geuzen-geschiedenis. De editie in 2007 wil hierbij extra de link met Gent in de verf zetten.⁸³³ In datzelfde jaar organiseert de Soevereine en Militaire Orde van de Tempel van Jeruzalem een internationaal kapittel met re-enactment ter herdenking van de zeventhonderdste verjaardag van de onverhoedse aanval op en de vervolging van de Tempeliers door de koning van Frankrijk.⁸³⁴ De Joan Vandenhouthezaal wordt voor de academische zitting en het banket gratis beschikbaar gesteld.⁸³⁵ Later in 2007 vindt de vijftigste editie van het Festival van Vlaanderen plaats, met als thema 'De Graal: over zoektochten, queestes en pelgrimages. Dit festival vindt niet enkel plaats in het Gravensteen, maar door haar, volgens de organisatoren, link met het thema vormt het Gravensteen het kernpunt van het programma.⁸³⁶ In 2015 houdt de Belgische Federatie voor Europese Historische krijgskunst zijn stichtingsevenement in het Gravensteen. Tijdens die evenementen zijn er allerlei demonstraties van krijgskunst.⁸³⁷

Ten derde wordt het Gravensteen gebruikt als locatie voor de opvoering van **toneelstukken**. Locatietheater is al sinds het begin van de 20ste eeuw deel van de publiekswerking van het

⁸²⁶ *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen.*

⁸²⁷ De Troyer, "Gravensteen niet meer bruikbaar voor concerten."

⁸²⁸ Video "Classic for kids / HAM kunstenaars," 2000 (Archief Gent, Gent, MA_DV_VHS_223).; Video "Knightlive," 2000 (Archief Gent, Gent, MA_DV_VHS_224)

⁸²⁹ "Geschiedenis van de Gentse Feesten."

⁸³⁰ Video *Voetzoeker*, 18.09.2003 (VRT-archief, Brussel, AIM00481813).

⁸³¹ *De Rode Loper*, 20.05.2004 (VRT-archief, Brussel, AIM00470054).

⁸³² De stichting Geuzenfeesten Biervliet aan Daniël Termont, Burgemeester en de Gemeenteraad, 28.03.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸³³ Geert Van Doorne aan Nadine De Raedt, *Geuzenfeesten Biervliet (Zeeuws-Vlaanderen, NL) 17 t/m 19 mei 2007*, 17.04.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸³⁴ Marcel Sieron, Groot Sénéchal aan Lieven Decaluwe, Schepen, *Betreft: Memorial Tempeliersorde*, 26.05.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸³⁵ Paul Teerlinck, Stadssecretaris aan Lieven Decaluwe, Schepen van Cultuur, Toerisme & Feesten aan Marcel Sieron, 7267560, 08.08.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸³⁶ Stad Gent, *Collegebesluit*, 29.11.2006 (Archief Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸³⁷ Di. V.L., "Demonstraties krijgskunst," *De Zondag*, 03.05.2015.

Gravensteen. Tijdens de Gentse Feesten van 2007 gebruikt het Straat- en Bewegingstheater Teater Exces de kelder van de donjon voor de opvoering van het toneelstuk 'Ma chère Europe, ich liebe dich'.⁸³⁸ Dit toneelstuk draait rond vier historische figuren: Keizer Karel, Koningin Elisabeth I van Engeland, de Zonnekoning Lodewijk XIV en tsarina Katharina II de Grote.⁸³⁹ Deze figuren werden gekozen als Europese symbolen en ijkpunten in de Europese geschiedenis.⁸⁴⁰ In 2013 voert Poppentheater Pedrolino de voorstelling 'De Vliegende Auto' op waarin de Gentse folkloristische figuur Pierke Pierlala bij de druïden en Romeinen terecht komt.⁸⁴¹ Deze theatergroep voert een jaar later opnieuw een voorstelling op in het Gravensteen, dit maal over de "duistere middeleeuwen" met een "boze tovenaer" en graaf Filips in de hoofdrol.⁸⁴²

Dat het Gravensteen een bijzondere en unieke locatie is, wordt ten vierde aangetoond door het feit dat ze gebruikt wordt voor **recepties en prestigieuzere evenementen**. In 2007 wordt de Cultuurprijs voor architectuur uitgereikt in het Gravensteen, stelt auteur Mark Tijsmans er zijn boek 'Wiet Waterlanders, De Kleine Karolus'voor en stelt ook Firmin Criel zijn boek voor.⁸⁴³ Vanaf 2010 kunnen Gentenaars ook trouwen in de "Gentse culturele en toeristische topattractie".⁸⁴⁴ Een groep valkeniers krijgt het jaar erop een getuigschrift van de officiële erkenning van valkerij als immaterieel cultureel erfgoed door UNESCO.⁸⁴⁵

Afbeelding 29. 40 jaar Amnesty International (2001).

⁸³⁸ Stad Gent, *Collegebesluit*, 31.05.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; "Exces brengt in het Gravensteen vier vorsten in vervoering," *De Standaard*, 30.06.2007, geraadpleegd 17.07.2022, <https://www.standaard.be/cnt/le1e9k9v?&articlehash=wFfzutR2W5Z6EvKU0rZs2pkgD%2FFSu4VBuD7KsRHATd2vNfk70%2BRecvhe1eZvSI1y%2BsUXuKz0WTgDUMhrSF0kjl8mFzRMEC3PNr4%2B%2FAMv9vMEzgsStVS9AM6D5Wz%2FjgjJfsg0y3Sa8Wq8qQSRHDXSyPoW4OTrJCLpAoN4xe4q9OiciP7nCpdsONuURJIUdZDwe4nOBq48Cl1kWNxeziMfl6nWSzoAXGAhFvNXrnLs8AOaBbcqVYa9cobzCqohjRWgDI9BZlc6j3U2MOpZtE6yggUFJCKwh8Bb8iKYitcf6%2B4hww83KxLRQLpGNk%2FS4DDiofqkn56wPTWwB%2Fw4RGw%3D%3D>.

⁸³⁹ Stad Gent, *Collegebesluit*, 14.12.2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁴⁰ *Project 'Ma chère Europe, ich liebe dich,'*, 2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁴¹ M.C.O., "Oude Belgen," *Het Nieuwsblad*, 20.07.2013.

⁸⁴² N.A.V.L./grf, "De Geest van het Gravensteen," *De Streekkrant*, 24.09.2014.

⁸⁴³ Schepen Lieven Decaluwe, *Collegebesluit*, 11.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Firmin Criel aan Nadine De Raedt, *Datum persconferentie*, 06.05.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Stad Gent, *Collegebesluit*, 12.04.2007 (Archief Gent, Gent, 08-07/1/2017/1935).

⁸⁴⁴ Catharina Segers, Schepen van Burgerzaken en Protocol aan Lieven Decaluwe, Schepen van Cultuur, Toerisme en Feesten, *CS/2009/0659*, 28.10.2009 (HH, Gent, Gravensteen).; Stad Gent, *Verslag overleg inrichting Gravensteen huwelijken*, 01.03.2010 (HH, Gent, Gravensteen).; "Voor de lens," *Blauw. Open Vld Ledenblad*, 01.10.2009.

⁸⁴⁵ R.T.L., "Valkeniers veroveren stad," *Het Nieuwsblad*, 03.10.2011.

Als laatste wordt net als in de jaren 1980-1990 het Gravensteen gebruikt voor enkele **humanitaire acties**. Amnesty International houdt in 2001 een rondleiding in het foltermuseum van het Gravensteen naar aanleiding van haar veertigste verjaardag.⁸⁴⁶ Een jaar later worden door het project Kunstencentrum Victoria 84 duiven losgelaten vanuit Gravensteen met een vredesboodschap.⁸⁴⁷ De Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubescherming organiseert, op vraag van de Stad Gent, in 2004 enkele activiteiten in het Gravensteen naar aanleiding van de ‘Nacht van het Zoogdier’. Tijdens een nocturne wordt informatie gegeven over vleermuizen door middel van rondleidingen, tentoonstellingen, videoprojecties en verhalen.⁸⁴⁸ Het Gravensteen zet zich zeven jaar later opnieuw in voor de vleermuis tijdens de ‘Europese Nacht van de Vleermuis’ dat “een breed publiek wil laten kennis maken met natuur en vleermuizen”.⁸⁴⁹ De topactiviteit in Vlaanderen voor dit evenement speelt zich af in het Gravensteen door de aanwezigheid van vleermuizen in het gebouw.⁸⁵⁰ In 2009 en 2010 spinnen deelnemers in een van de zalen ter voordele van een goed doel. In 2009 is dit vzw Opvang en in 2010 vzw ‘t Kasteeltje.⁸⁵¹ Deze actie wordt in 2011 verhuist naar de Oude Vismijn.⁸⁵² In 2008 en 2009 wordt het Gravensteen verlicht in het blauw, magenta en groen voor Werelddiabetesdag (14.11.2008) en voor het project ‘Cities for Life – Cities Against the Death Penalty’ tegen de doodstraf (30.11.2008). Deze Cities for Life is een wereldwijde campagne van steden die hun “markante gebouwen en herkenningspunten” verlichten tegen de doodstraf.⁸⁵³ Dat het Gravensteen gekozen wordt ter symbool van de stad Gent wijst op de belangrijke betekenis die dit monument heeft gekregen in het stadsbeeld. In 2013 wordt er in de Gentse musea en monumenten, waaronder het Gravensteen, geld ingezameld voor ‘Kom op Tegen Kanker’ en wordt er een actie georganiseerd om bloed te doneren aan het Rode Kruis.⁸⁵⁴ Een jaar later wordt door de Stad Gent een campagne georganiseerd om jongeren sneller naar de tandarts te krijgen. In het Gravensteen wordt een voorproefje van dit tandzorgplan georganiseerd.⁸⁵⁵

⁸⁴⁶ Poster Amnesty International Gent, *40 jaar Amnesty International* (Amsab, Gent, af015609), geraadpleegd 15.08.2022, <https://opac.amsab.be/Record/af015609>.

⁸⁴⁷ Video “Project Kunstencentrum Victoria: 84 duiven losgelaten vanuit Gravensteen met vredesboodschap,” 2002 (Archief Gent, Gent, MA_DV_VHS_257).

⁸⁴⁸ Video *De Nieuwe Wereld*, 10.09.2004 (VRT-archief, Brussel, AIM01125643).

⁸⁴⁹ “Vijftigtal activiteiten op agenda Nacht van de Vleermuis,” *Belga*, 20.08.2012.

⁸⁵⁰ “Vijftigtal activiteiten op agenda Nacht van de Vleermuis.”

⁸⁵¹ Tom Dams, “Spinningmarathon brengt bijna 7.000 euro op,” *Het Nieuwsblad*, 13.11.2009.; Johan Cauwels, “Spinningmarathon in Gravensteen,” *Het Laatste Nieuws*, 27.09.2010.

⁸⁵² Sabine Van Damme, “Spinningmarathon verhuist,” *Het Laatste Nieuws*, 22.09.2011.

⁸⁵³ “Gravensteen groen verlicht tegen de doodstraf,” Stad Gent, 27.11.2009, afgedrukt s.d. (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁵⁴ J.O.D., “Opbrengst musea naar Kom op Tegen Kanker,” *Het Nieuwsblad*, 15.03.2013.; S.S.L., “Geef bloed en ga naar Dracula,” *Het Laatste Nieuws*, 22.10.2013.

⁸⁵⁵ N.D.B.O., “Stad wil kleuters sneller bij tandarts krijgen,” *Het Laatste Nieuws*, 27.02.2014.; M.D.G., “Sprookje en bordspel leren kinderen tandhygiëne,” *Het Nieuwsblad*, 28.02.2014.

4.2.4. Museum en tentoonstellingen

Eind jaren 1990 werd de verzameling wapens en wapenuitrustingen van Adolphe Neyt uit de collectie van het Bijlokemuseum overgeplaatst naar het Gravensteen.⁸⁵⁶ De Dienst Monumentenzorg vond namelijk dat een collectie historische wapens beter paste in een kasteel dan in een voormalige abdij.⁸⁵⁷

In 2001 vindt de tijdelijke dubbeltentoonstelling **'Buiten Gebruik'** van het Gravensteen en het Huis van Alijn plaats over respectievelijk historische oorlogswapens en speelgoedwapens.⁸⁵⁸ In het Gravensteen wordt onder andere een deel van de verzameling Neyt tentoongesteld en in het Huis van Alijn is dit allerlei oorlogsspeelgoed en speelgoedwapens. Deze tentoonstelling wordt feestelijk geopend met demonstraties van schermers en kruisboogschutters.⁸⁵⁹

Na het aflopen van deze tentoonstelling blijven de wapens permanent in het Gravensteen tentoongesteld en wordt deze collectie historische wapens na samenwerking met ontwerp bureau Bailleul in 2002 officieel als nieuwe, permanente tentoonstelling geopend.⁸⁶⁰ Het andere deel van de permanente collectie, het Museum voor Gerechtsvoorwerpen, kende haar laatste herinrichting in de jaren 1990.⁸⁶¹ In dit **'Wapenmuseum'** huizen veel objecten afkomstig uit de verzameling Neyt.⁸⁶² De collectie is thematisch opgedeeld per type wapen en behandelt de 16de tot de 19de eeuw. Ze richt zich met korte, bevattelijke teksten voornamelijk op scholieren en toeristen.⁸⁶³ Tot op heden kan men in het Gravensteen gaan kijken naar enkele historische wapens.

Afbeelding 30. Wapenmuseum (2002).

⁸⁵⁶ Daniël Vanacker en Wouters Rawoens, "Gravensteen toont wapens uit Bijlokemuseum," *De Gentenaar*, 26.03.1999.

⁸⁵⁷ "Monumenten: Gravensteen – Wapenmuseum," Stad Gent, afgeprint 10.02.2002 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; Karel Van Keymeulen "Geen lege burcht meer: Wapencollectie uit Bijlokemuseum krijgt onderkomen in Gravensteen," *De Gentenaar*, 01.2002.; Bart Braeckvelt, "Wapengekletter in Gent," *KREO* (2002): 65.

⁸⁵⁸ Bailleul Ontwerpbureau, *Wapencollectie in Gravensteen*, 20.12.2001 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerp tekst*, 29.10.2001 (HH, Gent, DMA Gravensteen Wapenmuseum 2).

⁸⁵⁹ Pieter Dumon, "Van kruisboog tot Action-Man," *De Gentenaar*, 04.01.2002.

⁸⁶⁰ Bailleul Ontwerpbureau, *Wapencollectie in Gravensteen*, 20.12.2001.; "Monumenten: Gravensteen – nieuwe herwaardering," Stad Gent, afgeprint 10.02.2002 (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen).; Bailleul Ontwerpbureau, *Wapencollectie in Gravensteen – tekstvoorstel*, 15.11.2001 (HH, Gent, DMA Gravensteen Wapenmuseum 1).

⁸⁶¹ Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerp tekst*, 29.10.2001.

⁸⁶² "Monumenten: Gravensteen – Wapenmuseum."

⁸⁶³ "Monumenten: Gravensteen – Wapenmuseum."; Van Keymeulen, "Geen lege burcht meer."; Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerp tekst*, 29.10.2001.; Van Keymeulen, "Geen lege burcht meer."

4.2.5. Gids(en) voor de bezoeker

In het eerste decennium van de 21ste eeuw verschijnen er twee publiksboeken uitgebracht door de uitbater van het Gravensteen de Dienst Monumentenzorg.

De eerste publicatie, '**Gravensteen: een burcht voor graven, rechters en werklieden**', uit 2007 heeft dezelfde opzet als de vorige bezoekersgidsen. De gids geeft een overzicht van de geschiedenis van de burcht en draagt bij tot het bezoek aan het Gravensteen.⁸⁶⁴ De kenmerkende plattegrond uit de vorige gidsen wordt opnieuw in het begin van de bezoekersgids geplaatst, zij het in vereenvoudigde vorm. De gids is verlucht met veel afbeeldingen en illustraties. Naast een korte geschiedenis geeft de gids ook enkele architecturale opmerkingen bij verschillende delen van het Gravensteen, maar de rondleiding en uitgebreide informatie per onderdeel werd verwijderd.. Ook de jaren 1950 en 1980 worden opgenomen in de gids als periodes van wetenschappelijk onderzoek.⁸⁶⁵ Of deze gids zich net als de vorige (1995) specifiek richt op de schoolgaande jeugd wordt niet vermeld.

Een rondleiding met uitleg over de verschillende delen van het Gravensteen kan vanaf 2001 op de website teruggevonden worden. De website van het Gravensteen geeft een overzicht van haar geschiedenis en aan de hand van foto's kan een virtueel bezoek gemaakt worden.⁸⁶⁶

De tweede publicatie van de Dienst Monumentenzorg, '**Slagen en verwondingen: van knots tot geweer. De wapencollectie in het Gravensteen**', is een bezoekersgids voor het Wapenmuseum.⁸⁶⁷ Dit publiksboek beschrijft in korte teksten de vorming van de collectie, geeft een korte geschiedenis van wapens en geeft uitleg over de verschillende types wapens.⁸⁶⁸

De meest opvallende nieuwe gids voor de bezoeker in deze periode is de moviegide '**Filips en Mathilde**' uit 2007. Deze krijgt in de media veel meer ruchtbaarheid dan de papieren bezoekersgidsen. Sinds de jaren 1990 worden digitale technieken uitgebreid gebruikt in cultureel erfgoed.⁸⁶⁹ Zeker in gebouwd erfgoed, waar men probeert de media van publikswerking zo min mogelijk te bevestigen aan het gebouw zelf, zijn digitale technieken een welgekomen ontwikkeling.⁸⁷⁰

Deze moviegide is een videorondleiding van het Gravensteen door middel van tablets.⁸⁷¹ De hoofdpersonages van het verhaal zijn graaf Filips van de Elzas en zijn vrouw Mathilde van Portugal. De verteller van het verhaal is Chrétien de Troyes, hofdichter van Filips en uitvinder van de graalroman.⁸⁷² De moviegide Alison van de Kunsthal Sint-Pietersabdij dient als voorbeeld voor deze moviegide.⁸⁷³ Dit project is niet enkel deel van de publikswerking van het Gravensteen, maar wordt ook aangespoord door de Diensten Cultuur en Toerisme van de Stad Gent. Het verder toeristisch en

⁸⁶⁴ Sophie Derom, *Gravensteen: een burcht voor graven, rechters en werklieden* (Gent: Dienst Monumentenzorg, 2007), 1.

⁸⁶⁵ Derom, *Gravensteen: een burcht voor graven, rechters en werklieden*, 2-25.

⁸⁶⁶ Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerp*, 29.10.2001.

⁸⁶⁷ Derom, Sophie. *Slagen en verwondingen: van knots tot geweer. De wapencollectie in het Gravensteen* (Dienst Monumentenzorg, 2004).

⁸⁶⁸ Derom, *Slagen en verwondingen*, 4-37.

⁸⁶⁹ Liu, "Evaluating visitor experience of digital interpretation," 2.; Economou, "Heritage in the digital age," 215.

⁸⁷⁰ Slack, *Interpreting heritage*, 27.

⁸⁷¹ Tom Dams, "Gravensteen slaat eigen munt," *Het Nieuwsblad*, 15-16.05.2004.; Sabine Van Damme, "Gravensteen krijgt Filips en Mathilde als digitale gidsen," *De Gentenaar*, 21.01.2006.

⁸⁷² Dams, "Gravensteen slaat eigen munt."

⁸⁷³ Schepen Sas van Rouveroj, *Collegebesluit*, 12.09.2006 (HH, Gent, Gravensteen).

cultureel uitspelen van het Gravensteen is voordelig, en volgens deze diensten zelfs noodzakelijk, om van (cultuur)toerisme naar Gent te stimuleren.⁸⁷⁴ De movieguide is dan ook beschikbaar in vijf talen. Bij het ontwikkelen van de movieguide was er ook aandacht voor een 'human interest' zodat de bezoeker zich kan identificeren met het verhaal.⁸⁷⁵ Deze human angle-techniek is een typische techniek die gebruikt wordt in publieksontsluiting om informatie te ontsluiten voor een breed publiek.⁸⁷⁶

4.3. Beoogd publiek

De bovenbeschreven publiekswerking staat in interactie met een bepaald publiek. Aan de hand van de bronnen probeer ik te analyseren wie de bezoekers van het Gravensteen zijn, of toch wie het beoogd publiek is van het Gravensteen. Waar mogelijk bekijk ik ook hun relatie met het Gravensteen en eventuele emoties en associaties.

Dat het Gravensteen populair is, werd al geduid in het voorgaande hoofdstuk. Ook in de 21ste eeuw blijven de bezoekerscijfers sterk groeien en wordt het Gravensteen het populairste monument van Gent met in 2014 al meer dan 300.000 bezoekers.⁸⁷⁷ Het Gravensteen richt zich op het brede publiek, met een bijzondere focus op toeristen, scholieren en Gentenaars.⁸⁷⁸

Meerdere evenementen, zoals de middeleeuwse weekends (2002-2006), het Festival van de Gouden Ridder (2008-2009) en het Ridderfestival (2014-2015) zijn enorm populair en trekken een groot aantal bezoekers.⁸⁷⁹ Ook de publieksboeken en de movieguide stellen laagdrempeligheid en korte, begrijpbare teksten voorop.⁸⁸⁰ Een andere manier waarop de Dienst Monumentenzorg het Gravensteen voor nog meer bezoekers wil openstellen, is door middel van een nieuw onthaalgebouw met kassa, museumshop en sanitair.⁸⁸¹ Net zoals de trap, was dit onthaalgebouw niet zonder ophef.

De invulling van het Gravensteen als eventlocatie voor het Gentse, culturele en verenigingsleven, trekt allerlei uiteenlopende doelgroepen naar het Gravensteen.⁸⁸² Verhuringen van de verschillende zalen van het Gravensteen zijn ook welgekomen inkomsten geïnd door de Dienst Receptieve Ruimten.⁸⁸³

Een eerste belangrijke doelgroep die terug komt in de publiekswerking van het Gravensteen zijn **toeristen**. Meerdere elementen van de publiekswerking, zoals het Festival van de Gouden Ridder (2008-2009) het Winterwonderkasteel (2014-heden), de meertalige movieguide (2007) en het

⁸⁷⁴ Schepen Sas van Rouveroj, *Gemeenteraadsbesluit*, 05.2006 (HH, Gent, Gravensteen.); *Projectdossier Movieguide 'Filips en Mathilde'*, 24.05.2004 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁷⁵ Schepen Sas van Rouveroj, *Gemeenteraadsbesluit*, 05.2006.

⁸⁷⁶ Slack, *Interpreting heritage*, 28.

⁸⁷⁷ Bert Staes, "Gentse musea ronden kaap één miljoen bezoekers," *De Standaard*, 21.01.2013.; Van Keymeulen, "Gravensteen in 2016 weer een waterburcht."

⁸⁷⁸ Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerpstekst*, 29.10.2001.

⁸⁷⁹ "Ridders zijn weer baas in Gravensteen."; Van Damme, "Ridders veroveren Gravensteen: eerste ridderfestival is onverhoopt succes."; Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."; Dedeurwaerder, "Gouden Ridder palmt Patershol in."

⁸⁸⁰ Derom, *Slagen en verwondingen*, 4-37.; *Projectdossier Movieguide 'Filips en Mathilde'*, 24.05.2004.

⁸⁸¹ Dams, "Plan voor glazen paviljoen op binnenkoer zorgt voor commotie."; "Gentse Dienst Monumentenzorg keurt plannen goed, Vlaamse Dienst keurt ze af."; Dams, "Herrie om Gravensteen."; "Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen."

⁸⁸² *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen*, 2001.

⁸⁸³ *Projectfiche Gravensteen: ontvangstruimte voor bezoekers*, 2003.

Wapenmuseum (2002) hebben als specifieke doelstelling toeristen naar het Gravensteen en Gent te trekken.⁸⁸⁴

Een tweede belangrijke doelgroep die een specifieke focus krijgt in de publiekswerking is de **schoolgaande jeugd**. Het Gravensteen bouwt in de 21ste eeuw een afzonderlijke publiekswerking uit gericht op deze doelgroep. Veertig procent van de bezoekers van het Gravensteen zijn namelijk kinderen.⁸⁸⁵

Ten eerste wordt het jeugdonthaal uit de jaren 1990 voorgezet en geconsolideerd als vaste waarde in de publiekswerking. Het jeugdonthaal biedt rondleidingen, workshops, opvang en ateliers aan.⁸⁸⁶ In 2000 en 2004 neemt dit jeugdonthaal de vorm aan van een heksenatelier in de herfstvakantie, waar acht tot twaalfjarigen zich inleven in de wereld van heksen.⁸⁸⁷ Na een pauze van een jaar kent dit jeugdonthaal in 2006 een hernieuwde start. De jongsten kunnen zich omtoveren in een prinses, ridder of nar en de ouderen kunnen een rondleiding volgen over folteren, straffen, aanval en verdediging.⁸⁸⁸ Tegen 2007 wordt een deel van het aanbod voor de oudere kinderen, de thema's 'Misdaad en Straf' en 'Ten aanval' geschrapt. Kinderen uit de lagere school kunnen wel nog terecht in de twee overgebleven thema's, namelijk 'Feest in het Kasteel' en 'Kasteelbezoek'.⁸⁸⁹ Tijdens de herfstvakantie van 2010 wordt het jeugdonthaal een 'Middelieeuws festijn' waarin kinderen zich kunnen inleven in de wereld van ridders en prinsessen.⁸⁹⁰ Door het grote succes van deze ateliers wordt tijdens de krokusvakantie van 2011 nogmaals een Middelieeuws festijn georganiseerd.⁸⁹¹ Ten tweede organiseert het Gravensteen rondleidingen en zoektochten voor scholieren.⁸⁹² Ten derde wordt het Gravensteen tot ideale plek gemaakt voor kinderen om te griezelen. De 'heks van het Gravensteen' (2004) is in te huren en geeft voorstellingen in het Gravensteen.⁸⁹³ In 2007 wordt het Gravensteen voor een avond een 'Spookkasteel' in het teken van Halloween voor kinderen en hun ouders.⁸⁹⁴ In 2008 wordt Halloween opnieuw gevierd in het Gravensteen met onder andere een griezelwandeltocht en griezelbuffet.⁸⁹⁵ Ten vierde worden de teksten van het Wapenmuseum geschreven met het oog op

⁸⁸⁴ Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."; "Monumenten: Gravensteen – Wapenmuseum."; Van Keymeulen "Geen lege burcht meer: Wapencollectie uit Bijlokemuseum krijgt onderkomen in Gravensteen."; Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerp tekst*, 29.10.2001.; *Projectdossier Movieguide 'Filips en Mathilde'*; Schepen van Rouveroi, *Gemeenteraadsbesluit*, 05.2006.; Karel Van Keymeulen, "Gentse hotels scoren het best in nieuw rapport."

⁸⁸⁵ *Heropstarten van het jeugdonthaal*, 2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁸⁶ *Inhuldiging van de nieuwe balie*, 2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁸⁷ Stad Gent, *Heksenatelier in het Gravensteen*, 05.10.2001 (Archief Gent, 108-07/1/2017/1935).; "Jeugdonthaal in het Gravensteen – herfstvakantie," Stad Gent, 30.09.2004, afgeprint 04.04.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁸⁸ Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*, 05.05.2006.

⁸⁸⁹ Nadine De Raedt aan Doreen Gaublomme, Geertrui Ryckaert en Jean De Meyer, *stadtv gravensteen*, 14.11.2007 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁹⁰ "Middelieeuws festijn in Gent," Stad Gent, 15.10.2010, afgeprint 18.10.2010 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁹¹ Sabine Van Damme, "Middelieeuws krokusfestijn voor kids," *Het Laatste Nieuws*, 28.01.2011.

⁸⁹² Braeckevelt, "Wapengekletter in Gent," 65.

⁸⁹³ Video *Man Bijt Hond*, 02.11.2004 (VRT-archief, Brussel, AIM00128554).

⁸⁹⁴ *Verslag vergadering 'Spookkasteel 2007' dinsdag 27 maart 2007*, 27.03.2007 (Archief Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁸⁹⁵ Poster Chateau Bizar, *Halloween in het Gravensteen*, 2008 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

scholieren en toeristen.⁸⁹⁶ Ten vijfde worden er ook enkele toneelstukken gericht op kinderen opgevoerd in het Gravensteen.⁸⁹⁷

Het Gravensteen blijkt enorm populair te zijn bij kinderen. In 2010 wordt hierom nog een zesde element toegevoegd aan de publiekswerking voor de jeugd. Vanaf 2010 is het mogelijk om een verjaardagsfeest te houden in het Gravensteen.⁸⁹⁸ Deze formule, die 'De Troon' heet, is enorm populair en is binnen de kortste keren volgeboekt.⁸⁹⁹ Deze formule blijft ook na de overname door Historische Huizen behouden.⁹⁰⁰

Afbeelding 31. Illustratie folder 'De Troon' (2010)

Een derde doelgroep die in deze periode afzonderlijk uitgelicht wordt, is de **academische wereld**. Tijdens de restauratiewerken en bij het Festival van de Gouden Rijder wordt deze groep sterk betrokken.⁹⁰¹

De **Gentenaars** zelf vormen een vierde doelgroep. In een artikel uit 2011 wordt hun relatie met het Gravensteen doorheen de eeuwen en vorige hoofdstukken treffend beschreven: "De echte Gentenaars hebben een haat-liefde verhouding met het gebouw: enerzijds staat het symbool voor macht en onderdrukking [...]. Anderzijds is het een uniek bewaarde burcht zoals er in geen enkele andere stad in ons land staat."⁹⁰² Deze afwijzende houding staat volgens Van Doorne in schril contrast met de populariteit van het Gravensteen bij toeristen.⁹⁰³ Ondanks deze schijnbare Gentse afkeer, wordt het Gravensteen in deze periode sterk ingezet in het Gentse culturele en verenigingsleven en de Gentse citymarketing, waarvan kan afgeleid worden dat Gent toch wel trots is op haar kasteel.

⁸⁹⁶ "Monumenten: Gravensteen – Wapenmuseum."; Van Keymeulen "Geen lege burcht meer: Wapencollectie uit Bijlokemuseum krijgt onderkomen in Gravensteen."; Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerptekst*, 29.10.2001.

⁸⁹⁷ N.A.V.L./grf, "De Geest van het Gravensteen."; Sabine Van Damme, "Spekkenfestival ook in Gravensteen," *Het Laatste Nieuws*, 24.12.2014.; S.T.T.E., "Kindertheaterfestival Spekken," *De Streekkrant*, 17.12.2014.; M.C.O., "Oude Belgen."

⁸⁹⁸ Folder Kunsthal Sint-Pietersabdij, *De Troon. Verjaardagsfeest in Gravensteen, 2010* (DSMG, Gent, Bebouwing: Monumenten: Gravensteen);

⁸⁹⁹ "Middeleeuws festijn in Gent."

⁹⁰⁰ Historische Huizen Gent, *De Troon. Verjaardagsfeest in Gravensteen, 2012*.

⁹⁰¹ Di.D., "Gravensteen vergeet archeologen niet."; Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."; Dedeurwaerder, "Gouden Rijder palmt Patershol in."

⁹⁰² Eric De Troyer, "Ridderwinkel in Gravensteen," *Het Laatste Nieuws*, 20.05.2011.

⁹⁰³ Erik De Troyer, "Gentenaars vinden Gravensteen nep," *Het Laatste Nieuws*, 09.06.2005.

4.4. Tussenconclusie

De erfgoedindustrie, popularisering en democratisering die zich ontwikkelden in de jaren 1980 zijn in de 21ste eeuw volledig verweven met de erfgoedsector. Ook in het Gravensteen is deze popularisering en democratisering sterk aanwezig. Het Gravensteen richt zich in haar publiekswerking op het brede publiek, met een bijzondere focus op scholieren, toeristen en Gentenaars, en slaagt hierin. Het Gravensteen is erg populair en trekt veel bezoekers.

Het wordt de erfgoedindustrie en de popularisatie van erfgoed verweten dat erfgoed te entertainend gemaakt wordt, gecommificeerd wordt en dat het populariseren van erfgoed ten koste gaat van wetenschappelijke en academische accuraatheid.⁹⁰⁴ Erfgoed wordt volgens critici tot puur entertainment gemaakt voor toeristen en massaconsumptie.⁹⁰⁵ Veel elementen van de publiekswerking van het Gravensteen in de 21ste eeuw zijn sterk entertainend. De uitbaters van het Gravensteen leggen echter zelf de nadruk op een combinatie van entertainment en educatie. Bijvoorbeeld tijdens de middeleeuwse weekends (2002-2006) zijn de demonstraties van de Ghentsche Ghesellen entertainend en spectaculair, maar tegelijk wordt er ook verwacht dat de bezoekers uitleg krijgen en vragen kunnen stellen aan de leden van het gezelschap, die kenners zijn van de gebruiken en het vakmanschap dat ze uitbeelden.⁹⁰⁶ Ook tijdens de demonstraties van valkerij (2006) worden de spectaculaire demonstraties met een educatief luik verbonden waarin onder andere uitleg gegeven wordt over de geschiedenis van de valkerijen en de jachtmethodes.⁹⁰⁷

De kritiek dat de popularisering van erfgoed ten koste gaat van de inhoud valt ook terug te trekken naar het Gravensteen. Hoewel er in de 21ste eeuw aandacht blijft bestaan voor de academische wereld, onder andere in de opgravingen (2000) en het Festival van de Gouden Rijder (2008-2009), kan opgemerkt worden dat deze kritiek enigszins terecht is. Voor de movieguide (2007) is een van de doelstellingen dat de teksten kort, zonder te veel details en makkelijk leesbaar moeten zijn.⁹⁰⁸ De publiekswerking in deze periode beslaat ook verschillende eeuwen. Het Gravensteen wordt in verband gebracht met allerlei verschillende periodes en het verleden worden als dusdanig een groot geheel. Bijvoorbeeld in het Wapenmuseum (2002) worden wapens tentoongesteld van de 16de tot de 19de eeuw. Tijdens het Festival van de Gouden Rijder (2008-2009) wordt dan weer verwezen naar de 14de eeuw en tijdens het Festival van Vlaanderen (2006) naar de 12de-eeuwse traditie van de graalroman.⁹⁰⁹ The White Queen en Emperor, waarvan delen worden opgenomen in het Gravensteen, verwijzen respectievelijk naar de 15de en 16de eeuw.⁹¹⁰ En in 2013 wordt in een poppenvoorstelling zelfs verwezen naar de druïden en de Romeinen.⁹¹¹

⁹⁰⁴ Goulding, "The commodification of the past," 835-6.; Finke en Aronstein, "Conjuring the Ghosts of Camelot," 201.; Korte en Paletscheck, "Historical Edutainment," 195.

⁹⁰⁵ Smith, *Uses of heritage*, 33.

⁹⁰⁶ Gentsche Ghesellen vzw aan Dienst Monumentenzorg, *Betreft: organisatie 2/3 september 2000 + subsidieaanvraag*, 28.05.2000.

⁹⁰⁷ Stad Gent, *Collegebesluit*, 12.05.2006.; Stad Gent, *Collegebesluit*, 01.06.2006.

⁹⁰⁸ *Projectdossier Movieguide 'Filips en Mathilde'*, 24.05.2004.

⁹⁰⁹ Stad Gent, *Collegebesluit*, 29.11.2006.; Stad Gent, *Persbericht 08/0965 – Gent krijgt middeleeuws festival*, 03.10.2008.; Moeraert, "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie."

⁹¹⁰ E.W.C., "Keizer Karel heerst opnieuw in Gent.>"; Dillen, "BBC maakt opnames voor kostuumdrama in Gent."

⁹¹¹ M.C.O., "Oude Belgen."

Naast het openstellen van het Gravensteen voor het brede publiek stelt de Dienst Monumentenzorg in haar beleidsfiche (2001) dat ze het Gravensteen wil “[...] heropwaarderen als toeristische trekpleister”.⁹¹² Het Gravensteen wordt, zoals doorheen dit hoofdstuk wordt aangetoond, een belangrijk deel van het toeristische en marketingbeleid van Gent en Vlaanderen: “De aanwezigheid als middeleeuwse burcht in het historisch centrum van de stad Gent maakt van het Gravensteen een unieke aantrekkingspool voor het cultuurtoerisme.”⁹¹³ Dit is onder andere door middel van de (internationale) film- en televisieopnames, de meertalige movieguide, maar zeker ook door middel van de evenementen en festivals.⁹¹⁴ Deze laasten worden vaak gebruikt ter marketing en als stimulatie van toerisme en dit is zeker ook het geval bij het Gravensteen: de evenementen zijn enorm populair en trekken veel publiek.⁹¹⁵ Ook de nieuwe onthaalbalie heeft als doel het Gravensteen verder te ontsluiten voor toerisme.⁹¹⁶

Zoals hierboven al werd aangehaald wil de Dienst Monumentenzorg het Gentse verenigingsleven en de kunst- en cultuursector verder ondersteunen en ontplooiën.⁹¹⁷ Net zoals in hoofdstuk drie wordt het Gravensteen in de 21ste eeuw hiervoor gebruikt als unieke eventlocatie. Ook dit draagt bij tot de verbeelding van het Gravensteen en de Gentse citymarketing. Dat het Gravensteen gekozen wordt als veel gebruikte en populaire eventlocatie wijst op de betekenis die dit monument heeft gekregen in het stadsbeeld.

De commodificatie van het erfgoed in het Gravensteen wordt in de 21ste eeuw doorgezet. In 2004 wordt opnieuw ingezet op de verkoop van een herdenkingspenning. Er komt een specifieke munt die enkel kan gekocht worden in het Gravensteen. De munt verwijst naar het grafelijke muntatelier dat in de 14de eeuw in de Geldmunt gevestigd was.⁹¹⁸ Dit wordt georganiseerd vanuit de Stad Gent en ‘The Belgian Heritage Project’ en kan dus duidelijk gezien worden binnen het kader van de Gentse en Vlaamse (city)marketing. Deze zilveren munt bleek zodanig populair dat vanaf 2006 een tweede munt ontwikkeld wordt, ‘de Gouden Ridder’.⁹¹⁹ Deze munt zal ook twee jaar later tijdens het Festival van de Gouden Ridder (2008-2009) verkocht worden.⁹²⁰ Deze commodificatie uit zich nog sterker in de plannen voor een volwaardige museumshop.⁹²¹ Deze wordt uiteindelijk in 2011 geopend en verkoopt allerlei spullen “[...] die verwijzen naar ridders, hofdames en de middeleeuwen in het algemeen.”⁹²² Net als in

⁹¹² *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen*, 2001.

⁹¹³ Schepen Sas van Rouveroj, *Gemeenteraadsbesluit*, 05.2006.

⁹¹⁴ *Projectdossier Movieguide ‘Filips en Mathilde’*, 24.05.2004.; ‘Emperor’-set ruilt Sint-Michiels voor Gravensteen.”; “Gent wordt decor voor Amerikaanse film,” *De Standaard*, 08.08.2015.

⁹¹⁵ Van Damme, “Ridders veroveren Gravensteen: eerste ridderfestival is onverhoopt succes.”; Elias-Varotsis, “‘Festivals and events — (Re)interpreting cultural identity,’” 24-6.; Martha, “Cultural festivals on sites of cultural heritage,” 458.; Light, “Characteristics of the audience for ‘events’ at a heritage site,” 183-4.

⁹¹⁶ *Projectfiche Gravensteen: ontvangstruimte voor bezoekers*, 2003.; “Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen.”

⁹¹⁷ *Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen*.

⁹¹⁸ *Mededeling voor de persconferentie van 14 mei 2004*, 14.05.2004 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).; Dams, “Gravensteen slaat eigen munt.”

⁹¹⁹ Stad Gent, *Persbericht 06/0428 – De Gouden Ridder: klinkende munt in het Gravensteen*, 05.05.2006 (Archief Gent, Gent, 108-07/1/2017/1935).

⁹²⁰ Stad Gent, *Persbericht 08/0965 – Gent krijgt middeleeuws festival*, 03.10.2008. Moeraert, “Dit middeleeuws festival is de start van een traditie.”

⁹²¹ Dams, “Plan voor glazen paviljoen op binnenkoer zorgt voor commotie.”; “Gentse Dienst Monumentenzorg keurt plannen goed, Vlaamse Dienst keurt ze af.”; Dams, “Herrie om Gravensteen.”; “Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen.”

⁹²² De Troyer, “Ridderwinkel in Gravensteen.”

de publiekswerking richt deze museumshop zich voornamelijk op kinderen, Gentenaars en toeristen.⁹²³ Historische Huizen, die op dat moment uitbater is van het Gravensteen, stelt dat deze museumshop bijdraagt tot “de valorisering van het Gravensteen” en aansluit bij musea en monumenten overal ter wereld die al museumwinkels hebben.⁹²⁴

Afbeelding 32. Herdenkingsmunt Gravensteen (2004).

Het Gravensteen zet haar experiential approach met living history uit de jaren 1990 verder door in de 21ste eeuw. Het Gravensteen “tot leven wekken” vormt een belangrijk deel van haar publiekswerking.⁹²⁵ Hiervoor maakt het Gravensteen sterk gebruik van living history, re-enactments van vakmanschap en demonstraties.⁹²⁶ Met de overschakeling naar Historische Huizen wordt nog meer nadruk gelegd op het “dynamischer” en levendiger maken van de burcht.⁹²⁷

Ten slotte doet nog een andere tendens haar intrede in het Gravensteen. Sinds de jaren 1990 is er een groeiende interesse in ‘voedingserfgoed’, namelijk voeding, traditionele producten en eetcultuur.⁹²⁸ In de 21ste eeuw komt dit ook sterk naar buiten in het Gravensteen, onder andere tijdens de middeleeuwse weekends (2002-2006), het Festival van de Gouden Ridder (2008-2009), het Feest in ‘t kasteel (2015) en tijdens de opening van het nieuwe onthaalgebouw (2007).⁹²⁹

⁹²³ De Troyer, “Ridderwinkel in Gravensteen.”

⁹²⁴ “Shoplezier in het Gravensteen.”

⁹²⁵ *Projectdossier Moviegide ‘Filips en Mathilde’, 24.05.2004.; Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen, 2001.*

⁹²⁶ Onder andere: “Ridders zijn weer baas in Gravensteen.”; “Gravensteen: middeleeuwse kampementen,” 26.03.2003. ; Stad Gent *Persbericht 06/0428 – De Gouden Ridder: klinkende munt in het Gravensteen*, 05.05.2006.; L.V.E., “Ridders en narren in Gravensteen.”

⁹²⁷ L.V.E., “Ook Gravensteen in kerstsfeer.”; Bert Staes, “Picknicken op het Gravensteen: het kan,” *De Standaard*, 30.09.2014.

⁹²⁸ Geyzen, *De smaak van thuis*, 14.

⁹²⁹ Ridders zijn weer baas in Gravensteen.”; “Gravensteen: middeleeuwse kampementen,” 26.03.2003. ; Stad Gent *Persbericht 06/0428 – De Gouden Ridder: klinkende munt in het Gravensteen*, 05.05.2006.; L.V.E., “Ridders en narren in Gravensteen.”; Di.V.L., “Feest in kasteel.”; Moeraert, “Dit middeleeuws festival is de start van een traditie.”

Eindconclusie

Deze masterproef begon met een quote waarmee het Gravensteen op de website van Historische Huizen wordt omschreven. Het einde van deze quote, “Al eeuwen woont er niemand meer. Toch is het geen leeg of verlaten gebouw: ook vandaag valt er heel wat te beleven!” is des te toepasselijker.⁹³⁰ Dat het Gravensteen doorheen de 20ste en 21ste eeuw geen leeg of verlaten gebouw was, is een understatement. Over meer dan honderd jaar evolueerde en breidde de publieksontsluiting zich uit.

Deze masterproef bestudeert de publieksontsluiting van het Gravensteen, namelijk hoe dit gebouw wordt vormgegeven, ontsloten en gecreëerd als monument doorheen de 20ste en 21ste eeuw. Dit gebeurt op drie verbonden subniveaus: de toegankelijkheid van het gebouw, de publiekswerking en het betrokken publiek. Op deze drie niveaus zijn parallellen en afwijkingen te vinden met algemene tendensen in de omgang met erfgoed in de 20ste en 21ste eeuw.

Het gebouw en de site van het Gravensteen gaan in de 20ste en 21ste eeuw door een aantal veranderingen. Ondanks dat bij veel monumenten het conserveren belangrijker werd geacht dan de publieksontsluiting, verloedert het Gravensteen doorheen de 20ste eeuw sterk. De groeiende internationale aandacht voor het bewaren en herstellen van monumenten na de Tweede Wereldoorlog lijkt bij het Gravensteen hierin geen verandering te brengen. Na enkele beveiligings- en herstellingswerken in de jaren 1970 starten in de jaren 1980 uiteindelijk grootschalige restauratiewerken. De houding van de restaurateurs tegenover deze restauratiewerken staat lijnrecht tegenover die van Joseph de Waele en de eerste restauratieperiode (eind 19de eeuw-begin 20ste eeuw). In de restauratiewerken vanaf de jaren 1980 probeert men zo veel mogelijk in gebouwen alle diverse historische en hedendaagse bouwstadia en sporen te tonen en te herwaarderen. Nutsvoorzieningen en andere toevoegingen worden door de restaurateurs in eigentijdse materialen toegevoegd. Ze zijn namelijk van mening dat de toeristische en culturele ontwikkeling van het monument en haar hedendaagse gebruik even waardevol zijn als de praktische herstellingen en hierom duidelijk getoond moeten worden. Deze confrontatie tussen het historische monument en de moderne architectuur leidt, zoals bij veel andere monumenten, tot meerdere discussies en publieke (re)acties.

Vanaf de jaren 1960 wordt erfgoed populair bij het grote publiek, iets wat explosief zal toenemen in de jaren 1980. De erfgoedindustrie die hieruit voortvloeit zorgt voor een democratisering, maar ook een commodificatie van erfgoed, cultuur en toerisme. In de jaren 1990 voegt de experiential approach zich bij deze erfgoedindustrie en komt in erfgoed de nadruk te liggen op het verkopen van emotionele en memorabele ervaringen. Volgens critici zorgt deze erfgoedindustrie voor een te entertainende en niet-wetenschappelijke benadering van geschiedenis en erfgoed. Doorheen de 20ste en 21ste eeuw valt er binnen de publiekswerking van het Gravensteen ook een evolutie in educatie en entertainment te zien: informatie wordt korter en er wordt een toenemend belang toegeschreven aan spektakel en entertainment. Dit wordt erg duidelijk geïllustreerd in de evolutie van de bezoekersgidsen en het museum van het Gravensteen.

Volgens sommigen is deze erfgoedindustrie echter niet noodzakelijk negatief: de popularisering van geschiedenis en cultuur maakt deze toegankelijker en is zelfs noodzakelijk voor erfgoedsites om economisch te kunnen overleven. Ook bij het Gravensteen moet deze evolutie van wetenschappelijk

⁹³⁰ “Gravensteen.”

en educatief naar spectaculair en onwetenschappelijk genuanceerd worden. Sinds het begin van de 20ste eeuw is er in de publieksontsluiting van het Gravensteen een spanningsveld aanwezig tussen educatie en entertainment. Het Gravensteen combineert in haar publieksontsluiting educatie, met labels, informatieborden en bezoekersgidsen, en entertainment, met demonstraties en re-enactments. In de 21ste eeuw zijn re-enactments, demonstraties en living history-performances een van de pijlpunten van haar publiekswerking geworden. De uitbaters trachten hiermee het Gravensteen “tot leven te wekken”, maar blijven aandacht hebben voor een educatief luik in deze opvoeringen.

Ook de commodificatie van erfgoed, die een inherent deel is van de erfgoedindustrie, komt terug in het Gravensteen. In het herdenkingsjaar (1980) worden herdenkingspenningen als souvenir verkocht en in jaren 1990 ontstaat een eerste Gravensteenshop *avant la lettre*. Deze commodificatie gaat verder in de 21ste eeuw met opnieuw de verkoop van herdenkingspenningen (2004 en 2008-2009). Een volwaardige museumshop komt er uiteindelijk in 2011, maar de plannen voor deze shop waren er al in 2007. Bovendien is er ook voor het ontstaan van de erfgoedindustrie al melding van enige commodificatie. Uit 1939 wordt een postkaart van het Gravensteen teruggevonden die werd “verkocht ten bate van het Toerisme”.

Naast popularisering en democratisering van het Gravensteen groeit ook haar promotie- en marketinggehalte. Vanaf de jaren 1980 groeit het Gravensteen uit tot belangrijke eventlocatie binnen het Gentse culturele en verenigingsleven en tot bekend herkennings- en ijkpunt in het Gentse stadslandschap. Het Gravensteen wordt “de trots van Gent”. Gent, en later ook Vlaanderen, gebruikt haar Gravensteen ook gretig in haar eigen citymarketing en promotie. Het tweezijdige gebruik van het Gravensteen als publiekshistorisch monument en eventlocatie is een opmerkelijke omslag in de jaren 1980. In de jaren 1960 wordt nog vermeld dat het Gravensteen slechts uitzonderlijk wordt verhuurd en ter beschikking wordt gesteld. Deze omslag is ten eerste te wijten aan het culturele en toeristische beleid van de Stad Gent dat haar cultuur- en kunstensector wil stimuleren. Ten tweede zou hier ook een financiële reden aan toegeschreven kunnen worden aangezien verhuur zorgt voor een nieuwe bron van inkomsten. Ten derde zijn deze evenementen, net als de evenementen die de uitbaters van het Gravensteen zelf organiseren, niet enkel interessant voor de promotie van Gent, maar verhogen ze ook de zichtbaarheid van het Gravensteen zelf. Het gebruiken van evenementen en festivals als marketing en stimulatie van toerisme is een gebruikelijke techniek van erfgoedsites. Het Gravensteen maakt handig gebruik van haar bekendheid en gebruikt al sinds de jaren 1940 evenementen als promotie en publiekstrekkers. Tot de jaren 1980 blijven deze evenementen echter wel beperkt in hoeveelheid en staat het niet verstoren van het bezoek van de bezoeker op de eerste plaats.

Al sinds haar publieksoening is het Gravensteen populair. Het monument lokt jaar na jaar meer bezoekers. Haar profilering en verbeelding als unieke, middeleeuwse burcht in het centrum van een stad slaan duidelijk aan. Grote evenementen in het Gravensteen bevallen velen. Waar het beoogd publiek in het begin van de 20ste eeuw nog elitair, geleerd en burgerlijk is, democratiseert dit sterk doorheen de jaren. Vanaf het begin van de 20ste eeuw is het Gravensteen met name populair bij toeristen en vormt deze groep de meerderheid van de bezoekers. Vanaf de jaren 1960 begint de publiekswerking zich bewust op deze groep te richten met een meertalig aanbod en communicatie. Deze toeristische focus in de publiekswerking zet zich verder in de latere decennia. De schoolgaande jeugd komt als tweede doelgroep vanaf de Tweede Wereldoorlog in het vizier van de uitbaters van het Gravensteen. Vanaf de jaren 1980 richt het Gravensteen specifiek haar publiekswerking in voor dit doelpubliek, iets wat verder toeneemt in de 21ste eeuw. Een derde doelgroep die een bijzondere relatie

heeft met het Gravensteen zijn de inwoners van Gent zelf. Ondanks de trots van Gent te zijn, hebben de Gentenaars doorheen de 20ste en 21ste eeuw een tegenstrijdige relatie met het Gravensteen. De trots staat tegenover een Gentse desinteresse en soms ronduit afkeer die terugkomt doorheen de volledige onderzochte periode.

Deze masterproef behandelt enkel een casusanalyse van een Gents monument. Het Vlaams, Europees en internationaal kader blijft hierbij vaak nog onderbelicht in deze masterproef. Een onderzoek met meerdere casussen uit verschillende landen kan verder bijdragen aan de kennis over publieksontsluiting van monumenten en de omgang met erfgoed in de samenleving. Een bijkomende focus op beleidsdocumenten en internationale verdragen en welke invloed deze hebben op verschillende casussen kan verder inzicht brengen.

Erfgoed spreekt tot identiteit en emoties. Dit werd duidelijk tijdens dit onderzoek, maar verdient een nog explicietere focus. Hedendaagse discussies laten zien dat de omgang met erfgoed, zij het architecturaal, inhoudelijk of iets anders, nog altijd het onderwerp vormen van maatschappelijk debat. Dit is bij het Gravensteen niet anders. Het actuele debat dat hier niet aan bod komt, verdient een focus in toekomstig onderzoek. Wat er nog zal gebeuren met “ons kasteel” de komende jaren, is nog maar de vraag.

Bijlagen

Bijlage 1. Beheer, uitbating en eigendom van het Gravensteen

Conservator van het Gravensteen⁹³¹

1899-1929	oudheidkundige Alfons van Werveke (1860-1932) ⁹³² functie: conservator van de oudheidkundige musea en hulparchivaris
1929-1956 ⁹³³	historicus Henri Nowé (1894-1986) functie: stadsarchivaris en conservator van het Oudheidkundige Museum en van de Historische Monumenten (Sint-Baafsbadij, Bijloke en Gravensteen) ⁹³⁴
1957 -1971	kunsthistoricus en professor Antoine De Schryver (1924-2005) functie: conservator van het Gravensteen ⁹³⁵
1971-1981	archeoloog Jo(h)an Vandenhouste (1951-1981) functie: conservator en directeur van de Dienst Archeologie en Historische Monumenten
1981-2007	filoloog, kunsthistoricus en oudheidkundige Geert van Doorne (? -) functie: conservator van het Gravensteen en directeur van de Dienst Archeologie en Historische Monumenten
2010-heden	Sacha Engels (publiekswerking), Annemie De Porre (collecties), Martine van Asch (tentoonstellingen en erfgoedprojecten), Kristin Van Damme (tentoonstellingen en erfgoedprojecten) ⁹³⁶

⁹³¹ Deze lijst werd gemaakt op basis van eigen onderzoek aangezien er geen literatuur noch overzichtswerken hierover beschikbaar zijn. Deze lijst moet dus met enige voorzichtigheid gebruikt worden.

⁹³² "Werveke, Alfons Van," VII: 1066-8

⁹³³ Deze einddatum is onzeker.

⁹³⁴ Daenens, "Museum voor Sierkunst Gent," 130.

⁹³⁵ "Antoine De Schryver," Openbaar Kunstbezit Vlaanderen, geraadpleegd 28.05.2022, <https://www.okv.be/author/antoine-de-schryver>.

⁹³⁶ "Wie is wie," Historische Huizen Gent, geraadpleegd 31.05.2022, <https://historischehuizen.stad.gent/nl/over-ons/wie-wie>.

Eigendom van het Gravensteen

Sinds de late 19de eeuw was het Gravensteen gedeeld eigendom tussen de Stad Gent en het Rijk. De overheid financierde een deel van de werken en moest ook haar toestemming geven hiervoor. Na de wettelijke erkenning van het Gravensteen tot beschermd monument (1936) bleef goedkeuring van de overheid nodig voor de uitvoering van alle werken en ingrepen. De overheid subsidieerde ook bouw- en restauratiewerken, maar meestal geen technische werken noch inrichting.⁹³⁷

Rond de staatshervormingen zorgde het eigendom van het Rijk voor veel problemen bij de uitvoering van werken en subsidiëring ervan en werd het uiteindelijk overgeheveld naar de Stad Gent, die dan de enige eigenaar werd.⁹³⁸

Beheer van het Gravensteen

Het beheer en de organisatie van het Gravensteen behoort sinds de late 19de eeuw toe aan de Stad Gent. De bevoegde dienst en de interne organisatie ervan binnen de Stad Gent wisselde doorheen de jaren. Er bestaan hier geen publicaties of referentiewerken over.

In de late 19de en het begin van de 20ste eeuw stond de Dienst Historische Monumenten onder leiding van een Conservator in voor de uitbating van het Gravensteen, de Bijloke en de Sint-Baafsabdij en soms het Belfort en het Stadhuis. In 1975 werd de Dienst Archeologie en Historische Monumenten (DAHM) opgericht en kwam het Gravensteen, samen met het Belfort en het Stadhuis, hieronder terecht opnieuw onder leiding van de Conservator. Deze dienst veranderde in 1978 van naam naar Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie (DSMA). In maart 1993 wordt dit ontbonden in twee verschillende diensten. De uitbating van het Gravensteen valt onder de Dienst Monumentenzorg (departement Cultuur), maar de Dienst Stadsarcheologie blijft betrokken in het aanleveren van advies, het uitvoeren van archeologisch onderzoek, de wetenschappelijke verwerking van nieuwe bevindingen en de communicatie daarover in binnen- en buitenland. In 2010 wordt groep Kunsthal Sint-Pietersabdij en Historische monumenten de nieuwe uitbater van het Gravensteen, Belfort, Stadhuis, Sint-Baafsabdij, Hôtel d'Hane Steenhuyse en de Sint-Pietersabdij.⁹³⁹ Deze organisatie wordt in 2012 omgevormd tot de Dienst Historische Huizen Gent, binnen het departement Cultuur en Sport van de Stad Gent.⁹⁴⁰

⁹³⁷ Laleman, e-mail, 03.02.2022.; Sophie Derom, e-mail, 21.01.2022.

⁹³⁸ Laleman, e-mail, 03.02.2022.; Derom, e-mail, 21.01.2022.

⁹³⁹ Laleman, e-mail, 03.02.2022.; Derom, e-mail, 21.01.2022.

⁹⁴⁰ "Doreen Gaublomme wordt directeur Historische Huizen."

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen

BELGIË

Gent

Archief Agentschap Onroerend Erfgoed

Beschermings- en beheersdossiers over het Gravensteen

Gent: Sint-Veerleplein en omgeving	Anita van Nerom, <i>Verslag van de vergadering</i> , 09.02.1998.
OE/BEH/MK/611	Stad Gent, <i>Herstelling- en restauratiewerken 's Gravensteen – Gent. Faze 3.2. voorontwerp</i> , 16.03.1989.
OE/BEH/MK/616	M.C. Laleman, <i>Verslag van de vergadering van 24 april 1984, algehele stabiliteits-, veiligheids-, en restauratiewerken Gravensteen</i> , 25.04.1984
RP/BA/BES/KCML	J. Van Lieferinge, Sekretaris en M. Naessens, Voorzitter aan de Gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen, 4240, 30.05.1974

Koninklijk Besluit: bescherming van het Gravensteen te Gent, 28.12.1936.

<i>Verslag van de vergadering van 13 september 1983, algehele stabiliteits-, veiligheids-, en restauratiewerken Gravensteen</i> , 13.09.1983. |

Archief Gent

MA_AR_195	J. Vandenhoute, de Conservator aan J. Decavele, Stadsarchivaris, 80/MCL/HR/23, <i>betreft: 800 jaar Gravensteen, evocatieve tentoonstelling</i> , 08.01.1980.
MA_AR_430	J. Decavele, Stadsarchivaris aan R. Van Quaquebeke, Schepen van Cultuur, JD/8077/ADS, 03.06.1992.

M. De Lahaye, Hoofd Public Relations aan De Scheirder, medewerker Stadsarchief, 4199/SPR27501.RB, 27.05.1992.

Stad Gent, <i>Lijst van de stukken waarvoor een bruikleenaanvraag wordt ingediend</i> , 03.06.1992. |

MA_DCZ_2006_141

Beleidsnota Gravensteen, 11.03.1998.

Beleidsfiches Dienst Monumentenzorg: historische monumenten en musea: Gravensteen, 2001.

Geert Van Doorne, de Conservator aan Sas van Rouveroij, Eerste Schepen, Schepen van Cultuur en Toerisme, *01/GVD/FL/881*, 03.07.2001.

Toezichtcommissie van de oudheidkundige musea en de dienst monumentenzorg en stadsarcheologie, *Verslag over de vergadering van 25 maart 1998, deel: monumentenzorg*, 25.03.1998.

MA_DKF_88_42-43

Krantenkniptel "Mevrouw Gaby van Ooteghem en de "Gezellen van 's Gravensteen. De verwezelijkingen van een groot regisseur," 02.1944.

MA_DV_VHS_223

"Classic for kids / HAM kunstenaars," 2000.

"Knightlive," 2000.

MA_DV_VHS_257

"Project Kunstencentrum Victoria: 84 duiven losgelaten vanuit Gravensteen met vredesboodschap," 2002.

MA_PLADS_2002_94

A. De Schryver, de Conservator aan Ir. W. Redel, Directeur Plantsoendienst, *G. 188*, 19.04.1962.

de Commissie der Monumenten en Stadsgezichten aan het College van Burgemeester en Schepenen der Stad, *Tuin 's Gravensteen – gevelde bomen*, 24.02.1948.

de Conservator aan de Bestuurder van den Stedelijken Beplantingsdienst, 21.08.1941.

de Conservator aan de Bestuurder van den Stedelijken Beplantingsdienst, 21.08.1941.

de Conservator aan de bestuurder van de Plantsoendienst, 03.10.1949.

de Conservator aan de bestuurder van de Plantsoendienst, 08.10.1946.

- Ing. W. Redel, de Directeur aan Verhelst, de Schepen Openbare Plantsoenen, *P.T./I4/59 Decor 's Gravensteen*, 04.05.1959.
- Ing. W. Redel, Directeur aan De Clippel, Directeur, *P.T./I4/59 Decor 's Gravensteen*, 30.04.1959.
- MA_PROT_2006_49 Stad Gent, *Dossier Academia Europaea*, 04.07.1997.
- MA_PROT_2006_62 *Bezoek Estse delegatie – Vlaams-Estse avond. Verslag van gesprek*, 14.11.1998.
- Bestelbon voor: optreden van 2 valkeniers tijdens het buffet n.a.v. de Vlaams-Estse avond in het Gravensteen*, 1998.
- Europacel aan Corina Dhaene, *brief/Estland/dankbriefGent*, 17.12.1998.
- Laurette Nyabenda, Protocolchef P.R.O.Ve.St. aan Johan Van de Wiele, Conservator – Receptieve Ruimtes – Sint-Pietersabdij, 11.1998.
- Laurette Nyabenda, Protocolchef P.R.O.Ve.St. aan Verschelde, Hoofdtoezichter Gravensteen, 1998.
- Stad Gent, *Aanvraagformulier beschikbaarstelling van lokalen*, 1998.
- MA_PROT_2006_77 Godelieve Van de Castele aan Hilde Ballegeer, Inge Geenens, Frederik De Vrieze, Jo Dujardin, Claude Beernaert, Dienst Protocol en Public Relations, *Gravensteen – voorstel scenario eerste paalviering morgen*, 03.10.2000.
- MA_ROM_IV_1927_42-43 Alfons Van Werveke aan het College van Burgemeester en Schepenen, *'s-Gravensteen. Tit. II. Art. 225*, 09.07.1922.
- Gentse Gemeenteraad, *Zitting van 22 november 1920*, 22.11.1920.
- MA_ROM_XXI_1951_76 Gaby Van Ooteghem aan stadsbestuur van Gent, *Erkenning Gezellen van 's Gravensteen*, 15.01.1941.

- H.D.H., *Met de 'Gezellen van het 's Gravensteen' op rondreis door Duitsland: Van Bonn naar Koblenz*, 1941.
- Met de 'Gezellen van het 's Gravensteen' op rondreis door Duitsland: een heerlijke en leerrijke tocht*, 1941.
- MA_ROM_XXI_1966_475_433 H. V., "Toerisme te Gent tamelijk bevredigend: 'stereorama' lokt de vreemdelingen," 12.08.1960.
- F. de Vynck, "Met de ridders in het Gravensteen - de mammelokker veroordeeld?," 1959.
- Merkwaardige feiten uit de geschiedenis van 's Gravensteen," 29.04.1959.
- MA_ROM_XXI_554a 's Gravensteen-evokatie, 1960.
- Stadsbestuur van Gent, *Nota betr. de Historische en Muzikale evokatie in het Gravensteen te Gent*, 1959.
- Stadsbestuur van Gent, *Nota voor Persconferentie*, 30.06.1959.
- MA_ROM_XXI_554b 's Gravensteen: een stereorama-evokatie, 1962.
- MA_ROM_XXI_554c Stad Gent – Toerisme, *Persbericht – 's Gravensteen – muzikale evocatie in stereorama*, 1962.
- MA_ROM_XXI_1970_554_547 De Stadssecretaris en de Burgemeester aan de minister van Culturele Zaken, *Gebruik Studio's N.I.R.*, 10.11.1959.
- MA_V_505 Alfons Van Werveke, *Samenvatting der aanmerkingen van den heer Van Werveke – conservator*, 1911.
- het College aan het bestuur der Katholieke Jeugd, *Kring God en Vaderland*, 29.05.1911.
- Kring God en Vaderland, *Sinksendagen-Feestelijkheden Gravenkasteel Kring God en Vaderland*, 1911.
- 108-07/1/2017/1935 "Feest van de Gouden Rijder," Stad Gent, 03.04.2009, afgeprint 06.04.2009.

“Gravensteen groen verlicht tegen de doodstraf,” Stad Gent, 27.11.2009, afgedrukt s.d.

“Gravensteen,” *Stadstv Gent*, uitzending 70, 28.11.2007.

“Jeugdonthaal in het Gravensteen – herfstvakantie,” Stad Gent, 30.09.2004, afgeprint 04.04.2007.

“Middeleeuws festijn in Gent,” Stad Gent, 15.10.2010, afgeprint 18.10.2010.

“Shopp plezier in het Gravensteen,” Gent.be, 19.05.2011, afgeprint 20.05.2011.

Chateau Bizar, *Halloween in het Gravensteen*, 2008.

De stichting Geuzenfeesten Biervliet aan Daniël Termont, Burgemeester en de Gemeenteraad, 28.03.2007.

Firmin Criel aan Nadine De Raedt, *Datum persconferentie*, 06.05.2007.

Geert Van Doorne aan Nadine De Raedt, *Geuzenfeesten Biervliet (Zeeuws-Vlaanderen, NL) 17 t/m 19 mei 2007*, 17.04.2007.

Gentsche Ghesellen vzw aan Dienst Monumentenzorg, *Betreft: organisatie 2/3 september 2000 + subsidieaanvraag*, 28.05.2000.

Hanneke Bakker, redacteur Nieuwslicht aan Nadine De Raedt, *Televisieopnamen in Gravensteen*, 03.01.2008.

Heropstarten van het jeugdonthaal, 2006.

Inhuldiging van de nieuwe balie, 2006.

Marcel Sieron, Groot Sénéchal aan Lieven Decaluwe, Schepen, *Betreft: Memorial Tempeliersorde*, 26.05.2007.

Mededeling voor de persconferentie van 14 mei 2004, 14.05.2004.

Nadine De Raedt aan Doreen Gaublomme, Geertrui Ryckaert en Jean De Meyer, *stadtv gravensteen*, 14.11.2007.

Paul Teerlinck, Stadssecretaris aan Lieven Decaluwe, Schepen van Cultuur, Toerisme & Feesten aan Marcel Sieron, 7267560, 08.08.2007.

Project 'Ma chère Europe, ich liebe dich,', 2006.

Projectdossier Movieguide 'Filips en Mathilde', 24.05.2004.

Projectfiche Gravensteen: ontvangstruimte voor bezoekers, 2003.

Scenario opnames, 01.2008.

Schepen Lieven Decaluwe, *Collegebesluit*, 11.2007.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 01.06.2006.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 06.2007.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 07.06.2007.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 12.04.2007.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 12.05.2006.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 14.12.2006.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 29.11.2006.

Stad Gent, *Collegebesluit*, 31.05.2007.

Stad Gent, *Heksenatelier in het Gravensteen*, 05.10.2001.

Stad Gent, *Persbericht 06/0422 – het begin van een herwaardering*, 05.05.2006.

Stad Gent, *Persbericht 06/0426 - Middeleeuwse kampementen in het Gravensteen*, 05.05.2006.

Stad Gent, *Persbericht 06/0428 – De Gouden Rijder: klinkende munt in het Gravensteen*, 05.05.2006.

Stad Gent, *Persbericht 08/0965 – Gent krijgt middeleeuws festival*, 03.10.2008.

Tweede editie. Feest van de Gouden Ridder: Middeleeuws Festival, 2009.

Verslag vergadering 'Spookkasteel 2007' dinsdag 27 maart 2007, 27.03.2007.

108-07/2/2017/1

A. Defraigne, technisch dienstchef aan J. Vandenhoute, de Conservator, *Gravensteen LG/GVDC/CR, 10.09.1980.*

Vandenhoute, de Conservator aan J. Monsaert, de Schepen van Openbare Werken, Stadsontwikkeling en Rechtszaken, *79/MCL/ID/932, Betreft: Viering Gravensteen 1980, 31.05.1979.*

108-07/2/2017/704

J. Vandenhoute, de Conservator aan A. Wyffels, Directeur Dienst Culturele Zaken, *81/MCL/ID/1084, 13.05.1981.*

108-07/3/2017/305

Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten aan het College van Burgemeester en Schepenen, *AZ97.HVB.hvb – Betreft: Gent: Keizer Karel Jaar – Gent 2000 – tuinen voor het Gravensteen, 26.06.1997.*

Geert Van Doorne, de Conservator aan Ernest Van der Haeghen, Schepen van Toerisme en Frank Beke, Burgemeester, *DCZIA/RDH/AVN, 03.12.1998.*

Onbekend aan het College van Burgemeester en Schepenen, *AZ97.HVB.hvb – Betreft: Gent: Keizer Karel Jaar – Gent 2000 – tuinen voor het Gravensteen, 26.06.1997.*

Verslag van de vergadering, 17.12.1998.

Archief Historische Huizen

DMA Belfort, Lakenhal,
Sint Baafsabdij, Gravensteen

Hendrik De Smedt, *Omtrent de vernieuwde inrichting van het Museum voor Gerechtsvoorwerpen in het Gravensteen te Gent, 02.06.1994.*

Tekst persconferentie herinrichting Museum voor Gerechtsvoorwerpen, 1994.

Toespraak door de heer R. Van Quaquebeke, schepen van Cultuur, bij de officiële

DMA Gravensteen Archief 2012/162

openstelling van het vernieuwde Museum van het Gravensteen, 1994.

A. De Decker, de Schepen, *Agenda Commissies Gemeenteraad: Openbare Werken 's Gravensteen*, 11.09.1967.

A. De Schryver, Conservator aan J. Trefois, de Stadsarchitekt, 19.05.1969.

A. De Schryver, de Conservator aan A. Van de Walle, Directeur Dienst Toerisme, 24.04.1967.

A. De Schryver, de Conservator aan G. Verhelst, Schepen van Schone Kunsten, 09.08.1961.

A. De Schryver, de Conservator aan het Centrum voor sociologisch onderzoek, studiegroep van kulturbesteding, 07.07.1964.

A. De Schryver, de Conservator aan Ir. Delmulle, Hoofdingenieur-Directeur bij het Ministerie van Openbare Werken, *Gravensteen: herstellings- en onderhoudswerken*, 13.04.1968.

A. Van den Kerkhove, Conservator (Bijloke Museum) aan A. Wyffels, Directeur Dienst voor Culturele Zaken, *OM/920*, 29.04.1974.

A. Van den Kerkhove, Conservator (Bijloke Museum) aan A. Wyffels, Directeur Dienst voor Culturele Zaken, *OM/920*, 29.04.1974.

Aan Gemeentebestuur Gent – Afdeling Toerisme, 28.08.1963.

Aan Schepen Vanderstegen, *Grafoskopen in 's Gravensteen*, 26.06.1958.

Albert le Gelle aan de Conservator, 12.11.1963.

Albert le Gelle aan de Conservator, 17.09.1964.

Albert le Gelle aan de Schepen van Toerisme, *AL/JM*, 25.06.1962.

Antoine De Schryver, de Conservator aan Trefois, Stadsarchitekt, *GR.234*, 10.06.1965.

Antoine De Schryver, le Conservateur aan Tadashi Morishita, 24.02.1966.

Bert Janssens, Hoofd sectie Dramatische en Letterkundige Uitzendingen aan A. De Schrijver, Conservator, *F: MDL/IV*, 28.12.1960.

Bestelbon 27603, 28.11.1963.

De Conservator A. De Schryver aan de Stadssecretaris J. Verhe, 05.07.1966.

De Conservator aan de Directeur, *Toneel voorstellingen in 's Gravensteen*, 26.06.1954.

De Conservator aan de schepen voor Schone Kunsten, 12.09.1956.

De Conservator aan de Stadsarchitect, 10.03.1953.

De Conservator aan de Stadsarchitect, 25.06.1957.

De Conservator aan de Stadsbouwmeester, *Dekruit*, 13.08.1957.

De Directeur van de Plantsoendienst aan de Conservator, *Gravensteen – snoeien klimop*, 28.10.1958.

de Stadsinspecteur van de K.N.S. en van de Kon. Opera aan de Conservator, *54/0.Th. Openluchtvertoningen Gravensteen*, 23.06.1954.

de Stadsinspecteur van de K.N.S. en van de Kon. Opera aan de Conservator, *54/0.Th. Openluchtvertoningen Gravensteen*, 23.06.1954.

de Stadsinspecteur van de K.N.S. en van de Kon. Opera aan de Conservator, *54/0.Th. Openluchtvertoningen Gravensteen*, 23.06.1954.

de Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen aan het Vlaams Schouwtoneel Reizend beroepsgezelschap, *U.3/269 Openluchtvertoningen Gravensteen*, 14.04.1956.

de Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen aan het Vlaams Schouwtoneel Reizend beroepsgezelschap, *U.3/269 Openluchtvertoningen Gravensteen*, 14.04.1956.

De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen aan de firma Cobelpo, *E3/269*, 02.10.1962.

De Stadssecretaris en het College van Burgemeester en Schepenen, 27.06.1956.

De Vlaamse Volksbeweging - Gent aan het Kollege van Burgemeester en de Schepenen, 22.03.1960.

J. Boes, Adjunct-Conservator aan de heer Dommelshuizen, 19.11.1956.

Lijst van objecten, jaren 1970.

Onbekend aan de Schepen voor Schone Kunsten, 08.04.1952.

Oudheidkundige musea - Stad Gent, *GR. 299 toelage + vergoeding*, 23.08.1967.

Oudheidkundige musea – Stad Gent, *GR. 317 jaarlijkse vergoeding*, 05.08.1964.

R. De Meyer aan de Conservator, 15.11.1963.

Stad Gent – Feestelijkheden, *Nota voor de Pers: het vuurwerk op het Gravensteen en de tramdiensten*, 14.07.1959.

Stadsbestuur van Gent – brandweer, *243/47/Br/RG/JM. Rapport nopens bewaking gedurende het vuurwerk 's Gravensteen*, 22.09.1947.

Stadssecretaris en College van Burgemeester en Schepenen aan Minister van Financiën, *T3 237 Afbraak der Centrale Gevangenis*, 21.10.1936.

DMA Gravensteen Wapenmuseum 1 Bailleul Ontwerpbureau, *Wapencollectie in Gravensteen – tekstvoorstel*, 15.11.2001.

DMA Gravensteen Wapenmuseum 2 Gent Cultuurstad vzw, *Website Gravensteen ontwerptekst*, 29.10.2001.

Gravensteen

Catharina Segers, Schepen van Burgerzaken en Protocol aan Lieven Decaluwe, Schepen van Cultuur, Toerisme en Feesten, *CS/2009/0659*, 28.10.2009.

Schepen Sas van Rouveroij, *Collegebesluit*, 12.09.2006.

Schepen Sas van Rouveroij, *Gemeenteraadsbesluit*, 05.2006.

Stad Gent, *Verslag overleg inrichting Gravensteen huwelijken*, 01.03.2010.

Gravensteen herinrichting museum 1994

G. Van Doorne, de Conservator aan R. Van Quaquebeke, Schepen van Cultuur, *92/GVD/ID/338 - Betreft: Restauratie museumstukken Gravensteen*, 30.11.1992.

G. Van Doorne, de Conservator aan R. Van Quaquebeke, Schepen van Cultuur, *91/GVD/FL/2602 – Betreft: Museum van het Gravensteen*, 27.11.1991.

G. Van Doorne, de Conservator aan Ch. De Smet, Directrice K.A.S.K., *94/SD/ID/0652*, 22.03.1994.

G. Van Doorne, de Conservator aan J. Decavele, Stadsarchivaris, *94/SD/ID/0423*, 23.02.1994.

Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Dr. Maurits Gysseling

Bebouwing: Monumenten: Gravensteen

“Als Gent stript: in multivisie dan nog wel,” 1983.

“Gent in Multivisie. Behoorlijk visitekaartje,” 12.07.1982.

“Gents Gravensteen. Filips van de Elzas legde eerste steen in 1180,” 25.03.1980.

“Gravensteen: middeleeuwse kampementen,” 26.03.2003.

“Het Gravensteen van Gent: Vlaanderens harstenen vuist en ‘der vrijheid laatste hope’,” 1956.

“Lekker griezelen in Gravensteen,”
23.03.1992.

“Middeleeuwse kampementen,” 14.04.2004.

“Monumenten: Gravensteen – Graven naar
het verleden,” Stad Gent, afgeprint
23.02.2002.

“Monumenten: Gravensteen – nieuwe
herwaardering,” Stad Gent, afgeprint
10.02.2002.

“Monumenten: Gravensteen –
Wapenmuseum,” Stad Gent, afgeprint
10.02.2002.

“Nieuwe constructie in Gravensteen: ‘trap
kan, maar die koepel’,” 19.02.1990.

“Op bezoek bij de konservator van het
Gravensteen te Gent,” 1968.

“Opsmuk voor verjaardagskaart,” 04.03.1980.

“Ridders zijn weer baas in Gravensteen,”
09.04.2003.

Bailleul Ontwerpbureau, *Wapencollectie in
Gravensteen*, 20.12.2001.

Daniël Vanacker, “Klauwaerts veroveren
Gravensteen,” 07.04.1997.

D.I.H., “Nederlanders nemen langspeelfilm
Floris op in Gravensteen: ‘Zo’n kastelen
hebben wij bij ons niet’,” 01.10.2003.

E.W., “Belangrijke archeologische
opgravingen in het Gravensteen te Gent,”
18.12.1951.

Johan Vandenhoute, *1180-1980: 800 jaar 's
Gravensteen te Gent*, 1980.

Kunsthof Sint-Pietersabdij, *De Troon.
Verjaardagsfeest in Gravensteen*, 2010.

R. Van de Walle, *Gravensteen: archeologisch
onderzoek 1980-1981. Nota t.a.v. de
Toezichtcommissie voor Oudheidkundige,
Musea, Archeologie en Historische
Monumenten*, 28.19.1981.

Stad Gent - de Schepen van Informatie, *Persconferentie "800 jaar Gravensteen"*, 29.04.1980.

Stad Gent, *800 jaar Gravensteen – 1350 jaar Sint Baafsabdij*, 1980.

Stad Gent, *Persbericht 08/1272 – Restauratiewerken aan het Gravensteen*, 19.12.2008.

Stad Gent, *Persmededeling 86/536 – een nieuwe kassa voor het Gravensteen*, 03.07.1986.

Staf Hapke, "Het Museum van foltertuigen in het Gravensteen te Gent," 13.03.1936.

Bebouwing: Monumenten: Gravensteen: gidsen en brochures

Stad Gent - Dienst Toerisme, *Voorwaarden voor het drukken van foldertje 800 jaar Gravensteen*, 1980.

Straten: Sint-Veerleplein

Meertalige geleide bezoeken aan het Gravensteen, 01.03.1989.

Universiteitsarchief

Collectie Studentenverenigingen: archief Seniorenkonvent

S011_015

De Senoir Seniorum aan de Praeses, 10.1960.

S011_212

Het Comité van het Gravensteen, *Programma van de Uylenspieghel-feesten*, 15.11.1950.

Universiteitsbibliotheek

BHSL.HS.II.0107

Henri van Daele, "Uilenspiegel herleeft of 'n onverwacht bezoek aan het Gravensteen van Gent : historische studentenklucht in een proloog en twee bedrijven," 1950.

BIB.VLBL.HFII.C.019.06

Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand, Uitnodiging *Déjeuner du 14 Février 1909*, s.d.

Brussel

VRT-Archief

AIM00128554

Man Bijt Hond, 02.11.2004.

AIM00218887

"Historische Schermfeesten," *Journal*, 15.09.1957.

AIM00231599	"Middeleeuws Kasteelfeest," <i>Journal</i> , 23.02.1956.
AIM00254773	"President van Rwanda," <i>Journal</i> , 05.04.1974.
AIM00470054	<i>De Rode Loper</i> , 20.05.2004.
AIM00472649	"Festival van Vlaanderen," 06.10.1978.
AIM00481813	<i>Voetzoeker</i> , 18.09.2003.
AIM00497674	"Toneelstuk en kruisboogschieten," <i>Echo</i> , 03.09.1966.
AIM00500832	"Gent: Gravensteen, jazz-festival," <i>Echo</i> , 21.10.1972.
AIM00514377	"Ballet Jeanne Brabant," <i>Zie u er wat in?</i> , 30.10.1966.
AIM01125643	<i>De Nieuwe Wereld</i> , 10.09.2004.
GW-ZB_10_8	"Traditionele spelen in het Gravensteen in Gent," <i>Zender Brussel-Nederlands</i> , 25.06.1941.

ZONDER ARCHIEF

Marie Christine Laleman, e-mail, 08.12.2021.

Marie Christine Laleman, e-mail, 03.02.2022.

Marie Christine Laleman, e-mail 17.06.2022.

Sophie Derom, e-mail, 21.01.2022.

Sophie Derom, e-mail, 28.01.2022.

Uitgegeven bronnen

van de Woestijne, Karel. *Verzameld werk. Deel 6. Beschouwingen over literatuur. Het dagelijks brood I. Keur uit de brieven in dagbladen 1906-1929*. Uitgegeven door Pieter Nicolaas van Eyck en Pieter Minderaa. Bussum: Dishoeck, 1950.

Gedrukte en online bronnen

's Gravensteen te Gent. *Gids voor de bezoeker*. Gent: Het Licht, 1955.

's Gravensteen te Gent. *Gids voor den bezoeker*. Gent: Volksdrukkerij, 1944.

's Gravensteen te Gent. *Gids voor den bezoeker*. Gent: Volksdrukkerij, 1934.

Algemeen Nieuws. "'Mariken van Nieumeghen', door de Gezellen van 's Gravensteen." 11.07.1941.

Amnesty International. "Amnesty-groep Gent [160]." Geraadpleegd 15.08.2022.
<https://www.amnesty-international.be/gent-160>.

Amsab. *Amnesty International*, 1996. Gent, fo031298. Geraadpleegd 15.08.2022.
<http://hdl.handle.net/10796/161044DC-D4F8-4A42-8679-DEF670D67F3F>.

Amsab. *Amnesty International*, 1996. Gent, fo031435. Geraadpleegd 15.08.2022.
<http://hdl.handle.net/10796/7D526407-A925-4DC3-A7E2-5C322577653B>.

Amsab. *Spaanse burgeroorlog*, 1936-1939. fo000396. Geraadpleegd 12.03.2022.
<http://hdl.handle.net/10796/BD2B6D97-BBB0-4847-B581-1F25CA221E81>.

Amsab. *Spaanse kinderen in Gent*, 1936-1939. fo021031. Geraadpleegd 12.03.2022.
<http://hdl.handle.net/10796/66C70010-9D3F-4AA2-A90B-6DEBA35B38F9>.

Amsab. *Spaanse kinderen in Gent*, 1936-1939. fo021037. Geraadpleegd 12.03.2022.
<http://hdl.handle.net/10796/650BBAD5-CA55-4FB6-BA8C-0B30B8ED722D>.

Amsab. *Studentenactie Gent*, fo021595. Geraadpleegd 15.08.2022.
<http://hdl.handle.net/10796/9BABEDAA-BC11-4C2D-A2F0-FFE8E6F40B14>.

B.K.G. "Ridderzaal van Gravensteen wordt speelgoedzaal." *Het Volk*, 02.11.1994.

B.K.G. "Studenten verschansen zich tegen Coens." *Het Volk*, 19.12.1990.

B.V.S.G. "Tuin op Gravensteen klaar." *Het Laatste Nieuws*, 11.10.2014.

Behaegel, Karin. "Gent wil Gravensteen helemaal veroveren." *Het Volk*, 27.12.1995.

Belga. "Bijna 5 miljoen euro om Gravensteen opnieuw tot leven te wekken." 15.09.2016.

Belga. "Gents Gravensteen zeker nog 10 jaar in de steigers." 01.10.2001.

Belga. "Vijftigtal activiteiten op agenda Nacht van de Vleermuis." 20.08.2012.

Blauw. Open Vld Ledenblad. "Voor de lens." 01.10.2009.

Braeckvelt, Bart. "Wapengekletter in Gent." *KREO* (2002): 65.

C.G.G. "Gravensteen krijgt vaste bewoners." *Het Volk*, 31.07.1997.

C.M.A. "Gravensteen mag weer pootjebaden." *Het Nieuwsblad*, 04.06.2016.

Callant, Emiel. *De Veerleplaats te Gent*. Gent: Vanderpoorten, 1908.

Cauwels, Johan. "Spinningmarathon in Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 27.09.2010.

Clauwaert, Jos. "Het Gravensteen in de 18^e en 19^e eeuw." *Ghendtsche Tydinghen* 6, nr. 2 (1977): 74-8.

Collumbien, Hugo. "Beruchte Gravensteentrap verdwijnt." *SOS Gent* 81 (1999): 4.

Collumbien, Hugo. "Het schandaal van het Gravensteen." *SOS Gent* 45 (1990): 1-4

Conrad. "Slaap zacht, Coens waakt." *Schamper*, 281 (1990): n.g.

Crick, Jef. "Gentsche kunstkronijk: een nieuwe reeks kunstvertooningen in 's Gravensteen – het abelspel 'Gloriant'." *Het Volk*, 07.07.1938.

D.A.L. "Gratis tuinplannen voor een mooi Gravensteen." *Het Nieuwsblad*, 06.01.1999.

D.A.L. "Moderne trap mag weg uit Gravensteen." *De Standaard*, 05.01.1999.

D.A.L. "Museum Gravensteen krijgt grondige oppoetsbeurt." *De Gentenaar*, 03.06.1994.

D.A.L. "Nieuwe guillotine rolt de koppen: Gravensteen vernieuwt zijn versleten museum." *De Gentenaar*, 19.02.1994.

D.A.L. "Trap Gravensteen blijft voorlopig behouden." *De Gentenaar*, 24-25.02.1990.

D.D. "Een vloek in het Gravensteen?" *Het Volk*, 22.11.1989.

D.I.H. "Groen licht voor nieuw paviljoen Gravensteen." *De Standaard*, 01.10.2003.

D'Hoore, Sylvie. "Hoofse tijd herleeft in Gravensteen." *De Gentenaar*, 19.02.1996.

Dams, Tom. "Gravensteen slaat eigen munt." *Het Nieuwsblad*, 15-16.05.2004.

Dams, Tom. "Herrie om Gravensteen." *Het Nieuwsblad*, 15.09.2003.

Dams, Tom. "Plan voor glazen paviljoen op binnenkoer zorgt voor commotie." *Het Nieuwsblad*, 13.09.2003.

Dams, Tom. "Spinningmarathon brengt bijna 7.000 euro op." *Het Nieuwsblad*, 13.11.2009.

DBNL. "Kunstecho's." *Vlaanderen* 18 (1969). Geraadpleegd 14.08.2022. https://www.dbnl.org/tekst/_vla016196901_01/_vla016196901_01_0061.php?q=gravensteen#hl1.

De Dag. "De Gravensteen te Gent." 25.05.1937.

De Gazet. "Het Gravensteen zal weer in lichtzee baden." 17.12.1959.

De Gentenaar. "25^e Gravensteenfeesten met Lustrumstoet." 11.1973.

De Gentenaar. "3500 studenten herdenken de slag om het Gravensteen." 17.11.1950.

De Gentenaar. "Beveiligingswerken in 's-Gravensteen." 31.01.1974.

De Gentenaar. "De bezetting van het Gravensteen: een 'putsch' die maar een poets was." 18.11.1949.

De Gentenaar. "De steen van het steen." 30.04.1980.

De Gentenaar. "Gravensteen even middeleeuws pretpark: mooi weer lokt veel volk naar 'Gent Weekend'." 02.03.1992.

De Gentenaar. "Gravensteen krijgt injectie." 29.11.1985.

De Gentenaar. "Gravensteen krijgt ten slotte toch stevige steun." 31.01.1986.

De Gentenaar. "Gravensteen ziek van de beestjes." 25.11.1975.

De Gentenaar. "Klim- en glijspektakel rond muren Gentse Gravensteen." 12.04.1988.

De Gentenaar. "Stereoramaspel in 's Gravensteen." 31.08.1962.

De Gentenaar. "Studenten weer meester van Gravensteen." 16.12.1992.

De Gentenaar. "Twintig jaar geleden werd Gravensteen te Gent door studenten ingenomen." 20.11.1969.

De Gentenaar. "Uilenspiegel nog niet dood!" 16.11.1950.

De Gentenaar. Stereorama in Gravensteen." 16.07.1962.

De Gentenaar. Zonder titel. 17.11.1949.

De Groote, Patrick. "Free Jazz in Gent rond de jaren 1960." 15.12.2009. Geraadpleegd 14.08.2022. https://www.jazzinbelgium.com/ldh/misc/pdf/articles/free_jazz_gent_60.pdf.

De Morgen. "'Emperor'-set ruilt Sint-Michiels voor Gravensteen." 21.08.1015.

De Nationale Unie der Kruisboogschutters van België. "de eerste Grote tegemoetkoming van de Kruisboogschutters in het uitverkoren aanleg van het Gravenkasteel te Gent." Brussel: Litho des arts, 1951.

de Ridder, Eugene en Armand Preud'homme. "De Slag om het Gravensteen." Geraadpleegd 31.05.2022. <https://www.carpegeel.be/lied.aspx?id=1027>.

De Ruyck, Hans. "Gravensteen alleen van Gent." *Gazet van Antwerpen*, 29.11.1999.

De Ruyck, Hans. "Vlaanderen schrijft cheque uit voor Gentse monumenten." *Gazet van Antwerpen*, 04.01.2000.

De Schakel. "Gent Festivalstad." 07.1969.

De Schryver, Antoine. *Gids van 's Gravensteen te Gent*. Gent: Snoek-Ducaju & Zoon, 1966.

De Stad Eecloo. "Verscheidenheden." 10.09.1905.

De Stad Eecloo. "Bezoek aan het Gravenkasteel en het Oudheidkundig museum door de Provinciale bond der Gemeentesecretarissen van Oost-Vlaanderen." 22.07.1906.

De Stad Eecloo. "Gent's Feestgetijde." 03.05.1913.

De Stad Eecloo. "Oudheidkunde: in het Gravenkasteel te Gent." 12.07.1913.

De Stad Eecloo. "Verscheidenheden." 13.09.1908.

De Standaard. "Exces brengt in het Gravensteen vier vorsten in vervoering." 30.06.2007. Geraadpleegd 17.07.2022.

<https://www.standaard.be/cnt/le1e9k9v?&articlehash=wFfzutR2W5Z6EvKU0rZs2pkgD%2FFSu4VBuD7KsRHATd2vNfk70%2BRecvhE1eZvSI1y%2BsUXuKz0WTgDUMhrSF0kjl8mFzRMECx3PNr4%2B%2FAMv9vMEzgtSStVS9AM6D5Wz%2FjgjJfsg0y3Sa8Wq8qQSRHDXSyPoW4OTrJCLpAoN4xe4q9OlciP7nCpdsONuURJIUdZDwe4nOBq48Cl1kWnxeziMfl6nWSzoAXGAhFvNXrnLs8AOaBbcqVYa9cobzCqohjRWgDI9BZlc6j3U2MOpZtE6yggUFJCKwh8Bb8iKYitfcF6%2B4hvw83KxLRQLpGNk%2FS4DDiofqkn56wPTWwB%2Fw4RGw%3D%3D>.

De Standaard. "Gent wordt decor voor Amerikaanse film." 08.08.2015.

De Standaard. "Gentse Dienst Monumentenzorg keurt plannen goed, Vlaamse Dienst keurt ze af." 13.09.2003.

De Standaard. "Gravensteen krijgt opfrisbeurt van 4,7 miljoen." 16.09.2016.

De Standaard. "Hetze rond glaspaviljoen Gravensteen." 13.09.2003.

De Troyer, Eric. "Ridderwinkel in Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 20.05.2011.

De Troyer, Erik. "Gent door een Duitse lens." HLN.be, 24.10.2018. Geraadpleegd 19.05.2022. <https://www.hln.be/gent/gent-door-een-duitse-lens~a365d65e/>.

De Troyer, Erik. "Gentenaars vinden Gravensteen nep," *Het Laatste Nieuws*, 09.06.2005.

De Troyer, Erik. "Gravensteen niet meer bruikbaar voor concerten." *Het Laatste Nieuws*, 16.03.2005.

De Troyer, Erik. "Restauratie Gravensteen ligt jaar stil." *Het Laatste Nieuws*, 18.06.2011.

De Troyer, Erik. "Walmuren Gravensteen toegankelijk," *Het Laatste Nieuws*, 06.05.2006.

de Waele, Joseph en Alfons Van Werveke. *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker*. Gent: Drukkerij Ad. Hoste, 1906.

de Waele, Jozef en Alfons Van Werveke. *'s-Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker*. Gent: Drukkerij Ad. Hoste, 1914.

de Waele, Joseph en Alfons Van Werveke. *'s Gravensteen te Gent. Gids voor den bezoeker*. Gent: Volksdrukkerij, 1925.

De Week. "Vlaanderen's Kunsttag." 15.07.1911.

Dedeurwaerder, Hannes. "Gouden Ridder palmt Patershol in." *Het Laatste Nieuws*, 17.04.2009.

Derom, Sophie. *Gravensteen: een burcht voor graven, rechters en werklieden*. Gent: Dienst Monumentenzorg, 2007.

Derom, Sophie. *Museum voor Gerechtsvoorwerpen*. Gent: Dienst Monumentenzorg, 1994.

Derom, Sophie. *Slagen en verwondingen: van knots tot geweer. De wapencollectie in het Gravensteen*. Dienst Monumentenzorg, 2004.

Diavolo, Fra "Een kunstfestijn te Gent. De middeleeuwen hereven! Het abelspel Esmoreit zal opgevoerd worden in het Gravensteen." *De Dag*, 1938.

Di.D. "Gravensteen vergeet archeologen niet." *Het Volk*, 26.10.2000.

Dillen, Johan. "BBC maakt opnames voor kostuumdrama in Gent." *Het Nieuwsblad*, 14.11.2012. Geraadpleegd 26.06.2022. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20121113_00367522.

Dumon, Pieter. "Van kruisboog tot Action-Man." *De Gentenaar*, 04.01.2002.

Di.V.L., "Demonstraties krijgskunst," *De Zondag*, 03.05.2015.

Di.V.L. "Feest in kasteel." *De Zondag*, 15.06.2014.

E.D.G. "Gentenaar betaalt 7,5 euro voor bezoek aan Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 17.12.2015.

E.E. "Kruisboogschieting der drie zustersteden 4 juni 1978 in Gravensteen te Gent." *Ghendtsche Tydinghen* 7, nr. 2 (1978): 99-101.

E.M.D.P. "Gravensteen klaar voor bezoekersstroom." *De Standaard*, 06.05.2006.

Esmoreit in 's Graven Steen, Gent. Gent: Drukkerij Hussein, 1939.

Europalia. "Archief." Geraadpleegd 14.08.2022. <https://europalia.eu/nl/over-europalia/archief>.

E.W.C. "Keizer Karel heerst opnieuw in Gent." *De Morgen*, 19.08.2015.

G.S.V. Zonder titel. *Het Nieuwsblad*, 05.05.2006.

Galle, Cathy. "'Ja, er is heisa, maar dat is niet altijd negatief': protest tegen plannen Gravensteen klinkt steeds luider." *De Morgen*, 15.02.2021. Geraadpleegd 14.08.2022. <https://www.demorgen.be/gs-ba334b51>.

Galle, Cathy. "Beter tijden voor bouwvallig Gravensteen." *De Morgen*, 20.01.1999.

Gazet van Antwerpen. "Het is rood en hangt aan de muur van het Gravensteen." 04.05.1988.

Gazet van Antwerpen. "Twintigste Gravensteenfeesten te Gent." 10.11.1969.

Gazet van Gent. "Gravensteen verzakt!" 01.02.1984.

Gent/Gand Middeneeuwsch Wapenfeest/Fête d'Armes au Moyen Âge. Gentbrugge: Franz Poelvoorde, s.d.

Gerits, Jan. "800 jaar Gravensteen te Gent." *De Autobeurt* 33, nr. 16 (1980): n.g.

Gloriant in 's Graven Steen. Gent: Drukkerij Hussein, 1938-1939.

Goethals, Pascal. "Muur Gravensteen staat op instorten." *De Standaard*, 01.08.2000.

Grosemans, André. "Wij hebben een prachtige collectie duimschroeven." *Het Belang van Limburg*, 02.06.1994.

H.D. "Het abelspel 'Gloriant' in 's Gravensteen te Gent." *De Dag*, 10.07.1938.

H.D.G. "Klimop moet van Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 25.11.2008.

H.P. "Miljoenenput onder het Gravensteen: België wil niet meer betalen voor Gentse burcht!" *De Streekkrant*, 13.08.1992.

H.v.M. "Matte lustrumviering van 'Gravensteenslag'. Waar is de tijd?" *De Gentenaar*, 19.11.1959.

Herregodts, Dieter. "Onthaalpaviljoen voor Gravensteen in Gent." *Het Nieuwsblad*, 02.10.2003.;

Het Laatste Nieuws. "Schrijvers dompelen Gent onder in sfeer van ridders en edellieden." 31.05.2005.

Het Nieuwsblad. "Doreen Gaublomme wordt directeur Historische Huizen." 14.09.2012. Geraadpleegd 26.06.2022. https://www.nieuwsblad.be/cnt/blkva_20120914_011.

Het Nieuwsblad. "Wereldpremière 'Het Gravensteen' Muzikale evokatie in stereorama." 21-22.11.1959.

Het Volk. "Betwiste trap in Gravensteen: afbreken is moeilijk." 24-25.02.1990.

Het Volk. "Groots feest rond 800 jaar Gravensteen." 30.04-01.05.1980.

Het Volk. "Levenslijn op middeleeuwse toer." 28.02.1994.

Het Volk. "Omstreden stenen trap stuit nog steeds op verzet." 24-25.02.1990.

Het Volk. "Ruim honderd studenten bezetten het Gravenkasteel te Gent." 17.11.1949.

Het Volksbelang. "A quoi sert le zinc?" 17.05.1913.

Het Volksbelang. "Archeologische wandelingen door Gent: het Gravenkasteel." 07.09.1907.

Het Volksbelang. "De Westvlamingen te Gent." 02.10.1909.

Het Volksbelang. "Katholieke Hoogeschool uitbreiding te Gent." 24.04.1909.

Het Volksbelang. "Ontvangst der katoenfabrikanten te Gent." 11.06.1910.

Het Volksbelang. "Oudheidkundig nieuws: het Gravensteen." 02.07.1904.

Het Volksbelang. "Uit Gent: Hamlet in 't Gravenkasteel." 03.07.1926.

Historische Huizen. "Gravensteen." Geraadpleegd 19.02.2022.
<https://historischehuizen.stad.Gent/nl/gravensteen>.

Historische Huizen. "Historiek en verhalen." Geraadpleegd 19.02.2022.
<https://historischehuizen.stad.Gent/nl/gravensteen/historiek-en-verhalen>.

Historische Huizen. "Wie is wie." Geraadpleegd 31.05.2022.
<https://historischehuizen.stad.gent/nl/over-ons/wie-wie>.

Huis van Alijn. *De slag om 't Gravensteen*, Gent, 1949. Geraadpleegd 14.08.2022.
<https://huisvanalijn.be/nl/collectie-item/de-slag-om-t-gravensteen-gent-1949>.

Huis van Alijn. *Het Ridderleven in het Gravensteen te Gent, 1925-1931*. 2017-020-010. Geraadpleegd 11.03.2022. <https://huisvanalijn.be/nl/collectie-item/het-ridderleven-in-het-gravensteen-te-gent>.

Inventaris Onroerend Erfgoed. "Gravensteen." Geraadpleegd 15.08.2022.
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/25890>.

J.M.G. Zonder titel. *Het Volk*, 24.01.1990.

J.O.D. "Gravensteen wordt Winterkasteel." *Het Nieuwsblad*, 06.12.2014.

J.O.D. "Opbrengst musea naar Kom op Tegen Kanker." *Het Nieuwsblad*, 15.03.2013.

J.R. "Wapengekletter en paarden in nieuwe Ketnetserie." *Het Nieuwsblad*, 16.12.2015.

Jacob van Artevelde, 1943. Gent: Joz. Imschoot, 1943.

K.N. "Stad wordt enige eigenaar van Gravensteen." *De Gentenaar*, 28.11.1999.

Kluyskens, Pierre. "Een eeuw geleden kocht Gent het poortgebouw van 's Gravensteen aan." *De Gentenaar*, 18.07.1972.

Kruisboogtoernooi van de drie zustersteden. S.l.: s.n., 1978.

Kuleuven. "Archief De Gezellen van 's Gravensteen." Geraadpleegd 24.05.2022.
https://abv.icts.kuleuven.be/pls/abv/abvuww.toon_data?p_doc_id=567665&p_filter=.

KVHV Gent. "Wat doen we." Geraadpleegd 15.08.2022. <https://www.kvhv.gent/>.

L.D. "België wil niet meer betalen voor Vlaamse burcht: geldput in Gravensteen." *Het Volk*, 23.05.1992.

L.D. "Ter verdediging van 'de trap': restaureren is geen giswerk." *Het Volk*, 24.01.1990.

L.G.A. "Levenslijn overrompelt Gravensteen." *Het Volk*, 19.02.1996.

L.V.E. "Ook Gravensteen in kerstsfeer." *Het Laatste Nieuws*, 06.12.2014.

L.V.E. "Ridders en narren in Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 30.05.2015.

Lanseloet van Denemerken. Gent: Drukkerij Hussein, 1939.

Leidsch Dagblad. "Studentencongres der Nederlanden." 01.12.1959.

M.C.O. "Oude Belgen." *Het Nieuwsblad*, 20.07.2013.

M.D.G. "Sprookje en bordspel leren kinderen tandhygiëne." *Het Nieuwsblad*, 28.02.2014.

M.D.T. "Gravensteen opnieuw belicht: na 80 jaar nieuwe monografie." *Het Volk*, 29.06.1992.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Festival of Jesters." 01.05.1991.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Gentse Feesten: draken bestaan." 01.06.1993.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Gentse Feesten: festival van het amateurtoneel." 01.06.1992.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Kort genoteerd." 01.11.1988.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Podiumgebeuren tijdens de Gentse Feesten." 01.06.1990.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Pools teaterfestival." 01.11.1987.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Teater Taptoe – info." 01.06.1988.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Teater Taptoe." 01.04.1992.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Teater Taptoe." 01.04.1992.

Matobes. Toneeltijdschrift. "Teater Taptoe." 01.06.1987.

Matobes. Toneeltijdschrift. Kalender." 01.10.1988.

Moeraert, Rudi. "Dit middeleeuws festival is de start van een traditie." *Het Nieuwsblad*, 10.10.2008.

N.A.V.L./grf. "De Geest van het Gravensteen." *De Streekkrant*, 24.09.2014.

N.D.B.O. "Stad wil kleuters sneller bij tandarts krijgen." *Het Laatste Nieuws*, 27.02.2014.

New York Herald Tribune. "Belgium students seize castle, beat back police with fruit." 18.11.1949.

Odis. "Kring God en Vaderland / Cercle Dieu et Patrie, Gent (1892-heden)." Geraadpleegd 14.08.2022. <https://www.odis.be/hercules/toonOrg.php?taalcode=nl&id=9333>.

Ons Land in Woord en Beeld. "De Opvoering van 'Hamlet' in 't Gravensteen te Gent." Zonder nummer, 1926.

Ons Verbond. "De bestorming van het Gravensteen." 5, nr. 1. (1949): 19-24.

Oorlogsvriend. "Het Gravensteen te Gent." 25.12.1947.

P.A. "Moderne trap in Gravensteen moet weg." *Het Volk*, 06.03.1999.

Provoost Engineering. "Project Gravensteen." Geraadpleegd 15.08.2022. <https://www.provoost.engineering/project/2955/GRAVENSTEEN>.

R.T.L. "Valkeniers veroveren stad." *Het Nieuwsblad*, 03.10.2011.

Reynebeau, Guy. "Gravensteen volgt verjongingskuur." *De Dulle Draak* 3, nr. 8 (14.02.1986): n.g.

S.D.G. "Het Gravensteen: nu nog de keuken." *Het Volk*, 26.02.1994.

S.G.G. "Tickets voor Gravensteen spijsden de 'zwarte kas'." *Het Laatste Nieuws*, 19.02.1992.

S.S.L. "Geef bloed en ga naar Dracula." *Het Laatste Nieuws*, 22.10.2013.

S.T.T.E. "Kindertheaterfestival Spekken." *De Streekkrant*, 17.12.2014.

Scheir, Olivier. "Nieuw onthaalgebouw Gravensteen geopend." *Het Nieuwsblad*, 06.05.2006.

SOS Gent. "Gravensteen." 45 (1995): n.g.

SOS Gravensteen. "Interview met ons erelid Geert Van Doorne." 23.04.2021. Geraadpleegd 31.05.2022. <https://sosgravensteen.be/2021/04/23/interview-met-erelid-geert-van-doorne/>.

Stad Gent - Dienst Toerisme. *Gent in multivisie*. Gent: Drukkerij-Uitgeverij A. Geers & Zoon, 1985.

Stad Gent Dienst Monumentenzorg. *Gravensteen: een bezoek aan het Gravensteen*. Gent: Ekonomaat van de stad Gent, 1995.

Stad Gent, *800 jaar Gravensteen*. Gent: Drukkerij Van den Hende, 1980.

Stad Gent. *'s Gravensteen: verordening/Chateau des Comtes: règlement*. Gent: De Nieuwe Drukkerij Fr. Vercauteren, 1906.

Stad Gent. "City marketing strategy." Geraadpleegd 10.08.2022. <https://stad.gent/en/city-governance-organisation/city-marketing/city-marketing-strategy>.

Stad Gent. "Geschiedenis van de Gentse Feesten." Geraadpleegd 14.08.2022. <https://stad.gent/nl/cultuur-sport-vrije-tijd/evenementen-gent/geschiedenis-van-de-gentse-feesten>.

Stad Gent. *800 jaar Gravensteen*. Gent: Drukkerij Van den Hende, 1980.

Stad Gent. *Gids van 's Gravensteen te Gent*. Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1976.

Stad Gent. *Het Gravensteen: muzikale evocatie in stereorama*. Gent: Stad Gent – Dienst voor Toerisme, 1961.

Stad Gent. *Inrichtende Verordening van 's Gravensteen en het Belfort, alsook der Musea ingericht in deze gebouwen*. Gent: Uitgev. en Boekdrukkershuis v/h Ad. Hoste N.V., 1923.

Stad Gent. *Muzikale evocatie in stereorama*. Gent: Drukkerij Snoeck-Ducaju & Zoon, 1960.

Stadsmagazine Gent. "Wapencollectie verhuist naar Gravensteen." 05.1999.

Staes, Bert. "'Soms kan je een ei bakken op mijn helm'." *Het Nieuwsblad*, 26.04.2014.

Staes, Bert. "Aftellen naar Winterfeesten." *De Standaard*, 25.11.2014.

Staes, Bert. "Nieuw geld voor Gravensteen." *De Standaard*, 06.06.2013.

Staes, Bert. "Nog nooit zo druk in het Gravensteen: half miljoen bezoekers in zicht." *Het Nieuwsblad*, 10.01.2020. Geraadpleegd 14.08.2022. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20200110_04800142.

Staes, Bert. "Picknicken op het Gravensteen: het kan." *De Standaard*, 30.09.2014.

Staes, Bert. "Stormloop op Gravensteen-picknick." *Het Nieuwsblad*, 03.10.2014.

Staes, Bert. "Terras van dak Gravensteen gehaald." *Het Nieuwsblad*, 28.10.2014.

STAM. "Gent, bezette stad. 1914/1918." Geraadpleegd 19.05.2022, https://stamgent.be/nl_be/digi-expos/gent-bezette-stad.

Starkadd (Hegenscheidt). Gent: Volksdrukkerij, 1942.

Starkadd: Hedenscheidt. Gent: Volksdrukkerij, 1942.

Stengel, Roger. *De 4^e belegering van het Gravenkasteel: een burlesk epos*. Brussel: De Visscher, 1950.

Tollenaere, Rudy. "'Aanrijding in Moscou' heeft vele opvolgers. Filmmakers houden van Gent." *Het Nieuwsblad*, 16.09.2011. Geraadpleegd 26.06.2022. <https://www.nieuwsblad.be/cnt/n73fnvo2>.

UNESCO. "75 years ago, UNESCO's Constitution adopted." 16.11.2020. Geraadpleegd 14.08.2022. <https://en.unesco.org/news/75-years-ago-unescos-constitution-adopted>.

V.D.B.E. "Het Gravensteen blijft een trekpleister, ook voor de Gentenaars en kinderen." *Het Laatste Nieuws*, 19.02.1997.

V.T.B. "Het Gentsche Openluchtspeel." 16.03.1938.

Van Bost, An. "IN BEELD: Gentenaar kleurt zeldzame foto's in van WOII, onder meer van Adolf Hitler in 1940 in Gent." VRT NWS, 08.02.2022. Geraadpleegd 20.05.2022. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/02/07/gentenaar-kleurt-nog-nooit-eerder-gepubliceerde-foto-van-adolf-h/>.

Van Brabant, L. "Het Studentenleven onder de Lens." *Neohumanisme*, 12.1953.

Van Damme, Sabine. "'Ridder spelen is mijn hobby'." *Het Laatste Nieuws*, 21.03.2014.

Van Damme, Sabine. "Gravensteen decor voor sprookjesverhalen." *Het Laatste Nieuws*, 17.12.2015.

Van Damme, Sabine. "Middeleeuws krokusfestijn voor kids." *Het Laatste Nieuws*, 28.01.2011.

Van Damme, Sabine. "Ridders veroveren Gravensteen: eerste ridderfestival is onverhoopt succes." *Het Laatste Nieuws*, 16.06.2014.

Van Damme, Sabine. "Spekkenfestival ook in Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 24.12.2014.

Van Damme, Sabine. "Spinningmarathon verhuist." *Het Laatste Nieuws*, 22.09.2011

Van Damme, Sabine. "Winterkasteel Gravensteen komt terug." *Het Laatste Nieuws*, 13.04.2015.

Van Damme, Sabine. "Gravensteen krijgt Filips en Mathilde als digitale gidsen." *De Gentenaar*, 21.01.2006.

Van den Berghe, A. "Middeleeuwsch tooneel: Abele spelen in het Gentsche Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 23.09.1940.

Van den Berghe, A. "Middeleeuwsch tooneel: Abele spelen in het Gentsche Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 23.09.1940.

Van den Brande, Marylou. "Struifvogelschieten een wat ongekende volkssport." *Het Nieuwsblad*, 18.05.2009. Geraadpleegd 14.08.2022. https://www.nieuwsblad.be/cnt/blmva_20090618_001.

Van der Sypt, Roland. *Jacques Vander Stegen*, 1963. Liberas, Gent. Geraadpleegd 14.08.2022. <https://hdl.handle.net/21.12117/1422465>.

van Doorne, Geert. *800 jaar Gravensteen*. Gent: Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie.

van Doorne, Geert. *Omtrent het Gravensteen in Gent*. Brussel: Gemeentekrediet, 1992.

Van Hauwaert, Chris. "Gravensteen moet 21^e eeuw halen." *Het Volk*, 19.03.1985.

Van Keymeulen Karel. "Geen lege burcht meer: Wapencollectie uit Bijlokemuseum krijgt onderkomen in Gravensteen." *De Gentenaar*, 01.2002.

Van Keymeulen, Karel. "Duizend palen redden Gravensteen." *De Gentenaar*, 05.10.2000.;

Van Keymeulen, Karel. "Geen pretpark in Gravensteen." *Het Nieuwsblad*, 17.09.2016.

Van Keymeulen, Karel. "Gentse hotels scoren het best in nieuw rapport." *De Standaard*, 03.07.2015.

Van Keymeulen, Karel. "Gravensteen in 2016 weer een waterburcht." *De Gentenaar*, 29.07.2015.

Van Keymeulen, Karel. "Vierhonderd miljoen voor restauratie Gravensteen." *De Gentenaar*, 05.09.1998.

Van Keymeulen, Karel. Zonder titel. *Het Nieuwsblad*, 15.09.2012.

Van Werveke, Alfons. "Oudheidkundig nieuws: de propaganda voor het vreemdelingenverkeer te Gent." *Het Volksbelang*, 20.04.1907.

Van Werveke, Alfons. "Oudheidkundig nieuws: het bezoeken van onze oude gebouwen gedurende de tentoonstellingsweek." *Het Volksbelang*, 02.05.1908.

Van Werveke, Alfons. "Oudheidkundig nieuws: het herstellde Paleis van 's-Gravensteen." *Het Volksbelang*, 17.10.1908.

Van Werveke, Alfons. "Oudheidkundig nieuws: Het herstellde Paleis van 's-Gravensteen." *Het Volksbelang*, 17.10.1908.

Van Werveke, Alfons. "Oudheidkundig nieuws: het vreemdelingenverkeer te Gent gedurende den zomer van 1906." *Het Volksbelang*, 13.10.1906.

Van Werveke, Alfons. "Oudheidkundig nieuws: in 's-Gravensteen." *Het Volksbelang*, 27.07.1907.

- Vanacker, Daniël en Wouters Rawoens. "Gravensteen toont wapens uit Bijlokemuseum." *De Gentenaar*, 26.03.1999.
- Vanacker, Daniël en Wouters Rawoens. "Gravensteen toont wapens uit Bijlokemuseum," *De Gentenaar*, 26.03.1999.
- Vanacker, Daniël. "Archeologen vinden houten raadsels." *De Standaard*, 02.10.2001.
- Vanacker, Daniël. "Gent." *De Gentenaar*, 27.11.1979.
- Vandenhoute, Joan. *800 jaar Gravensteen*. Gent: Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, 1980.
- Vanderschueren, Christophe. "Gedenkplaat gestolen uit Gravensteen." *Het Laatste Nieuws*, 09.09.2011.
- Vlaams Parlement. "Ontwerp van decreet: houdende de ondersteuning van cultureelerfgoedwerking." Vlaams Parlement, 08.10.2021. Geraadpleegd 10.08.2022. <https://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1756830>.
- Vooruit*. "'Gloriant' zal herleven in het oude Gravensteen: een heerlijke middeleeuwse evocatie." 07.07.1938.
- Vooruit*. "'s Gravensteen te Ghend." 10.07.1932.
- Vooruit*. "'s-Gravenkasteel van Gent acht uren belegerd." 30.06.1956.
- Vrij Limburg*. "Het Willemfonds: reis naar de Floralien van Gent, de tentoonstelling Keizer Karel en zijn tijd, het Gravenkasteel enz." 30.04.1955.
- W.D.B. "Niemand happig op Gravensteen." *De Gentenaar*, 18.01.1996.
- Wereldtentoonstelling te Gent 1913*. Gent: Héliotypie De Graeve, Star, 1913.
- Wuyts-de Witte, R. "Brieven: de trap van het Gravensteen." *De Gentenaar*, 21.03.1990.
- Y.D.S. "Gravensteen wordt opnieuw waterburcht." *Het Laatste Nieuws*, 17.06.2016.

Literatuur

“International scientific committees.” *ICOMOS Nouvelles/News* 6, nr. 1 (1996): 10-2.

“Werveke, Alfons Van.” In *Nationaal Biografisch Woordenboek*, VII: 1061-8. Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie, 1976.

Agentschap Onroerend Erfgoed. “Definities: monument.” Geraadpleegd 14.08.2022. <https://www.onroerenderfgoed.be/definities>.

Agentschap Onroerend Erfgoed. *Onderzoeksrapport. Doelmatigheidsanalyse fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931 – 2016*. Onderzoeksrapporten 65. Geraadpleegd 10.08.2022. <https://www.vlaanderen.be/publicaties/doelmatigheidsanalyse-van-het-beschermingsinstrumentarium-fase-1-de-geschiedenis-van-het-beschermen-1931-2016>.

André Capiteyn en Johan Decavele, *De Gentse Feesten. Biografie van een 150 jarig monument*. Gent: Stadsarchief, 1993.

Anthonissen, Peter. *Senne Rouffaere*. Kritisch Theater lexicon 1. Brussel: Vlaams Theater Instituut, 1996.

Ashworth, Gregory John. “Heritage and economy.” In *International Encyclopedia of Human Geography*, uitgegeven door Rob Kitchin en Nigel Thrift, 104-8. Amsterdam: Elsevier, 2009.

Aurell, Jaume. “Introduction: medievalism and medievalists in the 20th century.” In *Rewriting the Middle Ages in the twentieth century*, uitgegeven door Jaume Aurell en Fransico Crosas, 9-23. Turnhout: Brepols, 2005.

Baillie, Britt, Afroditi Chatzoglou en Shadia Taha. “Packaging the past: the commodification of heritage.” *Heritage Management* 3, nr. 1 (2010): 51-71.

Baillieul, Beatrix, Dirk Boncquet, Sophie Derom, Geert Van Doorne en Anne-Marie Verhofsté. *De Stelling Voorbij: 25 Jaar Monumentenzorg Gent. Circuit 4: Het Patershol en de noordelijke centrumwijken*. Gent: Stad Gent. Dienst Monumentenzorg, 2000.

Balthazar, Herman. “Geschiedenis en monumentenzorg.” In *Erfgoedzorg in de 21ste eeuw: kritische beschouwingen*, uitgegeven door Nathalie Demeyere, Ivo Adriaenssens, Ann Jooris, Petra Gunst en Pieter Uyttenhove, 9-14. Brussel: Koning, 2000.

Barkan, Elazar. “Amending historical injustices: the restitution of cultural property – an overview.” In *Claiming the stones/Naming the stones. Cultural property and the negotiation of national and ethnic identity*, uitgegeven door Elazar Barkan en Ronald Bush, 16-46. Los Angeles: Getty Research Institute, 2002.

Beier-de Hann, Rosmarie. “Re-staging histories and identities.” In *A Companion to Museum Studies*, uitgegeven door Sharon Macdonald, 186-197. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Berkers, Maarten en Marie Christine Laleman. “Vooruitstrevend of ouderwets? Het Gravensteen als spiegel voor het ontstaan en de ontwikkeling van het kasteel in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen.” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 65, nr. 1-2 (2011): 5-41.

Beyen, Marnix. “Een uitdijend verhaal: de historiografie van de Vlaamse Beweging, 1995-2005.” *WT. Tijdschrift over de geschiedenis van de Vlaamse beweging* 64 (2005): 18-34.

- Boey, Ruth. "‘May Allah cleanse all Muslims' lands of the idols of both the past and the present.’ Een geschiedfilosofische analyse van het discours van Daesh omtrent de vernietigingen van erfgoed in Syrië en Irak." Masterproef, Universiteit Gent, 2016.
- Bonte, Maud. "City for sale! City marketing in Ghent." Masterproef, Universiteit Gent, 2008-2009.
- Bowditch, Rachel, Daniel Bird Tobin, Chelsea Pace en Marc Devine. "Four principles about site-specific theatre: a conversation on architecture, bodies, and presence." *Theatre Topics* 28, nr.1 (2018). Geraadpleegd 03.07.2022, <https://www.jhuptheatre.org/theatre-topics/online-content/issue/theatre-topics-volume-28-number-1-march-2018/four-principles>.
- Brejzek, Thea. "Scenery." In *The Routledge Companion to Scenography*, uitgegeven door Arnold Aronson, 33-41. Londen: Routledge, 2018.
- Bridal, Tessa. *Exploring museum theatre*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004.
- Callebaut, Dirk, Patrick Raveschot en Roeland Van de Walle. "Het Gravensteen in Gent." In *Conspectus MCMLXXXI*. *Archaeologia Belgica* 247, 112-116. Brussel: Nationale Dienst voor Opgravingen, 1982.
- Callebaut, Dirk, Patrick Raveschot en Roeland Van de Walle. "Het Gravensteen in Gent." In *Conspectus MCMLXXX*. *Archaeologia Belgica* 238, 67-71. Brussel: Nationale Dienst voor Opgravingen, 1981.
- Coessens, Ine. "De Sint-Jorisgilde te Gent: positie van de schuttersgilde en haar bestuur binnen de stedelijke samenleving (1550-1620)." Masterproef, Universiteit Gent, 2012.
- Corsane, Gerard. "Issues in heritage, museums and galleries: a brief introduction." In *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, uitgegeven door Gerard Corsane, 1-13. Londen: Routledge, 2015.
- Cramer, Michael. "Reenactment." In *Medievalism. Key critical terms*, uitgegeven door Elizabeth Emery en Richard Utz, V, 207-14. Cambridge: D. S. Brewer, 2014.
- Daenens, Lieven. "Museum voor Sierkunst Gent." *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 31, nr. 4 (1993): 123-59.
- Danniau, Fien. "1913 De Gentse Expo." UGentMemorie. Geraadpleegd 10.03.2022. www.ugentmemorie.be/gebeurtenissen/1913-de-gentse-expo.
- Daugbjerg, Mads. "Re-enactment and engagement." In *The SAS Encyclopedia of Archaeological Sciences*, uitgegeven door Sandra Lopez Varela, 1465-9. Malden: Wiley-Blackwell, 2019.
- De Wever, Bruno, Gaston Durnez en Reginald De Schryver. "Herman Van Ooteghem." In *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, uitgegeven door Bruno De Wever, Gaston Durnez en Reginald De Schryver, II: 2336. Tielt: Lannoo, 1998.
- Denis, Sandra. *Erfgoed publiek – publiek erfgoed: erfgoed en publieksontsluiting*. Brussel: Politeia, 2006.
- Derom, Sophie. "Foltertuigen en gerechtsvoorwerpen in het Gravensteen." *@rchieflink* 1 (2015): 8.
- Dewanckel, Wannes. "Neen aan de 10.000! Studie naar het succes van het protest tegen de 10.000 frank (1978-1979) in vergelijking met het protest tegen de 1000 gulden (1972-1973)." Masterproef, Universiteit Gent, 2014-2015.

- Du Pré, Marie-Isabelle. "Restauratie en conservatie van het Gravensteen in Gent tijdens de XIXe en XXe eeuw: theorie en praktijk (1893-1913)." Masterproef, Universiteit Gent, 1996-1997.
- Duffy, Michelle. "Festival and spectacle." In *International Encyclopedia of Human Geography*, uitgegeven door Rob Kitchin en Nigel Thrift, 91-7. Amsterdam: Elsevier, 2009.
- Durlinger, Thomas. "Erfgoed als symbool voor vernieuwing. De rol van erfgoed in de constructie en communicatie van de Vlaamse competitieve identiteit." Masterproef, Universiteit Utrecht, 2012.
- Economou, Maria. "Heritage in the digital age." In *A Companion to Heritage Studies*, uitgegeven door William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel, 215-28. Chichester: John Wiley & Sons, 2016.
- Egberts, Linde. *Chosen legacies: heritage in regional identity*. Londen: Routledge, 2017.
- Elias-Varotsis, Sophie. "Festivals and events — (Re)interpreting cultural identity." *Tourism Review* 61, nr. 2 (2006): 24-9.
- Emery, Elizabeth. "Medievalism and the Middle Ages." In *Studies in Medievalism: Defining Medievalism(s)*, XVII, uitgegeven door Karl Fugelso, 77-85. Woodbridge: Boydell & Brewer, 2009.
- Everaert, Guido. *Het verfraaide decor van het Gravensteen*. Gent: Dienst Monumentenzorg, 2014.
- Finke, Laurie en Susan Aronstein. "Conjuring the Ghosts of Camelot: Tintagel and the medievalism of heritage Tourism." In *Medieval afterlives in contemporary culture*, uitgegeven door Gail Ashton, 200-10. Londen: Bloomsbury Academic, 2015.
- Frost, Jennifer en Warwick Frost. *Medieval imaginaries in tourism, heritage and the media*. New York: Routledge, 2022.
- Geyzen, Anneke. *De smaak van thuis: erfgoed en voeding in Vlaanderen tussen 1945 en 2000*. Leuven: Leuven University Press, 2018.
- Gielen, Pascal. "Museumchronotopics: on the representation of the past in museums." *museum and society* 2, nr. 3 (2004): 147-60.
- Goeminne, Koen. "Hebben Brugse Zotten en Gentse Stroppen iets gemeen?" *Van Mensen en Dingen* 13, nr. 3 (2015): 56-9.
- Goulding, Christina. "The commodification of the past, postmodern pastiche, and the search for authentic experiences at contemporary heritage attractions." *European Journal of Marketing* 34, nr. 7 (2000): 835-53.
- Graham, Brian, Gregory John Ashworth en John E. Tunbridge. "The uses and abuses of heritage." In *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, uitgegeven door Gerard Corsane, 28-40. Londen: Routledge, 2005.
- Grijzenhout, Frans. Inleiding in *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*, uitgegeven door Frans Grijzenhout, 1-2. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Guill, Stacy. "Pilar and Maria: Hemingway's feminist homage to the 'new woman of Spain' in for whom the bell tolls." *The Hemingway Review* 30, nr. 2 (2011): 7-20.
- Harrison, Rodney. *Heritage. Critical approaches*. Londen: Routledge, 2013.
- Hems, Alison en Marion Blockley. *Heritage interpretation*. Londen: Routledge, 2005.

- Holtorf, Cornelius. "Perceiving the past: From age value to pastness," *International Journal of Cultural Property* 24, nr. 4 (2017): 497-515.
- Holtorf, Cornelius. "The heritage of heritage." *Heritage & Society* 5, nr. 2 (2012): 153-74.
- Holtorf, Cornelius. "The past people want: heritage for the majority?" In *Appropriating the past: philosophical perspectives on the practice of archaeology*, uitgegeven door Geoffrey Scarre, 63-81. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Holtorf, Cornelius. On pastness: A reconsideration of materiality in archaeological object authenticity," *Anthropological Quarterly* 86, nr. 2 (2013): 427-43.
- Howard, Peter. *Heritage: management, interpretation, identity*. Londen: Continuum, 2003.
- Interpret Europe. "About heritage interpretation," Geraadpleegd 11.05.2022. <https://interpret-europe.net/about-heritage-interpretation/>.
- Jackson, Anthony. "Inter-acting with the past - the use of participatory theatre at museums and heritage sites." *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance* 5, nr. 2 (2000): 199-215.
- Kline, Daniël. "Participatory medievalism, role-playing, and digital gaming." In *The Cambridge Companion to Medievalism*, uitgegeven door Louise D'Arcens, 75-88. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Korff, Gottfried en Larry Peterson. "From brotherly handshake to militant clenched fist: on political metaphors for the worker's hand." *International Labor and Working-Class History* 42 (1992): 70-81.
- Korte, Barbara en Sylvia Paletschek. "Historical edutainment: New forms and practices of popular history?" In *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, uitgegeven door Mario Carretero, Stefan Berger en Maria Grever, 191-205. Londen: Palgrave Macmillan UK, 2017.
- Laleman, Marie Christine. "'CHATEAU ET POUVOIR' Beschouwingen bij symboolarchitectuur in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent." *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 62, nr. 1 (2008): 5-42.
- Laporte, Dirk en Livia Snauwaert. "Gravensteen. Sint-Veerleplein 11." In *Gids voor architectuur in Gent*, uitgegeven door Dirk Laporte en Livia Snauwaert, s.p. Tiel: Lannoo, 2003.
- Leighton, Debra. "'Step back in time and live the legend': experiential marketing and the heritage sector." *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing* 12 (2007): 117-25.
- Leonardi, Francesca. "Curating the context: re-enacting and reconstructing exhibitions as ways of studying the past." *Museum Management and Curatorship* 36, nr. 2 (2020): 1-17.
- Liddiard, Robert. *Medieval castles*. York: History at the Higher Education Academy, 2010.
- Light, Duncan en Steve Watson. "The castle imagined: emotion and affect in the experience of ruins." In *Heritage, affect and emotion: politics, practices and infrastructures*, uitgegeven door Divya P. Tolia-Kelly, Emma Waterton en Steve Watson, 154-178. Londen: Routledge, 2016.
- Light, Duncan. "Characteristics of the audience for 'events' at a heritage site." *Tourism Management* 17, nr. 3 (1996): 183-90.

- Logan, William. Ullrich Kockel en Máiréad Nic Craith. "The new heritage studies: origins and evolution, problems and prospects." In *A Companion to Heritage Studies*, uitgegeven door William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel, 1-25. Chichester: John Wiley & Sons, 2016.
- Lyons, Claire L. "Objects and identities: claiming and reclaiming the past." In *Claiming the stones/Naming the stones. Cultural property and the negotiation of national and ethnic identity*, uitgegeven door Elazar Barkan en Ronald Bush, 116-37. Los Angeles: Getty Research Institute, 2002.
- Martha, Loukia. "Cultural festivals on sites of cultural heritage as a means of development of alternative forms of tourism." In *Strategic Innovative Marketing*, uitgegeven door Androniki Kavoura, Damianos P. Sakas en Petros Tomaras, 455-61. New York: Springer International Publishing, 2017.
- Mason, Rhiannon. "Museums, galleries and heritage. Sites of meaning-making and communication," in *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, uitgegeven door Gerard Corsane, 221-37. Londen: Routledge, 2015.
- Nys, Liesbet. *De intrede van het publiek: museumbezoek in België 1830-1914*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2012.
- Openbaar Kunstbezit Vlaanderen. "Antoine De Schryver." Geraadpleegd 28.05.2022. <https://www.okv.be/author/antoine-de-schryver>.
- Pinson, Joël. "Heritage sporting events: theoretical development and configurations." *Journal of Sport & Tourism* 21, nr. 2 (2017): 133-52.
- Poria, Yaniv, Richard Butler en David Airey. "The core of heritage tourism." *Annals of Tourism Research* 30, nr. 1 (2003): 238-54.
- Pugh, Tison en Angela Jane Weisl. *Medievalisms. Making the past in the present*. New York: Routledge, 2013.
- Prentice, Richard. "Heritage: a key sector in the 'new' tourism." In *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, uitgegeven door Gerard Corsane, 267-81. Londen: Routledge, 2015.
- Ramshaw, Gregory. *Heritage and sport: an introduction*. Bristol: Channel View Publications, 2019.
- Reynolds, Bryan. *Performance studies: key words, concepts and theories*. Boston: Red Globe Press, 2014.
- Saupe, Achim. "Authenticity." DocupediaZeitgeschichte, 12.04.2016. Geraadpleegd 18.05.2022. http://docupedia.de/zg/saupe_authentizitaet_v3_en_2016.
- Simons, Barbara, ed. *Keizer Karel 1500-2000: september 1999 - september 2000. Het Keizer-Kareljaar in Vlaanderen: nabeschouwingen*. Brussel: Keizer Karel 2000, 2000.
- Simon-Van der Meersch, Anne-Marie. "Uilenspiegel of Gravensteen: 1950-1954." In *50 jaar Gravensteenfeesten*, uitgegeven door Seniorenkonvent, 22-35. Gent: RUG Archief, 1999.
- Sinclair-Maragh, Gaunette. "Assessing tourism experiences: the case of heritage attractions." In *The Handbook of Managing and Marketing Tourism Experiences*, uitgegeven door Marios Sotiriadis en Dogan Gursoy, 487-506. Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 2016.
- Slack, Steve. *Interpreting heritage: a guide to planning and practice*. Londen: Routledge, 2021.

Smith, Laurajane en Gary Campbell, "The elephant in the room: Heritage, affect and emotion." In *A Companion to Heritage Studies*, uitgegeven door William Logan, Máiréad Nic Craith en Ullrich Kockel, 443-60. Chichester: John Wiley & Sons, 2016.

Smith, Laurajane. "Affect and registers of engagement: navigating emotional responses to dissonant heritages." In *Representing enslavement and abolition in museums: ambiguous engagements*, uitgegeven door Laurajane Smith, Geoff Cubitt, Ross Wilson, Kalliopi Fouseki, 260-303. Londen: Routledge, 2011.

Smith, Laurajane. *Uses of heritage*. Londen: Routledge, 2006.

Staiff, Russell. *Re-imagining heritage interpretation: enchanting the past-future*. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014.

Stone, Peter G. en Philippe G. Planel. Introduction in *The constructed past: Experimental archaeology, education and the public*, uitgegeven door Peter G. Stone and Philippe G. Planel, 1-14. Londen: Routledge, 1999.

Stone, Philip en Richard Sharpley. "Consuming dark tourism: a thanatological perspective." *Annals of Tourism Research* 35, nr. 2 (2008): 574-95.

Struyfs, Marc, Marc Boone, Hilde De Ridder-Symoens en Michiel Berckmoes. *Honderd Jaar Geschiedenis Van De Maatschappij Voor Geschiedenis En Oudheidkunde Te Gent (1893-1993)*. Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde, 1993.

Sundo, Jon en Flemming Sørensen. "Introduction to the experience economy." In *Handbook on the experience economy*, uitgegeven door Jon Sundo en Flemming Sørensen, 1-17. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd, 2013.

Taymans, Huguette. *Het numismatisch oeuvre van Jan Antheunis*. S.l.: Europees genootschap voor munt- en penningkunde, 2003.

Tindemans, Klaas en Dieter Suls. *Etienne Debel*. Kritisch Theater 13. Brussel: Vlaams Theater Instituut, 1998.

Tivers, Jacqueline. "Performing heritage: the use of live 'actors' in heritage presentations," *Leisure Studies* 21, nr. 3-4 (2002): 187-200.

Toerisme Vlaanderen. *75 jaar Toerisme (in) Vlaanderen*. Brussel: Toerisme Vlaanderen, 2014.

Tompkins, Joanne. "The 'place' and practice of site-specific theatre and performance." In *Performing Site-Specific Theatre Politics, Place, Practice*, uitgegeven door Anna Birch en Joanne Tompkins, 1-17. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012.

UNESCO Institute for Statistics. "Natural heritage." Geraadpleegd 10.08.2022. <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/natural-heritage>.

UNESCO. "Concept of digital heritage." Geraadpleegd 10.08.2022. <https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage/concept-digital-heritage>.

UNESCO. "Digital heritage." Geraadpleegd 10.08.2022. <https://en.unesco.org/themes/information-preservation/digital-heritage>.

- UNESCO. "Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage." Geraadpleegd 10.08.2022. <https://ich.unesco.org/en/convention>.
- Van der Laarse, Rob. "Erfgoed en de constructie van vroeger." In *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, uitgegeven door Rob Van der Laarse, 9-36. Amsterdam: Het Spinhuis, 2005.
- Van Driessche, Wim. "De restauratie van het Gentse Gravensteen (1972-1905) in het licht van het nationalisme." *Van Mensen en Dingen* 15, nr. 4 (2017): 24-35.
- Van Overwalle, Valère en Jos Van Ooteghem. "Kroniek van de Gravensteenslag: 16 november 1949." In *50 jaar Gravensteenfeesten*, uitgegeven door Seniorenkonvent, 7-19. Gent: RUG Archief, 1999.
- van Vree, Frank. "Beleef het verleden! De encensering van de historische ervaring in de populaire cultuur." *Historisch Tijdschrift Groniek* 180 (2008): 269-78.
- Vanhaesebrouck, Karel. "Schouwburgleven en culturele collaboratie in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog." Masterproef, Universiteit Antwerpen, 2000-2001. Geraadpleegd 20.05.2022. http://www.ethesis.net/weglatten_schouwburgleven/schouwburgleven.htm.
- Verfaillie, Joke. "De Raad van Vlaanderen (1386-1795), vorstelijke instelling in het hart van Gent." *@rchieflink* 15, nr. 1 (2015): 1-3.
- Verhulst, Adriaan. "Het Willemsfonds honderdvijfentwintig jaar." *De Vlaamse Gids* 60, nr. 2 (1976): 57-65.
- Verschoore, Nicole en Frans Heymans. "Vlaanderens Kunsttag 1911." Literair Gent. Geraadpleegd 09.03.2022. <https://literairgent.be/lexicon/vlaanderens-kunsttag-1911>.
- Vlaamse Overheid. "Roerend, onroerend, immaterieel." Departement Cultuur, Jeugd & Media. Geraadpleegd 10.08.2022. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/roerend-onroerend-immaterieel>.
- Weber, Donald. *De blijde intrede van de automobiel in België, 1895-1940*. Gent: Academia Press, 2010.
- Wilzcek, Iwona. "The layers of history: new architecture interventions in castle ruins." *Frontiers of Architectural Research* 10, nr. 2 (2021): 351-68.
- Witte, Els. "Vlaanderen in de fifties: een maatschappelijk-politiek overzicht." In *Van Hugo Claus tot hoelahoep: Vlaanderen in beweging 1950-1960*, uitgegeven door Kevin Absillis en Katrien Jacobs. Antwerpen: Garant, 2007.
- Ying Liu, "Evaluating visitor experience of digital interpretation and presentation technologies at cultural heritage sites: a case study of the old town, Zuoying," *Built Heritage* 4, nr. 14 (2020): 1-15.